BIBLIOTHECA ORIENTALIS

N°s 1—6

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET

NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN
TE LEIDEN

ONDER REDACTIE VAN

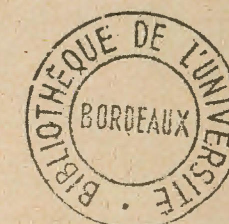
F. M. Th. BÖHL
A. DE BUCK
A. A. KAMPMAN

EERSTE JAARGANG

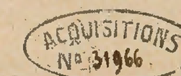
1943—1944

Nos 1—6





NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN TE LEIDEN — 1944



REDACTIE EN ADMINISTRATIE:

Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten,
Noordeindsplein 4a, Leiden

Printed in the Netherlands
K 1673

INHOUD

VAN DEN

EERSTEN JAARGANG 1943—1944 (Nos 1—6)

BOEKBESPREKINGEN

LIJST VAN AANWINSTEN

Bladzijde: 1—8; 16—20; 37—40; 61—64; 106—108.

LIJST DER MEDEWERKERS

INDICES

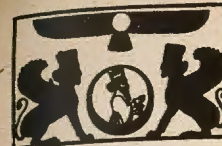
OP DEN

EERSTEN JAARGANG 1943—1944 (N^OS 1—6)

A — ALPHABETISCH REGISTER VAN EIGENNAMEN *)

*) De letter a achter de cijfers beteekent tweede kolom van de respectieve bladzijde; de indices van de n°s 2 en 3 zijn bewerkt naar den tweeden druk.

B — BRONNEN-REGISTER



BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET
NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

Redactie en administratie: — Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland).

Nº 1
April 1943

De bibliotheek is geopend op werkdagen van 9.30—12.30, 13.30—17 en 19—22 uur

LIJST VAN AANWINSTEN DER BIBLIOTHEEK VAN 1 DECEMBER 1942 TOT 28 FEBRUARI 1943

ALGEMEENE WERKEN

Diringer, D. L'alfabeto nella storia della civiltà, con preliminari di Guido Mazzoni. Firenze, 1937. 8⁰. LXVII, 800 blz., 1000 afb.

Reallexikon der Vorgeschichte. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Max Ebert. 15 dln. Berlin, 1924—'32. 4⁰.

ALGEMEENE WERKEN OVER HET NABIJE OOSTEN

Adler, C. and A. Ember. Oriental Studies, published in commemoration of the fortieth anniversary of Paul Haupt as director of the Oriental seminary of the John Hopkins University. Baltimore, 1926. 8⁰. LXX, 470 blz., 1 portret, 2 afb.

Bikerman, E. Institutions des Séleucides. Paris, 1938. 4⁰. 272 blz., BAH, XXVI.

Bilabel, F. Geschichte Vorderasiens und Ägyptens vom 16.—11. Jahrhundert v. Chr. Heidelberg, 1927. XX, 476 blz., 2 krt.

Breasted, J. H. The battle of Kadesh, a study in the earliest known military strategy. Chicago, 1903. 4⁰. 50 blz., 9 krt., 8 pl.

Bruyn, C. de. Reizen van.... door de vermaardste deelen van Klein-Asia .... verrijkt met meer als 200 kopere Konstplaaten .... door den autheur selfs na het leven afgetekend. Delft, 1698. fol. 406 blz.

Childe, V. Gordon. Man makes himself. London, 1939. 3e dr. 8⁰. XII, 276 blz., 11 afb.

Danthine, Hélène. Le palmier-dattier et les arbres sacrés dans l'iconographie de l'Asie occidentale ancienne. 2 dln. Paris, 1937. 4⁰. 280 blz.; map met 206 pl. BAH, XXV.

Dapper, O. Naukeurige beschrijving van Asie .... verrijkt met lantkaerten en afbeeldingen van de voornaemste steden .... na 't leven getekent en in koper gesneden .... Amsterdam, 1680. fol. 336 blz.

Déhérain, H. Silvestre de Sacy, ses contemporains et ses disciples. Paris, 1938. 4⁰. XXXIII, 122, 68 blz., 1 pl. Orientalistes et antiquaires II. BAH, XXVII.

Déhérain, H. La vie de Pierre Ruffin, orientaliste et diplomate. 2 dln. Paris, 1929/30. 4⁰. VIII, 292; 312 blz., 1 krt., 16 pl. Orientalistes et antiquaires I. BAH, XIII, XIV.

Galassi, G. Tehenu e le origine mediterranee della civiltà egizia. Roma, 1942. 4⁰. 248 blz., 7 pl., 192 afb.

Howardy, G. De gamle Østerlande en Fremstelling af de nyeste Udgravninger i Assyrien, Babylonien og omliggende Lande. 2 dln. Kjøbenhavn. 160 blz., 5 krt., 51 afb.; 240 blz., 6 krt., 60 afb.

Janssen, J. en B. A. van Proosdij. Drie eeuwfeesten: The Illustrated London News, Lepsius' expeditie, P. E. Botta in Ninive. Leiden, 1943. 4⁰. Overdr. JEOL II, blz. XXVII—XXXVI, 1 pl., 3 afb.

Juynboll, Wilhelmina M. C. Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland, Utrecht, 1931. 8⁰. XI, 262 blz., 4 pl.

Kampman, A. A. Archieven en Bibliotheken in het Oude Nabije Oosten. Antwerpen, 1942. 8⁰. Overdr.: Handelingen v. h. 6e Vlaamsch Congr. voor Boek- en Bibliotheekwezen, 1940. Blz. 159—220. 1 krt.

Lenormant, F. Manuel d'histoire ancienne de l'Orient jusqu'aux guerres médiques. 3 dln. Paris, 1869. 8⁰. XXXVI, 360; 492; 784 blz.

Lieblein, J. Handel und Schiffahrt auf dem rothen Meere in alten Zeiten. Nach ägyptischen Quellen. Christiania, 1886. 8⁰. 152 blz.

Melzig, H. Kamâl Atatürk. Untergang und Aufstieg der Türkei. Frankfurt a.M., [1937]. 8⁰. 300 blz., 3 krt., 8 pl.

Meyer, Ed. Geschichte des Altertums. Bd. II/I, 2e dr. Stuttgart, 1928. 8⁰. XIII, 620 blz., 8 pl.

Moortgat, A. Bildwerk und Volkstum Vorderasiens zur Hethiterzeit. Leipzig, 1934. 8⁰. 48 blz., 37 afb. SDOG, 8.

Morgan, J. de. La préhistoire orientale, ouvrage posthume publié par Louis Germain. 3 dln. Paris, 1925. 4⁰. XXXV, 334 blz., 56 afb.; VI, 440 blz., 5 pl., 455 afb.; VI, 458 blz., 3 krt., 380 afb.

Nelson, H. H. The battle of Megiddo. Chicago, 1913. 8⁰. 68 blz., 4 pl., 3 krt.

Neugebauer, O. Vorlesungen über Geschichte der antiken mathematischen Wissenschaften. Bd. 1. Vorgriechische Mathematik. Berlin, 1934. 8⁰. XII, 212 blz., 61 afb. Grundlehren d. mathem. Wiss., XLIII.

Poulsen, F. Den gamle Orients Kunst. 2e dr. Kjøbenhavn, 1942. 8⁰. 336 blz., 2 krt., 151 afb.

Renz, Barbara. Der orientalische Schlangendrache. Ein Beitrag zum Verständnis der Schlange im biblischen Paradies. Augsburg, 1930. 8⁰. V, 124 blz.

Wettenhovi—Aspa. Fenno-ägyptischer Kulturursprung der Alten Welt, Kommentare zu den vorhistorischen Völkerwanderungen. 2e dr., Helsinki, 1936. 4⁰. XII, 464 blz., 3 pl., afb.

Woolley, L. C. Digging up the past. 2e dr. London, 1937, 8⁰. 112 blz., 16 pl. Pelican books, A. 4.

GRAMMATICA'S EN WOORDENBOEKEN

Bauer, H. und P. Leander. Hebraïsche Schulgrammatik. 2e dr. Halle, 1933. 8⁰. VIII, 82, 28 blz.
Bauer, H. und P. Leander. Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des Alten Testamentes. 2 dln. Halle a.S., 1922. 8⁰. XV, 708, VI, VI; 92 blz.
Beer, G. Hebräische Grammatik. 2 dln. Berlin, 1920/21. 8⁰. 144; 156 blz. Samml. Göschen 763—764.
Bergsträsser, G. Einführung in die semitischen Sprachen. Sprachproben und grammatische Skizzen. München, 1928. 8⁰. XV, 192 blz.
Bergsträsser, G. Hebräische Grammatik mit Benutzung der von E. Kautzsch bearb. 28. Aufl. von Wilhelm Gesenius' hebraïscher Grammatik. Mit Beiträgen von M. Lidzbarski. 2 dln. Leipzig, 1918/29. 8⁰. VI, 166; 182 blz.
Belot, J. B. Cours praticque de langue arabe avec de nombreux exercices. 5e dr. Beyrouth, 1922. 8⁰. XVI, 118 blz.
Belot, J. B. Vocabulaire arabe-français. Beyrouth, 1920. 8⁰.
Brockelmann, C. Semitische Sprachwissenschaft. 2e dr. Berlin, 1916. 8⁰. 160 blz. Samml. Göschen, 291.
Brünnow, R. Arabische Chrestomathie aus Prosaschriftstellern. 4e dr. Berlin, 1928. 8⁰. VI, 188, 166 blz. Porta ling. orient., XVI.
Davidson, A. B. Introductory Hebrew Grammar. Hebrew Syntax. 3e dr. Edinburgh, 1924. 8⁰. X, 234 blz.
Delitzch, F. Sumerisches Glossar. Leipzig, 1914. 4⁰. XXVII, 296 blz.
Driver, G. R. Problems of the Hebrew verbal system. Edinburgh, 1936. 4⁰. XII, 166 blz. Old Testament Studies, II.
Erman, A. Aegyptische Grammatik mit Schrifttafel, Litteratur, Lesestücken und Wörterverzeichnis. 2e dr. Berlin, 1902. 8⁰. XIII, 238, 24 blz. Porta ling. orient., XV.
Goliger, M. Zur Lehre von den grammatischen Kategorien im Semitischen. 2 dln. Roma, 1935/37. 8⁰. Overdr.: Rivista d. studi orientali, XV, blz. 199—252; XVII, blz. 55—74.
Harris, Z. S. A grammar of the Phoenician language. New Haven, 1936. 4⁰. XI, 172 blz. Amer. Oriental Ser. 8.
Heuser—Sevket. Türkisch-Deutsches Wörterbuch. 2e dr. Istanbul, 1942. 8⁰. XVI, 558 blz.
Jansky, H. Lehrbuch der türkischen Sprache. Leipzig, 1943. 8⁰. VIII, 308 blz.
Junker, H. Grammatik der Denderatexte. Leipzig, 1906. VIII, 208 blz.
Lidzbarski, M. Kanaanäische Inschriften (Moabitisch, Althebräisch, Phönizisch, Punisch). Giessen, 1907. 8⁰. 64 blz., 8 afb. Altsemit. Texte, 1.
Marti, K. Kurzgefasste Grammatik der Biblisch-aramäischen Spraphe, Literatur, Paradigmen, Texte und Glosar. 3e dr. Berlin, 1925. 8⁰. XII, 100 blz. Porta ling. orient., XVIII.
Naor, M. Praktisches Lehrbuch der hebräischen Sprache. Jerusalem, 1933. 8⁰. VIII, 100, 128 blz. Schlüssel, 11 blz.
Naville, É. L'évolution de la langue égyptienne et les langues sémitiques. Paris, 1920. 4⁰. XIII, 180 blz.
Radermacher, L. Neutestamentliche Grammatik. Das Griechisch des neuen Testaments im Zusammenhang mit der Volkssprache. 2e dr. Tübingen, 1925. 8⁰. VIII, 248 blz. Handb. z. neuen Test., I.
Roeder, G. Ägyptische Grammatik. Praktische Einführung in die Hieroglyphen und die ägyptische Sprache mit Lesestücken und Wörterbuch. 2e dr. München, 1926. 8⁰. XVI, 100, 64 blz. Clavis ling. semit., VI.
Socin, A. Arabische Grammatik. Paradigmen, Literatur, Übungsstücke und Glossar. 10e dr. Berlin, 1929. 8⁰. XII, 216, 102 blz. Porta ling. orient., IV.
Steuernagel, C. Hebräische Grammatik mit Paradigmen, Literatur, Übungsstücken und Wörterverzeichnis. 4e dr. Berlin, 1909. 8⁰. X, 156, 140 blz. Porta ling. orient., I.
Strack, H. L. Grammatik des Biblisch-aramäischen mit den nach Handschriften berichtigten Texten und einem Wörterbuch. 5e dr. München, 1911. 8⁰. 60 blz. Clavis ling. semit., IV.
Strack, H. L. Hebräische Grammatik mit Übungsbuch. 14e dr. München, 1930. 8⁰. XIII, 242 blz. Clavis ling. semit., I.
Till, W. Koptische Dialektgrammatik. Mit Lesestücken und Wörterbuch. München, 1931. 8⁰. XIV, 92, 48 blz. Clavis ling. semit., IX.
Ungnad, A. Das Wesen des Ursemitischen. Eine sprachgeschichtlich-psychologische Untersuchung. Mit einem Anhang: Zur Entstehung und Geschichte der Zahlbegriffe. Leipzig, 1925. 8⁰. 30 blz.

GODSDIENST- EN KERKGESCHIEDENIS

Barrows, J. H. The worlds parliament of religions. 2 dln. Chicago, 1893. 8⁰. XXIV, 1600 blz.
Heussi, K. Kompendium der Kirchengeschichte. 9e dr. Tübingen, 1937. 8⁰. XII, 520 blz.
Kristensen, W. B. De godsdienstige beteekenis van de gesloten perioden. Leiden, 1943. 4⁰. Overdr.: JEOL II, blz. XV—XXVI, 5 afb.
Kuenen, A. De godsdienst van Israël tot den ondergang van den Joodschen staat. 2 dln. Haarlem, 1869/70. 4⁰. XVIII, 504; XIV, 564 blz.
Lamers, G. H. De wetenschap van den godsdienst. 2 dln. Utrecht, 1896—1900. 8⁰. XXIV, 958; XXIII, 970 blz.
Obbink, H. Th. De godsdienst in zijn verschijningsvormen. Groningen, 1933. 8⁰. 288 blz., 100 afb.
Reitzenstein, R. und H. H. Schaeder. Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland. Leipzig, 1926. 8⁰. 364 blz., 2 pl. Stud. d. Bibliothek Warburg, VII.
Die Religionen des Orients und die altgermanische Religion, von Ed. Lehman, A. Erman, C. Bezold, H. Oldenberg, I. Goldziher, A. Grünwedel, J. J. M. de Groot, K. Florenz, H. Haas, F. Cumont, A. Heusler. 2e dr. Leipzig, 1913. 4⁰. X, 288 blz. Die Kultur der Gegenwart. I. Abt. III, 1.

EGYPTE

a. PHILOLOGIE

Champollion le Jeune, M. Précis du système hiéroglyphique des anciens Egyptiens ou Recherches sur les élémens premiers de cette écriture sacrée.. 2e dr. 2 dln. Paris, 1827/28. 8⁰. XXIV, 468; 48 blz., 20 pl. aanhangsel, 21, A-K blz.
Erichsen, W. Demotische Lesestücke. Leipzig, 1937. 4⁰. 2 dln. 100, 96, 46; XIV, 194, 239 blz.
Gardiner, A. H. The admonitions of an Egyptian Sage from a hieratic papyrus in Leiden (Pap. Leiden 344 recto). Leipzig, 1909. fol. VI, 116 blz. 19 pl.
Griffith, F. Ll. A collection of hieroglyphs, a contribution to the history of Egyptian writing. London, 1898. 4⁰. XII, 74 blz., 9 pl. Archaeol. Survey of Egypt, Mem. 6.
Möller, G. Hieratische Lesestücke für den Akademischen Gebrauch. 3 dln. Leipzig, 1927/35. fol. 2e dr. 26; 43; 38 blz.
Möller, G. Hieratische Paläographie. Die Aegyptische Buchschrift in ihrer Entwicklung von der fünften Dynastie bis zur römischen Kaiserzeit. 4 dln., 2e dr. Leipzig, 1927/36: fol. 76 blz., 8 pl.; 78 blz., 8 pl.; 76 blz., 11 pl.; 20 blz., 15 pl.
Ranke, H. Die ägyptischen Personennamen. Bd. 1. Verzeichnis der Namen. Glückstadt, 1935. 4⁰. XXXI, 432 blz.
Schott, S. Urkunden mythologischen Inhalts. Leipzig, 1929—39. 4⁰. 144 blz. Urk. d. Aegypt. Altertums, 6e Abt. Heft I, II.
Sethe, K. Historisch-biographische Urkunden des Mittleren Reiches. Leipzig, 1935. 4⁰. 66 blz. Urk. d. Aegypt. Altertums, 7e Abt. Heft I.
Sethe, K. Uebersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten. 4 dln. Glückstadt, z.j. 4⁰. VIII, 410; 420; 443; 376 blz.
Sethe, K. Urkunden der 18 Dynastie I, bearbeitet und übersetzt von ... Leipzig, 1914. 8⁰. IV, 142 blz. Urk. d. ägypt. Altertums, IV Abt., Band I, Deutsch.
Speleers, L. Traduction, index et vocabulaire des Textes des Pyramides égyptiennes. Bruxelles, z.j. 4⁰. XXXVI, 418 blz.
Hieroglyphic Texts from the Egyptian Stelae, etc., in the British Museum. 8 dln. London, 1911—39. fol. 20 blz. 56 pl.; 14 blz. 50 pl.; 14 blz. 50 pl.; 14 blz. 50 pl.; 16 blz. 50 pl.; 12 blz. 50 pl.; 16 blz. 50 pl. en 58 blz. 50 pl.
Volten, A. Demotische Traumdeutung (Pap. Carlsberg XIII und XIV verso). Kopenhagen, 1942. 4⁰ 122 blz. 8 pl. Analecta Aegyptiaca, III.

b. GODSDIENSTGESCHIEDENIS

Allen, T. G. Horus in the Pyramid Texts. Chicago, 1916, 76 blz.
The Book of the dead and Elysian fields. Luxor, z.j. 8⁰. 38 pl.
Budge, E. A. Wallis. The book of the dead. 3 dln. London, 1898. 8⁰. XL, 518, 396; CCIV, 354 blz., pl.
Budge, E. A. Wallis. The liturgy of funerary offerings, the Egyptian Texts with English translations. London, 1909. 8⁰. XVIII, 268 blz. Books on Egypt and Chaldaea, XXV.
Lefèbure, G. Histoire des grands prêtres d'Amon de Karnak jusqu'à la XXIe dynastie. Paris, 1929 4⁰. 310 blz., 5 pl.
Moret, A. Du caractère religieux de la royauté pharaonique. Paris, 1902. 4⁰. VIII, 344 blz., 2 pl., 95 afb. Ann. Musée Guimet, 15.
Moret, A. Mystères égyptiens. 2e dr. Paris, 1923. 8⁰. 334 blz., 16 pl., 57 afb.
Moret, A. Le rituel du culte divin journalier en Égypte d'après les Papyrus de Berlin et les textes du temple de Séti I à Abydos. Paris, 1902. 4⁰. III, 288 blz., 3 pl., 40 afb. Ann. Musée Guimet, 14.
Moret, A. Rois et dieux d'Égypte; 2e dr. Paris, 1922. 8⁰. 326 blz., 1 krt., 16 pl., 20 afb.
Petrie, W. Flinders. Religious life in ancient Egypt. London, 1924. 8⁰. X, 222 blz., 1 pl.
Sander—Hansen, C. E. Der Begriff des Todes bei den Ägyptern. Kjøbenhavn, 1942, 8⁰. 32 blz. Kgl. Danske Vid. Selsk., hist.-fil. Med. XXIX, 2.
Stolk, M. Ptah, ein Beitrag zur Religionsgeschichte des alten Aegypten. Berlin, 1911. 4⁰. 70 blz.
Wainwright, G. A. The sky-religion in Egypt, its antiquity and effects. Cambridge, 1938. 8⁰. XVI, 122 blz., 2 pl., 5 afb.
Weill, R. Le champ des roseaux et le champ des offrandes dans la religion funéraire et la religion générale. Paris, 1936. 4⁰. XI, 176 blz.
Wiedemann, A. Die Religion der alten Ägypter. Münster, 1890. 8⁰. 180 blz.

c. GESCHIEDENIS EN GEOGRAPHIE

Campbell, C. The miraculous birth of King Amonhotep III and other Egyptian studies. With photographs by the author. Edinburgh, 1912. 8⁰. XV, 204 blz.
Campbell, C. Two Theban Princes. Kha-em-Uast and Amen-Khepeshf, sons of Rameses III. Menna, a land-steward and their tombs. With photographs and drawings by the author. Edinburgh, 1910. 8⁰. XI, 116 blz.
Lundsgaard, E. Aegyptischer Kalender der Jahre 3000—200 v. Chr. Kjøbenhavn, 1942. Kal. in map.
Meyer, E. Nachträge zur ägyptischen Chronologie. Berlin, 1908. 4⁰. 46 blz. APAW, 1907.
Monckton, J. M. E. Ancient Egypt from the records. London, [1924]. 8⁰. XI; 244 blz., 2 krt., 12 afb.
Moret, A. Au temps des Pharaons. 2e dr. Paris, 1923. 8⁰. 296 blz., 1 krt., 16 pl.
Morgan, J. de. Recherches sur les origines de l'Égypte. 2 dln. Paris, 1896/97. 4⁰. 282 blz., 604 afb.; IX, 396, 932 blz., 5 pl.
Naville, É. The store-city of Pithom and the route of the Exodus. 3e dr. London, 1888. 4⁰. VII, 40 blz., 2 krt., 13 pl. Egypt Expl. Fund, Mem. 1.
Newberry, P. E. The life of Rekhmara, vezîr of Upper Egypt under Thothmes III and Amenhetep II (circa B.C. 1471—1448). Westminster, 1900. 4⁰. 40 blz., 22 pl.
Petrie, W. Flinders. A history of Egypt, from the earliest kings to the XVth dynasty, with

illustrations, 6 dln. 11e dr. London, [1924]. 8°. XVIII, 294; LII, 353; XX, 408; XXI, 410; XXIII, 352; XIV, 384 blz.

Sethe, K. Beiträge zur Geschichte Amenophis' IV 8° Overdruk: Nachr. Gesellsch. der Wiss., Göttingen, phil.-hist. Kl., 1921, blz. 101—130.

Spiegelberg, W. Der Aufenthalt Israels in Aegypten im Lichte der aegyptischen Monumente. 2e dr. Straszburg, 1904. 8°. 56 blz., 12 afb.

Unger, G. F. Chronologie des Manetho. Berlin, 1867. 8°. VIII, 360 blz.

Weill, R. Bases, méthodes et résultats de la chronologie égyptienne. Paris, 1926. 4°. Met complement 222, 64 blz. Études d'Égyptologie, XXV.

Weill, R. Les origines de l'Égypte pharaonique, 1e partie: La IIe et la IIIe Dynasties. Paris, 1908. 4°. VIII, 516 blz., 7 pl. Ann. Musée Guimet, 25.

Wiedemann, A. Das alte Ägypten. Heidelberg, 1920. 8°. XV, 446 blz., 26 pl., 28 afb.

d. ARCHAEOLOGIE EN KUNST

Barber, F. M. The mechanical triumphs of the Ancient Egyptians. London, 1900. 8°. X, 124 blz., 11 pl., 14 afb.

Capart, J. Les débuts de l'art en Égypte. Bruxelles, 1904. 8°. 324 blz., 191 afb.

Capart, J. De Egyptische Kunst, haar waarde en hare beteekenis. Antwerpen, 1939—1941. 8°. Overdr.: Kunsth. Bijdr. Jaarboek 1939—1941. Kon. Museum v. Schoone Kunsten, blz. 57—67, 8 afb.

Capart, J. The tomb of Tutankhamen, translated from the French by Warren R. Dawson, Londen, [1923]. 8°. 94 blz.

Gardiner, A. H. and A. E. P. Weigall. A topographical catalogue of the private tombs of Thebes. London, 1913. fol. 46 blz., 15 pl.

Champollion le Jeune, M. Monuments de l'Égypte et de la Nubie. Notices descriptives conformes aux manuscrits autographes rédigés sur les lieux. 2 dln. Paris, 1844. 4°. 922; II, 724 blz.

Davies, N. de Garis. The Mastaba of Ptahhetep and Akhethetep at Saqqareh. Part II. The Mastaba, the sculptures of Akhethetep. London, 1901. 4°. VIII, 36 blz., 35 pl. Egypt Expl. Fund. Archaeol. survey of Egypt, Mem. 9.

Davies, N. de Garis. Paintings from the tomb of Rekh-mi-rē at Thebes. With plates in color from copies by Nina de Garis Davies and Charles K. Wilkinson. New York, 1935. gr. fol. IX, 26 pl. Metropolitan Museum, Egypt. Exp., X.

Davies, N. de Garis. The rock tombs of Deir el Gebrâwi. 2 dln. 4°. London, 1902. VIII, 43; VIII, 51 blz. Egypt Expl. Fund, Archaeol. survey of Egypt. Mem. 11, 12.

Davies, N. de Garis. The rock tombs of Sheikh Saïd. London, 1901. 4°. XII, 46 blz., 35 pl. Egypt Expl. Fund, Archaeol. survey of Egypt, Mem. 10.

Davies, N. de Garis. The tombs of Menkheperrasonb, Amenmosĕ and another (nos. 86, 112, 42, 226) with a frontispiece in colour and line plates by Nina de Garis Davies. London, 1933. 4°. 54 blz., 46 pl. Theban Tombs Series, Mem. 5.

Davies, N. de Garis. The tomb of Ken-Amūn at Thebes. With plates in colour by N. de Garis Davies, H. R. Hopgood and Nina de Garis Davies. 2 dln. New-York, 1930. fol. X, 70 blz., 71 pl.; 7 pl. Metropolitan Museum Egypt. Exp. V; V-plates.

Davies, N. de Garis. The tomb of Nakht at Thebes. With plates in color by L. Grane, Norman de G. Davies, and F. S. Unwin and Nina de Garis Davies. New-York, 1917. fol. XXV, 80 blz., 30 pl., 12 afb. Metropolitan Museum Egypt. Exp. Robb de Peyster Tytus Mem. Ser. I.

Davies, N. de Garis. The tomb of Nefer-Hotep at Thebes. With plates in color by Nina de Garis Davies. 2 dln. New York, 1933. fol. XI, 82 blz., 62 pl., 10 afb; 7 pl. Metropolitan Museum Egypt. Exp. IX; IX plates.

Davies, N. de Garis. The tomb of Puyemrê at Thebes. With plates in color by N. de Garis Davies and H. R. Hopgood. 2 dln. New York fol. 1922/23. XXII, 110 blz., 43 pl; XII, 100 blz., 36 pl. Metropolitan Museum Egypt. Exp. Robb de Peyster Tytus Mem. Ser. II, III.

Davies, N. de Garis. The tomb of two sculptors at Thebes. With plates in color by N. de Garis Davies, Nina de G. Davies, H. R. Hopgood and Charles K. Wilkinson. New York, 1925. fol. XII, 76 blz., 31 pl. Metropolitan Museum Egypt. Exp. Robb de Peyster Tytus Mem. Ser., IV.

Davies, N. de Garis. The tombs of two officials of Tuthmosis the fourth (nos 75 and 90) illustrated by four plates in colour by Nina de Garis Davies and by thirty-four plates in line and collotype. London, 1923. 4°. 48 blz., 38 pl. Theban Tombs Series, Mem. 3.

Davies, N. de Garis. Two Ramesside tombs at Thebes. With plates in color by N. de Garis Davies, H. R. Hopgood, C. K. Wilkinson, the late Norman Hardy and Nina de G. Davies, New York, 1927. fol. XIX, 86 blz., 42 pl. Metropolitan Museum Robb de Peyster Tytus Mem. Ser. V.

Davies, N. de Garis and A. H. Gardiner. The tomb of Antefoker, vizier of Sesostris I and of his wife Senet (no. 60). London, George Allen and Unwin, 1920. 4°. 40 blz., 40 pl. Theban Tombs Series, Mem. 2.

Drioton, É. et J. Ph. Lauer. Sakkarah, les monuments de Zoser. Le Caire, 1939. 47 blz., 23 pl.

Enking, Ragna. Der Apis-Altar Johann Melchior Dinglingers. Ein Beitrag zur Auseinandersetzung des Abendlandes mit dem alten Ägypten. Glückstadt, 1939. 8°. 90 blz., 33 pl., 2 afb. Leipziger Ägyptologische Studien, 11.

Gardiner, A. H. The tomb of Amenemhēt (no. 82). London, 1915. 4°. 140 blz., 46 pl. Theban Tombs Series, Mem. 1.

Gardiner, A. H. The tomb of Huy, viceroy of Nubia in the reign of Tut'ankhamūn (no. 40), copied in line and colour by Nina de Garis Davies. London; 1926. 4°. 46 blz., 40 pl. Theban Tombs Series, Mem. 4.

Garstang, J. Tombs of the third Egyptian Dynasty at Reqâqnah and Bêt Khallâf. With illustrations Westminster, 1904. 4°. 70 blz. Report of excavations at Reqâqnah 1901—02.

A handbook to the Egyptian mummies and coffins exhibited in the British Museum. London, 1938. 8°. VIII, 72 blz., 31 pl.

Hermann, A. Führer durch das Museum der ägyptischen Altertümer zu Kairo. Kairo, 1935. 8°. 92 blz. Deutsches Inst. f. ägypt. Altertumskunde Kairo.

Junker, H. Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Gîza. Wien, 1929/41. 5 dln. 4°. 282 blz., 44 pl., 65 afb; 218 blz. 16 pl., 34 afb; 256 blz., 14 pl., 50 afb; 108 blz., 17 pl., 12 afb; 214 blz., 20 pl., 61 afb.

Klebs, Luise. Die Reliefs des alten Reiches (2980-2475 v. Chr.). Material zur ägyptischen Kulturgeschichte. Heidelberg, 1915. 4°. XVI, 150 blz., 108 afb. Heidelberger Akad. d. Wiss. phil.-hist. Kl. 3.

Klebs, Luise. Die Reliefs und Malereien des mittleren Reiches (VII-XVII Dynastie ca. 2475-1580 v. Chr.). Material zur ägyptischen Kulturgeschichte. Heidelberg, 1922. 4°. XIV, 196 blz., 132 afb. Abh. Heidelberger Akad. d. Wiss. phil.-hist. Kl., 6.

Klebs, Luise. Die Reliefs und Malereien des neuen Reiches (XVIII-XX Dynastie, ca. 1580-1100 v. Chr.) Material zur ägyptischen Kulturgeschichte. Heidelberg, 1934. 4°. XXX, 244 blz., 144 afb. Abh. Heidelberger Akad. d. Wiss. phil.-hist. Kl., 9.

Lugn, P. Ausgewählte Denkmäler aus ägyptischen Sammlungen in Schweden. Leipzig, 1922. 4°. VIII, 38 blz., 25 pl.

Lutz, H. F. Egyptian tomb steles and offering stones of the Museum of anthropology and ethnology of the University of California. Leipzig, 1927. 4°. IV, 22 blz., 49 pl., 1 afb. Univ. of California Publ. Egyptian archaeology, IV.

Maspero, G. Études de mythologie et d'archéologie égyptiennes. 3 dln. Paris 1893. 4°. X, 415 blz., 1 pl., 10 afb; 444 blz. Bibl. Égypt., VII.

Mélanges Maspero. I. Orient ancien. Le Caire, 1935—1938. fol. XLVII, 400 blz., 27 pl., 92 afb.

Mogensen, Maria. La collection égyptienne. Copenhague, 1930. 8°. IV, 406 blz., 1 krt. La Glyptothèque Ny Carlsberg.

Mohr, Herta Th. The Mastaba of Hetep-Her-Akhti. Study on an Egyptian tomb chapel in the Museum of Antiquities Leiden. Leiden, 1943. 4°. XVI, 104 blz., 5 pl., 10 afb. MVEOL, 5.

Montet, P. Tanis, douze années de fouilles dans une capitale oubliée du delta Égyptien. Paris, 1942. 8°. 236 blz., 16 pl., 63 afb.

Naville, É. Goshen and the Shrine of Saft el Henneh (1885). London, 1887. 4°. 32 blz., 11 pl. Egypt Expl. Fund, Mem. 5.

Naville, É. The temple of Deir el Bahari. 3 dln. London, 1894—1913. 4°. VI, 32 blz., 15 pl; 38 blz. 20 pl; 44 blz., 36 pl. Egypt Expl. Fund, Mem. 12, 13, 32.

Os, W. van. Die ägyptische Zeichenkunst. Leiden, 1943. 4°. Overdr.: JEOL II, blz. 767—784, 2 pl. 16 afb.

Petrie, W. M. Flinders. Abydos. 2 dln. London, 1902/03. 4°. 68 blz., 76 pl; VIII, 56 blz., 64 pl. Egypt Expl. Fund, Mem. 22, 24.

Petrie, W. M. Flinders. Dendereh, 1898. With chapters by F.Ll. Griffith, Dr. Gladstone and Oldfield Thomas. London, 1900. 4°. VI, 74 blz., 38 pl. Egypt Expl. Fund, Mem. 17.

Petrie, W. M. Flinders. Dendereh, 1898. Extra plates. London, 1900. 4°. 8 blz., 49 pl. Spec. publ of the Egypt Expl. Fund.

Petrie, W. M. Flinders. Diospolis Parva, the cemeteries of Abadiyeh and Hu, 1898, 1899. With chapters by A. C. Mace. London, 1901. 4°. 70 blz., 49 pl. Spec. extra publ. of the Egypt Expl. Fund.

Petrie, W. M. Flinders. The royal tombs of the first dynasty 1900. With a chapter by F. Ll. Griffith, 2 dln. London, 1900/01. 4°. 60 blz., 68 pl; VIII, 60 blz., 63 pl. Egypt. Expl. Fund, Mem. 18, 21.

Petrie, W. M. Flinders. Ten years' digging in Egypt, 1881—1891. London, 1892. 8°. 204 blz., 1 krt., 116 afb.

Petrie, W. M. Flinders. Tombs of the courtiers and Oxyrhynkhos. With chapters by Alan Gardiner, Hilda Petrie and M. A. Murray. London, 1925. 4°. 38 blz., 55 pl. British School of archaeology in Egypt.

Reisner, G. A. The development of the Egyptian Tomb down to the accession of Cheops. Cambridge, 1936. 4°. XXVII, 428 blz., 2 krt., 192 afb.

Sandford, K. S. and W. J. Arkell. Paleolithic man and the Nile-Faiyum divide, a study of the region during pliocene and pleistocene times. Chicago, 1929. 4°. XV, 78 blz., 1 krt., 11 pl., 25 afb. OIP, X.

Schaefer, H. Von ägyptischer Kunst. Eine Grundlage, 3e dr. Leipzig, 1932. 8°. XVI, 424 blz., 62 pl., 268 afb.

Schmidt, V. Levende og Döde i det gamle Aegypten. Album til ordning af Sarkofager, Mumiekister, Mumiehylstre o. lign. Kjøbenhavn, 1919. 4°. blz. IV, 157—266; 650 afb.

Schmidt, V. Sarkofager, Mumiekister og Mumiehylstre i det gamle Aegypten. Typologisk Atlas med Indledning. Kjøbenhavn, 1919. 4°. blz. XVII, 32—264.

Speleers, L. Les figurines funéraires égyptiennes. Bruxelles, 1923. 8°. 198 blz., 41 pl.

Steindorff, G. Das Grab des Ti, in 143 Lichtdrucktafeln und 20 Blättern. Leipzig, 1913. fol. 16 blz. Veröffentl. d. Ernst von Sieglin Exp. 2.

Williams, Caroline, R. The decoration of the tomb of Per. Nĕb. [Portland, 1932] 4°. IX, 100 blz., 20 pl. Metropolitan Museum of Art, III.

Winlock, H. E. The tomb of Queen Meryet-Amun at Thebes. Photographs by Harry Burton, plans by Walter Hauser and catalogue by Charlotte R. Clark. New-York, 1932. fol. XI, 96 blz., 47 pl., 26 afb. Metropolitan Museum Egypt. Exp. VI.

Winkler, H. A. Rock-drawings of southern Upper Egypt. 2 dln. London, 1938—1939. 4°. VIII, 44 blz., 2 krt., 41 pl; VI, 40 blz., 1 krt., 62 pl.

PAPYROLOGIE

Larsen, T. Literarische Texte und Ptolemäische Urkunden. Hauniae, 1942. 4°. 96 blz., 8 pl. Papyri Graecae Haunienses, I.

Schubart, W. Einführung in die Papyruskunde. Berlin, 1918. 8°. VI, 508 blz., 7 pl.

OUDE EN NIEUWE TESTAMENT

Albrecht, K. Register zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft, Band I—XXV, 1881-1905. Giessen, 1910. 8⁰. VII, 256 blz.

Foerster, W. Neutestamentliche Zeitgeschichte. 1. Halbband: Der zeitgeschichtliche Hintergrund des Lebens und der Verkündigung Jesu. Berlin, 1940. 8⁰. 184 blz., 5 krt.

Fuerstius, J. Librorum Sacrorum Veteris Testamenti Concordantiae Hebraicae atque Chaldaicae... Lipsiae, 1932, 4⁰. 1246 blz.

Glover, T. R. The world of the New Testament. Cambridge, 1931. 8⁰. 204 blz.

Jahn, G. Die Elephantiner Papyri und die Bücher Esra-Nehemja. Mit einem Supplement zu meiner Erklärung der hebräischen Eigennamen. Leiden, 1913. 8⁰. 112 blz.

Jepsen, A. Untersuchungen zum Bundesbuch. Stuttgart, 1927. 8⁰. VIII, 108 blz. Beitr. zur Wiss. vom alten und neuen Test. 3. Folge, 5.

Jirku, A. Altorientalischer Kommentar zum Alten Testament, Leipzig, 1923. 8⁰. XIV, 154 blz.

Kuenen, A. Historisch-critisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de „Boeken des ouden verbonds". 3 dln. 2e dr. Amsterdam, z.j. 8⁰. XI, 554; IX, 508; X, 210 blz.

Sellin, E. Einleitung in das Alte Testament. 5e dr. Leipzig, 1929. 8⁰. XV, 178 blz.

Staerk, W. Neutestamentliche Zeitgeschichte. 2 dln. 2e dr. Berlin, 1920. 8⁰. 180 blz., 3 krt.; 152 blz., 1 plattegrond. Samml. Göschen, 325—326.

Valeton, J. J. P. De Psalmen. Nijmegen, 1902. 3 dln. 4⁰. 328; 364; 416 blz.

Yahuda, A. S. Die Sprache des Pentateuch in ihren Beziehungen zum Aegyptischen. Mit einer hieroglyphischen Beilage. I. Berlin, 1929. 4⁰. XXXII, 304, 16 blz.

Young, R. Analytical concordance to the Holy Bible. 7e dr. London, z.j. 4⁰. VIII, 1090, 93, 23, 30 blz.

PALESTINA — GESCHIEDENIS VAN ISRAËL

Alt, A. Die Landnahme der Israeliten in Palästina. Territorialgeschichtliche Studien. Leipzig, 1925. 8⁰. 35 blz.

Alt, A. Die Staatenbildung der Israeliten in Palästina. Verfassungsgeschichtliche Studien. Leipzig, 1930. 8⁰. 80 blz.

Begrich, J. Die Chronologie der Könige von Israël und Juda und die Quellen des Rahmens der Königsbücher. Mit fünf Tabellen. Tübingen, 1929. 8⁰. VI, 214 blz. Beitr. z. Hist. Theologie, 3.

Böök, F. Rejse til Jerusalem. Autoriseret Oversaettelse af Paul Damkier. Kjøbenhavn, 1925. 4⁰. 228 blz., afb.

Borée, W. Die alten Ortsnamen Palästinas. Leipzig, 1930. 8⁰. 130 blz.

Caiger, S. L. Bible and spade. An introduction to biblical archaeology. 3e dr. London, 1938. 8⁰. XII, 218 blz., 2 krt., 24 pl.

Dalman, G. H. Palästinischer Diwan. Als Beitrag zur Volkskunde Palästinas gesammelt und mit Übersetzung und Melodien herausgegeben. Leipzig, 1901. 8⁰. XXXIV, 370 blz.

Enlart, C. Les monuments des croisés dans le royaume de Jérusalem. Architecture religieuse et civile. Préface de Paul Léon. 2 dln. Paris, 1925/26. 4⁰. XVI, 220 blz; 100 pl. BAH, VII.

Enlart, C. Les monuments des croisés dans le royaume de Jérusalem. Architecture religieuse et civile. Préface de Paul Léon. 2 dln. Paris, 1928/29. 4⁰. 560 blz., 70 afb; 96 pl. BAH, VIII.

Irwin, C. H. The Bible, the scholar and the spade, a summary of the results of modern excavation and discovery. London, [1932]. 8⁰. 252 blz., 16 pl.

Garstang, J. The heritage of Solomon, an historical introduction to the sociology of ancient Palestine, with maps and illustrations. London, [1934]. 8⁰. XV, 440 blz.

Garstang, J. Joshua, Judges. London, 1931. 8⁰. XXIV, 424 blz. 19 krt., 73 pl., 14 afb., 12 plattegronden.

Gemoll, M. Israeliten und Hyksos. Der historische Kern der Sage vom Aufenthalte Israels in Aegypten, nebst einem Anhange: Indogermanische Mythologie im Alten Orient. Leipzig, 1913. 8⁰. V, 208 blz.

Jirku, A. Geschichte des Volkes Israel. Leipzig, 1931. 8⁰. XII, 224 blz.

Kittel, Rud. Geschichte des Volkes Israel. 3 dln. 7e dr. Stuttgart, 1932/25. XII, 480; XVI, 464; VIII, 298; XII, 462 blz.

Lods, A. Israël des origines au milieu du VIIIe siècle. Paris, 1930. 8⁰. XVI, 596 blz., 3 krt., 12 pl., 38 afb.

Möhlenbrink, K. Der Tempel Salomos, eine Untersuchung seiner Stellung in der Sakralarchitektur des Alten Orients. Stuttgart, 1932. 8⁰. 160 blz., 18 afb. Beitr. z. Wiss. vom alten und neuen Test. 4. Folge, 7.

Mauro, P. The wonders of Bible chronology. 2e dr. London, 1933. 8⁰. X, 100 blz.

Noth, M. Das System der zwölf Stamme Israels. Stuttgart, 1930. 8⁰. 178 blz. Beitr. z. Wiss. vom alten und neuen Test. 4. Folge, 1.

Petrie, Hilda. Side notes on the Bible from Flinders Petries discoveries. London, z.j. 8⁰. 60 blz., 15 pl.

Petrie, W. Flinders. Palestine and Israel, historical notes. London, 1934. 8⁰. 100 blz., 3 krt., 8 pl., 53 afb.

Petrie, W. Flinders. Researches in Sinai. With chapters by C. T. Currelly. London, 1906. 4⁰. XXIII, 280 blz., 4 krt., 186 afb.

Reifenberg, A. Palästinensische Kleinkunst. Berlin, 1927. 8⁰. 143 blz., 157 afb. Bibl. für Kunst- und Antiquitäten-Sammler. XXXI.

Relandus, H. Antiquitates sacrae veterum Hebraeorum delineatae... Trajecti Batavorum, 1712. 8⁰. 326 blz.

Volz, P. Die biblischen Altertümer. 2e dr. Stuttgart, 1925. 8⁰. VIII, 566 blz., 32 pl., 97 afb.

SYRIË

Autran, C. „Phéniciens", essai de contribution à l'histoire antique de la Méditerranée. Le Caire, 1920. 4⁰. XV, 145 blz.

Charles-Roux, Fr. Les échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle. Paris, 1928. 4⁰. 228 blz., 27 pl. BAH, X.

Contenau, G. La glyptique syro-hittite. Paris, 1922. 4⁰. XII, 218 blz., 48 pl. BAH, II.

Cumont, F. Fouilles de Doura-Europos (1922—1923) avec un appendice sur la céramique de Doura par M. et Mme Félix Massoul. Paris, 1926. 4⁰. 2 dln. LXVIII, 534; 12 blz., 124 pl. BAH, IX.

Demombynes, G. La Syrie à l'époque des Mamelouks d'après les auteurs arabes. Paris, 1923. 4⁰. CXIX, 288 blz. BAH, III.

Dunand, M. Fouilles de Byblos. 2 dln. 1926—1932. Paris, 1939. 4⁰. VIII, 458 blz., 320 afb; 212 pl., BAH, XXIV.

Dunand, M. Le Musée de Doueïda, inscriptions et monuments figurés. Paris, 1934. 4⁰. 120 blz., 36 pl. Mission archéologique au Djebel Druze. BAH, XX.

Dussaud, R. Topographie historique de la Syrie antique et médiévale. Paris, 1927. 4⁰. LII, 632 blz. 16 krt. BAH, IV.

Dussaud, R; P. Deschamps; H. Seyrig. La Syrie antique et médiévale illustrée. Paris, 1931. 4⁰. 190 blz., 160 pl., BAH, XVII.

Jack, J. W. The Ras Shamra Tablets, their bearing on the old Testament. Edinburgh, 1935. 4⁰. X, 54 blz. Old Testament Studies, 1.

Jalabert, L. et R. Mouterde. Inscriptions grecques et latines de la Syrie. 2 dln. Paris, 1929—39. 4⁰. 140 blz; 244 blz. BAH, XII, XXXII.

Montet, P. Byblos et l'Egypte, quatre campagnes de fouilles à Gebeil. 1921/22, 1923/24. 2 dln. Paris, 1928. 4⁰. II, 318 blz., 122 afb; 7 blz., 167 pl. BAH, XI.

Nougayrol, J. Cylindres-sceaux et empreintes de cylindres trouvés en Palestine (au cours de fouilles régulières). Paris, 1939. 4⁰. XXIV, 72 blz., 12 pl. BAH, XXXIII.

Pézard, M. Qadesh, mission archéologique à Tell Nebi Mend 1921—1922. Paris, 1931. 4⁰. VII, 88 blz., 3 krt., 46 pl. BAH, XV.

Poidebard, A. Un grand port disparu „Tyr" recherches aériennes et sousmarines 1934—1936. Conclusion par L. Cayeux. 2 dln. Paris, 1939. 4⁰. X, 78, XI blz., 3 krt., 29 pl. BAH, XXIX.

Poidebard, A. La trace de Rome dans le désert de Syrie. Le limes de Trajan à la conquête arabe, recherches aériennes, 1925—1932. Introduction de Franz Cumont. 2 dln. Paris, 1934. 4⁰. XXIV, 214; VIII, 12 blz., 1 krt., 161 pl. BAH, XVIII.

Samné, G. La Syrie. Préface de Chekri Ganem. Paris, 1920. 8⁰. XIX, 734 blz., 6 krt., 30 pl.

Thureau—Dangin, F; A. Barrois; G. Dossin et M. Dunand. Arslan-Tash. 2 dln. Paris, 1931. 4⁰. 150 blz., 2 plattegr., 50 afb; 48 pl., BAH, XVI.

Thureau—Dangin, F. et M. Dunand. Til-Barsib. Avec le concours de Lucien Cavro et Georges Dossin. 2 dln. Paris, 1936. 4⁰. 172 blz., 2 pl., 42 afb; 53 pl. BAH, XXIII.

Virolleaud, C. La déesse 'Anat, poème de Ras Shamra. Paris, 1938. 4⁰. IV, 114 blz., 13 pl. Mission de Ras Shamra IV. BAH, XXVIII.

Virolleaud, C. La légende de Keret roi des Sidoniens, publiée d'après une tablette de Ras-Shamra. Paris, 1936. 4⁰. 108 blz., 4 pl. Mission de Ras-Shamra, II, BAH, XXII.

Virolleaud, C. La légende Phénicienne de Danel, texte cunéiforme alphabétique avec transcription et commentaire, précédé d'une introduction d'Ugarit. Paris, 1936. 4⁰. VIII, 242 blz., 17 pl. Mission de Ras-Shamra, I, BAH, XXI.

KLEIN-AZIË

Bittel, K. Boğazköy. Die Kleinfunde der Grabungen, 1906—1912. Leipzig, 1937. fol. 72 blz., 43 pl. 230 afb., WVDOG, 60.

Bossert, H. Th. Altanatolien, Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechischen Kultur. Berlin, 1942. 4⁰. 112 blz., 24 krt., 1218 afb. op 160 pl. Die ältesten Kulturen des Mittelmeerkreises, 2.

Couvreur, W. De Hettitische ḫ. Leuven, 1935. 8⁰ 44 blz. Teksten en Verhandelingen Philol. Stud., jrg. 6, 12.

Götze, A. Kleinasien zur Hethiterzeit. Eine geographische Untersuchung. Heidelberg, 1924. 8⁰. 32 blz., 1 krt. Orient und Antike, I.

Sundwall, Joh. Die einheimischen Namen der Lykier nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme. Leipzig, 1913. 4⁰. VI, 310 blz. Klio, Beiträge zur alten Geschichte, Beiheft 11.

BABYLONIË EN ASSYRIË

a. PHILOLOGIE EN GODSDIENST

David, M. Die Adoption im altbabylonischen Recht, Leipzig, 1927. 4⁰. XI, 122 blz. Leipz. rechtswissenschaftl. Studien, 23.

David, M. und E. Ebeling. Assyrische Rechtsurkunden. Stuttgart, 1929. 8⁰. 82 blz.

Deimel, A. Die Inschriften von Fara, I. Liste der archaischen Keilschriftzeichen. Leipzig, 1922. fol. 80 blz., WVDOG, 40.

Deimel, A. Die Inschriften von Fara, II. Schultexte. Leipzig, 1923. fol. 78 blz., 8 pl., WVDOG, 43.

Deimel, A. Die Inschriften von Fara, III. Wirtschaftstexte. Leipzig, 1924. fol. 92 blz., 4 pl., WVDOG, 45.

Dossin, G. La pâleur d'Enkidu. Louvain, 1931. 4⁰. 30 blz.

Ebeling, E. Keilschrifttexte aus Assur, juristischen Inhalts. Leipzig, 1927. fol. VIII, 156 blz. Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Assur, E: Inschriften, IV, WVDOG, 50.

Ebeling, E. Keilschrifttexte aus Assur, religiösen Inhalts. Leipzig, 1915—1923, 2 dln. fol. 354; 44 blz., WVDOG, 28, 34.

Ebeling, E. Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier. Berlin, 1931. 4⁰. 182 blz.

Falkenstein, A. Literarische Keilschrifttexte aus Uruk. Mit 40 Tafeln autographien. Berlin, 1931. 4⁰. 28 blz.

Gelderen, C. van. Ausgewählte Babylonisch-Assyrische Briefe, transscribiert und übersetzt. Leipzig, 1902. 8⁰. 48 blz.

Jensen, P. Das Gilgamesch-Epos in der Weltliteratur, I. Strassburg, 1906. XV, 1030 blz., 3 pl., 3 afb.
Kohler, J; F. E. Peiser; A. Ungnad; P. Koschaker. Hammurabi's Gesetz., 6 dln. Leipzig, 1909. 4⁰. 152; V, 184; VII, 272; VI, 100; VII, 128; X, 220 blz.
Koschaker, P. Babylonisch-assyrisches Bürgschaftsrecht. Ein Beitrag zur Lehre von Schuld und Haftung. Berlin, 1911. 8⁰. XVIII, 264 blz. Festschrift d. K. K. Karl Franzen-Universität in Graz, 1908/09.
Koschaker, P. Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis, Königs von Babylon. Leipzig, 1917. 8⁰. XVII, 244 blz.
Landsberger, B. Die Serie ana ittišu. Roma, 1937. 4⁰. 4, XVII, 258 blz.
Lie, A. G. Gamle Assyriske Love, transkriberet og oversat med bemerkninger til de forskjellige paragrafer. Kristiania, 1924. 4⁰. IV, 66 blz. Videnskapsselskapets Skrifter, II, hist.-fil. Kl., 1923, 5.
Messerschmidt, L. Keilschrifttexte aus Assur, historischen Inhalts, 2 dln. Leipzig, 1911/22. fol. XIII, 80 blz; 134 blz. WVDOG, 16, 37.
Proosdij, B. A. van. L. J. F. Janssen en de belangstelling voor de Assyriologie in Nederland in het midden der negentiende eeuw. Leiden, 1943. 4⁰. Overdr.: JEOL II, blz. XXXVII—XLII.
San Nicolo, M. und A. Ungnad. Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden. Leipzig, 1929/37. Mit Beiheft. 8⁰. 766, 170 blz.
Schrader, E. Sammlung von assyrischen und babylonischen Texten in Umschrift und Übersetzung, 2 dln. Berlin, 1889. 8⁰. XVI, 218; 294 blz., 1 krt. Keil[in]schriftliche Bibliothek, I, II.
Thureau—Dangin, F. Notes sur la mathématique babylonienne. [Paris] 1940. 4⁰. 10 blz. Overdr.: Revue d'assyriologie, 37, 1—2.
Unger, E. Babylon, die heilige Stadt. Berlin, 1931. 4⁰. XV, 382 blz., 57 pl., 1 plgr.
Winckler, H. Die Thontafeln von Tell-el-Amarna. Berlin, 1896. 8⁰. XXXVI, 416, 50 blz. Keilinschriftliche Bibliothek, V.

b. ARCHAEOLOGIE EN KUNST

Andrae, W. Die Festungswerke von Assur, 2 dln. Leipzig, 1913. 4⁰. VII, 180; CVIII blz., 108 pl., 302 afb. op 110 pl., WVDOG, 23.
Fergusson, J. The palaces of Nineveh and Persepolis restored, an essay on ancient Assyrian and Persian architecture. London, 1851. 8⁰. XVI, 368 blz., 8 pl., 37 afb.
Kaulen, Fr. Assyrien und Babylonien nach den neuesten Entdeckungen. 3e dr. Freiburg, 1885. 8⁰. X, 266 blz., 2 krt., 8 pl., 78 afb.
Lie, A. G. Om Assyriens historie og sproget i de Assyriske indskrifter fra den aeldste tid og ned til Tiglatpileser I (ca. 1100 f. Kr.). Kjøbenhavn, 1921. 8⁰. 116 blz.
Ravn, O. E. Herodotus' description of Babylon. Translated from the Danish..... Kjøbenhavn, 1942. 4⁰. 108 blz., 16 pl., 2 diagr.
Soden, W. von. Zur Kultur des Mitannireichs. Göttingen, 1939. 4⁰. Blz. 337—449. Göttingische Gelehrte Anzeigen. Jg. 201, 10.

Wetzel, Fr. and F. H. Weissbach. Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki. Leipzig, 1938. fol. VIII, 88 blz., 24 pl., 1 afb. WVDOG, 59.
Woolley, L. Ur of the Chaldees. A record of seven years of excavation. 9e dr. ill. Harmondsworth, 1938. 8⁰. 152 blz. Pelican books, A. 27.

IRAN

Cruveilhier, P. Les principaux résultats des nouvelles fouilles de Suse. Paris, 1921. 8⁰. IX, 154 blz.
Firdausi, Shah-Namah. Poème épique. Manuscrit en 4 vol. in fol. dans une reliure du 18e siècle en mar. rouge, à long grain, dent. int. et extér. 31 miniatures.
Pillet, M. L. Le palais de Darius Ier à Suse V siècle av. J. C. Paris, 1914. 8⁰. 108 blz., 31 afb.
Sarre, F. und E. Herzfeld, Iranische Felsreliefs. Aufnahmen und Untersuchungen von Denkmälern aus alt- und mittelpersischer Zeit. Berlin, 1910. fol. VIII, 278 blz., 2 krt., 51 pl.
Widengren, G. Hochgottglaube im Alten Iran. Eine religionsphänomenologische Untersuchung. Uppsala, 1938. 4⁰. VI, 420 blz.

KLASSIEKE BESCHAVING

Breen, J. van. Het reconstructieplan voor het Mausoleum te Halikarnassos, ontworpen volgens een meetkundig systeem in gebruik van de oudste tijden tot in de XVIe eeuw. Amsterdam, 1942. 4⁰. XII, 318 blz., 3 krt., 90 afb. Arch.-Hist. Bijdr. Allard Pierson Stichting, X.
Browne, Henry. Handbook of Homeric study. 2e dr. London, 1908. 8⁰. XVI, 334 blz., 22 pl.
Gulik, H. C. van. Catalogue of the bronzes in the Allard Pierson Museum at Amsterdam, part I. Amsterdam, 1940. 4⁰. XVI, 116 blz., 36 pl. Arch.-Hist. Bijdr. Allard Pierson Stichting, VII.
Kan, A. H. Juppiter Dolichenus. Sammlung der Inschriften und Bildwerke. Mit einer Einleitung. Leiden, 1943. 4⁰. IX, 156 blz., 1 krt., 16 pl.
Köster, A. Studien zur Geschichte des antiken Seewesens. Leipzig, 1934. 160 blz., 1 pl., 16 afb. Klio, Beitr. z. alten Geschichte, Beiheft XXXII, N.F. 19.
Pallottino, M. Etruscologia. Milano, 1942. 8⁰. XVI, 298 blz., 3 krt., 44 pl. Collezione Hoepli „Riepiloghi".
Ponger, C. S. Katalog der Griechischen und Römischen Skulpturs, der steinernen Gegenstände und der Stuchplastik im Allard Pierson Museum zu Amsterdam, Amsterdam, 1942. 4⁰. XVI, 104 blz., 22 pl. Arch.-Hist. Bijdr. Allard Pierson Sticht., XI.
Sjöquist, E. Problems of the late Cypriote bronze age. Stockholm, [1940] 4⁰. X, 226 blz., 29 afb.
Sjöquist, E. Reports on excavations in Cyprus. [Stockholm, 1940] 4⁰. X, 248 blz., 4 krt., 40 pl., 81 afb., Revised reprint Swedish Cyprus Expedition finds and results of the excavations in Cyprus 1927—1931, I.
Zwikker, W. Studien zur Markussäule, I. Amsterdam, 1941. 4⁰. 290 blz., 3 krt. Arch.-Hist. Bijdr. Allard Pierson Stichting, VIII.



BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET
NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

— Redactie en administratie: —
Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland).

Nº 2
October 1943

De bibliotheek is geopend op werkdagen van 9.30—12.30, 13.30—17 en 19—22 uur

BOEKBESPREKINGEN

EGYPTOLOGIE

A. SCHARFF, *Archäologische Beiträge zur Frage der Entstehung der Hieroglyphenschrift.* München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1942 (8vo, 80 blz.) = Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung 1942, Heft 3.

Een belangwekkend boekje over een boeiend onderwerp. Weinig vaardigheden zijn ons zo onontbeerlijk als de schrijfkunst, weinig uitvindingen zijn voor de geschiedenis der beschaving van zo ingrijpende betekenis geweest als deze kunst, die het den mens mogelijk maakt ruimte en tijd te overwinnen; dank zij haar kunnen wij betrouwbare mededelingen doen toekomen aan verwijderde personen, kunnen wij eens verworven ervaring en kennis vastleggen voor alle tijden. Een verbluffend eenvoudige kunst tevens — althans in den vorm, waarin wij haar kennen — die ons in staat stelt met 26 lettertekens de onmetelijke rijkdom van alles wat maar gedacht en uitgesproken kan worden neer te schrijven. Met de bewondering en de verwondering komen de vragen. Hoe is men tot schrijven gekomen? Wie hebben het schrift uitgevonden? Hoe zag het oudste schrift er uit? Of indien wij niet aanstonds belangstelling hebben voor die algemene vraagstukken, vragen wij dichter bij huis blijvend: Waar komen onze lettertekens vandaan?

De eerste stappen op dit terrein zijn niet moeilijk. Wij weten, dat onze letters via de Latijnse op het Griekse schrift teruggaan en dat de Grieken hun schrift, zoals uit den vorm, den naam en de volgorde hunner letters blijkt, van de Phoeniciërs hebben overgenomen, waarbij zij één nieuwigheid, tevens een grote verbetering, invoerden, nl. tekens voor de klinkers, terwijl hun leermeesters slechts medeklinkertekens kenden en de klinkers van hun taal niet schreven.

Tot zover is alles duidelijk, doch hier begint dan het probleem. Hebben de Phoeniciërs of hun voorgangers, die reeds vóór hen een Semietisch **alfabetisch** schrift gebruikten (zij zijn er waarschijnlijk geweest, doch ik spreek in het vervolg gemakshalve maar over Phoeniciërs, enz.) de schrijfkunst uitgevonden, hun lettertekens zelf bedacht? Of hebben zij ze op hun beurt slechts overgenomen van anderen? Het ligt voor de hand, dat men sinds de ontdekking van veel oudere schriftsoorten bij de grote cultuurvolken van het oude Nabije Oosten op de gedachte is gekomen daar te zoeken naar de bron van het Phoenicisch schrift.

Reeds vroeg heeft men daarbij aan het Egyptisch schrift, hetzij in zijn monumentalen (hiëroglyfen), hetzij in zijn geschreven vorm (hiëratisch) gedacht. Doch eerst Schäfer heeft in een methodisch voorbeeldig artikel aangetoond, dat wij inderdaad in de richting van Egypte moeten zoeken. In dit korte tijdschriftartikel (*Die Vokallosigkeit des „phönizischen Alphabets. Gedanken zur Geschichte des Alphabets,* in ZÄS 52, 1914, 95) gaat hij uit van het feit, dat dit ontbreken van vocaaltekens niet iets is, dat met den aard van een Semietische taal harmonieërt, bij zulk een taal bijna vanzelfsprekend is, doch dat het een ernstige tekortkoming betekent, die aan alle latere, van het Phoenicische schrift afgeleide schriftsoorten (het Hebreeuwse, Arabische, enz.) eigen is gebleven, hoezeer men later ook getracht heeft door allerlei lapmiddelen (bv. streepjes en punten boven en onder de letters) in dit gemis te voorzien. Het is immers niet zo, dat in de Semietische talen de klinkers minder belangrijk zijn dan in de onze; hun rol is daar slechts anders, doch even gewichtig; klinkertekens zijn er zeker even nodig als bij ons. Men denke zich slechts de moeilijkheden voor den lezer in, indien een schriftbeeld *lkd* o.a. kan betekenen: vangen, vang, hij heeft gevangen, vangend, gevangen, alles vormen, waarin de medeklinkers dezelfde blijven, slechts de vocalen veranderen. Wij zien dan ook in de praktijk, dat het lezen van ongevocaliseerd schrift altijd moeilijk blijft; het vereist lange oefening, grondige kennis van de taal, kijk op den samenhang, waardoor de lezer in staat is uit de vele mogelijkheden de juiste te kiezen. Het is dus niet aan te nemen, dat een Phoenicisch uitvinder, die reeds zo ver was, dat hij van meet af aan een alfabetisch schrift (dus een schrift, waarin ieder teken een klank betekent) wilde samenstellen, geen tekens voor de uiterst belangrijke vocalen zou hebben verzonnen **indien hij zuiver scheppend, zelfstandig had kunnen te werk gaan.** Dat hij slechts medeklinkertekens bedacht, moet daaraan te wijten zijn, dat hij geen oorspronkelijk schepper-uit-niets was, doch een navolger, die werkte onder den invloed van een schriftvoorbeeld, waarin deze leemte reeds aanwezig was, doch dat hem, zoals dat met oud cultuurbezit het geval pleegt te zijn, zo vanzelfsprekend scheen, dat de gedachte niet bij hem opkwam daarin verandering te brengen. Deze overwegingen leiden er toe den oorsprong van het Phoenicisch alfabet (en dus ook van het onze) in het klinkertekenloze hiëroglyfenschrift te zoeken; immers het andere wijd-verbreide schriftsysteem van het Oude Oosten, dat als voorbeeld in aanmerking zou kunnen komen, het Babylonisch-Assyrische spijkerschrift, veronachtzaamt de vocalen niet. Deze gedachtengang is klemmend en niet alleen iemand als de egyptoloog Sethe, doch ook onderzoekers als Bauer (H. Bauer, *Der Ursprung des Alphabets,* Leipzig 1937) en Friedrich (zie bv. diens bespreking van Bauers boekje in OLZ 41, 1938, 276) zijn er van overtuigd: het principe van de Semietische lettertekens stamt wegens de vocaalloosheid uit Egypte. En wanneer Schott in zijn narede van Sethe's

Vom Bilde zum Buchstaben (Leipzig, 1939) vraagt: is deze grond voldoende? Is de aard van de Phoenicische taal niet voldoende om de verwaarlozing der klinkers in het schrift te verklaren?, dan is deze bedenking door Schäfer reeds in 1914 ontzenuwd. De aard van de taal levert op zichzelf geen toereikende verklaring; er moet nog iets bij komen, en wèl, zoals wij straks zullen zien, het karakter van het schrift. En deze laatste voorwaarde is in het Phoenicische schrift niet aanwezig, doch wel in het Egyptische.

Het principe, den inwendigen vorm, zo men wil, hebben de Phoeniciërs dus aan Egypte ontleend. Hebben zij ook den uitwendigen vorm, de tekens zelve dus, van de hiëroglyfen overgenomen? Hier gaan de meningen uiteen. Wel is het duidelijk, dat zij niet eenvoudig Egyptische tekens samen met hun klankwaarde hebben overgenomen, m.a.w. het Phoenicische teken *b* heeft niets te maken met de Egyptische hiëroglyfe *b*. Doch het is bijvoorbeeld denkbaar, dat de Semietische uitvinder een willekeurig Egyptisch teken heeft genomen, bv. de hiëroglyfe, die een huis voorstelt (Egyptische klankwaarde *pr*), dat hij daaraan de benaming *bet* (het woord voor huis in zijn eigen taal) heeft gegeven en het daarom de klankwaarde *b* heeft toegekend. Vooral Sethe heeft veel moeite gedaan om zo het Egyptisch prototype van de Phoenicische letters aan te wijzen. Daarbij meende hij in het Sinaischrift een ouderen vorm van Semietisch schrift te vinden, een voorvader van het Phoenicische. (Eerste publicaties: A. H. Gardiner, *The Egyptian Origin of the Semitic Alphabet*, JEA III, 1916, 1vv.; K. Sethe, *Die neuentdeckte Sinai-Schrift und die Entstehung der semitischen Schrift*, 1917. Vele andere, waaronder phantastische, zijn later gevolgd). Van dit schrift zijn enkele staaltjes — zij zijn helaas gering in aantal en omvang — gevonden bij de ertsmijnen op het Sinaischiereiland, die door de Egyptenaren werden ontgonnen; later is het ook hier en daar in Palestina tevoorschijn gekomen. Daar het aan den enen kant nog uit duidelijke figuren bestaat, bv. een vis, een oog, een kop, aan den anderen kant zuiver alfabetisch is (dit blijkt reeds uit het geringe aantal tekens), was de gedachte verleidelijk hierin *the missing link* te vinden tussen de hiëroglyfen, die immers duidelijke afbeeldingen zijn van allerlei levende wezens en voorwerpen en de Phoenicische tekens, die reeds zover vervormd zijn, dat men meestal niet op het eerste gezicht kan zien, wat zij voorstellen.

Volgens anderen echter (o.a. Bauer en Friedrich) is dit hele pogen een dwaalweg. Volgens hen heeft de Semietische uitvinder den uitwendigen vorm van zijn schrift willekeurig verzonnen, m.a.w. hij is door het zien van Egyptisch schrift op de gedachte gekomen voor zijn eigen taal een schrift te verzinnen, zoals tot in den jongsten tijd herhaaldelijk negers, indianen, eskimo's door het zien van Europees schrift op die gedachte zijn gekomen; hij heeft ook geweten, dat de hiëroglyfen slechts consonanten weergaven, doch verder heeft hij voor de medeklinkers van zijn taal op eigen houtje tekens bedacht.

Hoe dit zij — misschien brengen nieuwe vondsten een oplossing of.... nieuwe verrassingen — dat de Egyptenaren op dit gebied door hun voorbeeld inspirerend hebben gewerkt, schijnt wel zeker. Daarmee verplaatst onze belangstelling zich naar dit terrein en wij vragen: hoe zijn dan de Egyptenaren er toe gekomen de klinkers in hun schrift te verwaarlozen? De geschiedenis van het schrift in het algemeen kan ons helpen dit te begrijpen. In het kort is deze zo: Overal op aarde ziet men bij allerlei volken spontaan een inhoudsschrift ontstaan, d.w.z. men beeldt af wat men voor zichzelf of voor anderen wenst vast te leggen (een afspraak, een overeenkomst, een gebeurtenis, enz.). Zulk een tekening kan door ieder beschouwer begrepen worden, hij kan den inhoud lezen, zonder dat deze in bepaalde bewoordingen is vervat. Hoge beschavingen, zoals die der Maya's en Azteken, kennen slechts dit inhoudsschrift en hebben blijkbaar nooit behoefte gevoeld aan meer. Bij enkele volken is echter een geheel andersoortig schrift ontstaan, dat niet slechts een inhoud afbeeldt, doch de woorden en klanken, waarin deze inhoud is gegoten. Dit is een fundamenteel verschil. Om mede te delen dat 's nachts een koe uit den stal is weggelopen, maakt men niet meer een min of meer uitvoerige tekening, waarin dit hele geval wordt afgebeeld, doch men schrijft, met welke tekens dan ook, **de woorden:** de koe is 's nachts uit den stal weggelopen. Dikwijls stelt men zich het „ontstaan" van dit schrift uit het vorige voor als een langzame, vanzelf plaats grijpende ontwikkeling. Volgens anderen echter is het onderscheid zo fundamenteel, dat het klankschrift slechts aan een bewuste, eenmalige „uitvinding" zijn bestaan kan te danken hebben (A. Schmitt, *Die Erfindung der Schrift*, Erlangen 1938).

De uitvinder van een klankschrift gaat nu zo te werk — men heeft het proces bij de schrift-uitvindingen uit nieuweren tijd op heterdaad kunnen betrappen — dat hij elk woord van zijn taal door een teken gaat voorstellen. Bij concrete voorwerpen en zichtbare handelingen gaat dit gemakkelijk genoeg: oog schrijft men met de afbeelding van een oog; lopen met een lopende figuur of met de lopende benen alleen, enz. Komen er moeilijkheden, zoals bv. bij abstracta, adjectieven e.a., dan behelpt men zich met de afbeelding van een ander, geluikluidend (vaak slechts min of meer gelijkluidend) woord: wij zouden bv. arm (niet-rijk) met een arm, hard met een hart kunnen schrijven, waarbij men door een onderscheidend teken (determinatief) kan te kennen geven, welk van de twee wordt bedoeld. Zo kan men, waar de taal er zich toe leent, tot een woordschrift komen, zoals in het Chinees bestaat. Voorwaarde daarvoor is een taal, die uit eenlettergrepige woorden bestaat, zodat er noodzakelijkerwijs veel gelijkluidende woorden zijn, en waarvan de woorden bovendien onveranderlijk zijn.

Daarentegen is in talen met veel lange woorden een woordschrift onmogelijk. Er zijn dan veel te weinig gelijkluidende woorden — men neme de proef maar in onze eigen taal — zodat men een onafzienbaar aantal woordtekens zou moeten bedenken en voor lang niet alle onafbeeldbare woorden gelijkluidende afbeeldbare zou kunnen vinden. Men heeft dan ook inderdaad waargenomen, dat een modern schriftuitvinder, die zo begon, er in arren moede mee ophield, toen zijn tekenschat in het onmetelijke begon aan te groeien. De normale oplossing is dan, dat men tot een lettergreepschrift (syllabisch schrift) komt waarin men iedere lettergreep met een teken schrijft.

Dit is een zeer natuurlijke oplossing, daar immers bij langzaam en duidelijk spreken de lettergrepen van een woord als vanzelf in het oor springen en ons bewust worden — de lettergrepen en niet de afzonderlijke medeklinkers en klinkers. De ervaring leert dan ook, dat volken, die een syllabisch schrift gebruiken, nooit tot een alfabetisch schrift plegen te komen.

Dit laatste is, naar het schijnt, slechts eenmaal uit een woordschrift ontstaan en wel in Egypte, dank zij den aard van de Egyptische taal. In deze taal veranderden namelijk onder bepaalde omstandigheden de consonanten van een woord in het geheel niet, de klinkers echter aanzienlijk, bij voorbeeld: het woord *pr* (huis) kan enkel- of meervoud zijn, op zichzelf staan, nauw met een volgend substantief (*pr-nsw*, huis-koning = huis van den koning) of met een pronomen worden verbonden (*pr.f*, huis van hem). In al deze gevallen blijven de consonanten dezelfde, $p + r$, terwijl de vocalen wisselen. Bij het werkwoord is dit in nog hogere mate het geval. Zo kon de gedachte postvatten, dat het teken, waarmee huis werd geschreven, de afbeelding van de plattegrond van een huis, niet den volledigen klank van het woord representeerde — immers welke van de vele verschillende vormen moest het dan zijn: par, per, pār of nog anders? — doch dat het slechts de in al deze gevallen gelijk blijvende combinatie $p + r$ voorstelde. Hierdoor werden de mogelijkheden bij het plaatsvervangend gebruik van tekens natuurlijk zeer ruim. De afbeelding van een zwaluw *wr* kon men gebruiken overal waar in een woord een *w* en *r* op elkaar volgden, bv. in *wr* (groot), doch ook in *swr* (drinken), *wrd* (moe zijn), enz. En verder: daar het Egyptisch ook woordjes kende, die slechts één medeklinker bevatten, bv. *r* (mond), *t* (brood), beschikte men volgens dit principe over één-consonant- (dus: **alfabetische**) tekens!

Ik heb dit enigszins uitvoerig uiteengezet, omdat hierover enig misverstand schijnt te heersen. Scharff verklaart namelijk blz. 72 n. 311: Dass die Vokallosigkeit der ägyptischen Schrift im Wesen der ägyptischen Sprache begründet sei, wie Sethe immer wieder hervorgehoben hat, kann ich nie und nimmermehr glauben. Diese ist vielmehr ein bedauerlicher Mangel, der den Erfindern der ägyptischen Schrift zur Last gelegt werden muss, enz. In denzelfden geest schrijft Friedrich in zijn bespreking van Sethe's *Vom Bilde zum Buchstaben* in OLZ 43, 1940, 225 vv.: Eine sehr schwierige Frage, die weder von Sethes Vorgängern noch von Sethe gelöst und mit den jetzigen Mitteln wohl auch nicht zu lösen ist, ist die, warum die Ägypter.... die Vokale unbezeichnet lassen. Het gewone antwoord: in de Semietische talen spelen de consonanten de hoofdrol, dus een soort predestinatie van het Egyptisch tot verwaarlozing van de vocalen vindt Friedrich onvoldoende, want de vocalen zijn in het Semietisch zeer belangrijk en hun weergave eigenlijk broodnodig.

Deze redeneringen trekken m.i. de zaak scheef. Het is niet zó, dat men bewust geredeneerd heeft: in onze taal zijn de vocalen bijkomstig en dus verwaarlozen wij ze. Doch wel moest inderdaad op de bovengeschetste wijze, a.h.w. vanzelf, het gebruik van een woordbeeldschrift bij een taal van dezen aard tot dit resultaat leiden; in zover is het woord predestinatie hier zeer toepasselijk. Men kan het dus aan den enen kant zeer begrijpelijk vinden, dat langs den boven geschilderden weg de Egyptenaren tot dit resultaat zijn gekomen en **tegelijk volmondig toegeven,** dat het gemis van vocaaltekens een grote onvolkomenheid is. Ieder, die Egyptische teksten vertalen moet, zal dit onmiddellijk beamen. Een schrift, dat *sdm* schrijft en het aan den lezer overlaat uit te maken, wat de bedoeling is: horen, hoor, horend, gehoord, hij is gehoord, enz., dat *sdm.k* schrijft en dan o.a. kan bedoelen: gij hoort, gij zijt gehoord, dien gij hoort, is zeker betreurenswaardig onvolmaakt. Op de creditzijde mag men dan echter het feit plaatsen, dat het hieraan te danken is, dat de Egyptenaren de enigen zijn, die in het bezit van alfabetische tekens zijn gekomen.

De vraag komt nu weer op: Is het bovengeschilderde proces, een „ontstaan", een langzame ontwikkeling, waarvoor een lang tijdsverloop — in de prehistorie zijn ongetelde eeuwen beschikbaar — nodig is geweest? Schott in zijn boven vermelde narede heeft zich tegen deze opvatting verzet en Scharff sluit zich bij hem aan. De feiten zijn er mee in tegenspraak. Enerzijds komen op voorwerpen uit den voor-dynastischen tijd schilderingen in menigte voor, doch geen spoor van schrift; anderzijds tonen ons voorwerpen uit de koningsgraven der eerste twee dynastieën het schrift reeds in zijn volwassen vorm met alle elementen van woord-, meer-letter en één-letter-tekens, m.a.w. de gepostuleerde ontwikkeling kan niet aangetoond worden, integendeel schijnen de feiten meer te stroken met de veronderstelling van een ontstaan in een betrekkelijk kort tijdsverloop, een „uitvinding", een schepping door één persoon of door enkelen. Het is interessant op te merken, hoe bij de keus tussen deze twee mogelijkheden (ontstaan — uitvinding) de generaties uiteengaan: die van Sethe met haar geloof aan evolutie, rustige, geleidelijke ontwikkeling; de jongere, die het evolutie-geloof allang heeft zien tanen en die geneigd is meer betekenis toe te kennen aan de scheppende persoonlijkheid, aan het vruchtbaar tijdsgewricht, zeker ook onder den invloed van de geweldige veranderingen, die men in eigen tijd schoksgewijs, in verbluffend korten tijd, in maanden, zelfs dagen, ziet plaats grijpen. Met naieve duidelijkheid komt dit uit in Capart's bespreking van Scharff's boekje in de CdÉ 1943, 104. Le temps, zo bestrijdt Capart daar de hypothese van een „création artificielle autant que savante datant d'une époque peu éloignée du règne de Ménès", (den eersten koning der eerste dynastie), le temps n'est plus à la croyance aux générations spontanées dans le domaine des sciences naturelles; il paraît fâcheux de la réintroduire dans le domaine historique. Duidelijker kunnen niet de natuurwetenschappen, waaraan wij ook de evolutie-hypothese danken, als voorbeeld en norm aan de historische wetenschap worden voorgehouden. Dat haar methodes en hypothesen uit het gebied der geschiedenis worden uitgebannen, zal tegenwoordig eerder toegejuicht dan bejammerd worden. Wat Capart een fout acht, zal een jongere generatie geneigd zijn een deugd te vinden; wat hij ter bestrijding aanvoert, zal als een aanbeveling gelden.

Natuurlijk wil de hypothese van een uitvinding niet zeggen, dat het gehele hiëroglyfenschrift, zoals

wij dat in zijn lateren, klassieken vorm kennen, reeds aanstonds kant en klaar uit de hand van zijn schepper is tevoorschijn gekomen, maar wel dat de stap van het woordschrift naar het gebruik van drie-, twee- en één-consonant-tekens door één man kan zijn gedaan. Zeer leerzaam is in dezen een moderne parallel. Het is de schriftuitvinding door een eskimo (Neck), die uitvoerig door A. Schmitt is bestudeerd en waarvan Friedrich in ZDMG 95, 1941, 374 vv. een goed overzicht geeft.Deze man komt, doordat hij in aanraking komt met schrijvende Europeanen, op de gedachte voor zijn taal een schrift te maken. Omstreeks 1892 bedenkt hij dan een schrift, dat een mengsel is van inhouds- en woord-schrift, waarbij hij al spoedig ook niet-afbeeldbare woorden door gelijkluidende vervangt. Dan slaat hij in 1905 een principieel anderen weg in; hij gaat een syllabisch schrift gebruiken. Europese invloed is hier zeker slechts inspirerend, niet diepgaand geweest; anders zou de man wel een alfabetisch schrift bedacht of liever nagemaakt hebben. Men ziet dus wat op dit gebied door één man in weinige jaren kan worden bereikt.

Scharff's boekje is een bijdrage tot de oplossing van dit vraagstuk. Indien immers, zoals hij tracht aan te tonen, het schrift kort voor Menes moet zijn uitgevonden, d.w.z. kort voor de oudste overblijfselen, waarop het reeds gebruikt wordt, dan zijn er geen onmetelijke tijdsruimtes beschikbaar voor een langzaam ontstaan. Scharff ontleent zijn argumenten aan de archeologie; hij vergelijkt namelijk de tekenvormen, die in het oudste schrift voorkomen, met de voorwerpen uit prehistorischen tijd, die de opgravingen ons hebben leren kennen. Een in onzen tijd levend schrift-uitvinder, zo redeneert hij, zou, wanneer hij als teken een geweer koos, natuurlijk niet een geweer uit den 30-jarigen oorlog afbeelden, maar een modern geweer, zoals dat nu in gebruik is. In welken tijd verplaatsen ons de voorwerpen, die in het oudste Egyptische schrift der eerste en tweede dynastie voorkomen? Niet alle tekens komen voor zulk een onderzoek in aanmerking. Weg vallen bv. de afbeeldingen van mensen, dieren, planten, enz., die in alle tijden dezelfde blijven. Verder wordt de mogelijkheid van vergelijking beperkt, doordat van de meeste gebruiksvoorwerpen geen exemplaren uit den prehistorischen tijd zijn gevonden. Toch blijft er een reeks van tekens, waarbij de vergelijking mogelijk is. Het betoog is dan bv. zo: het teken voor huis is een rechthoekige plattegrond met deuropening; deze rechthoekige bouw is pas begonnen, toen men de rechthoekige lemen tichel maakte; deze vindt men eerst kort voor het begin van den oudsten historischen tijd; in vroeger tijd bouwde men op ovalen plattegrond met ronde leemklompen; dit teken dateert dus niet uit de vroege prehistorie, doch is op zijn vroegst op het eind der prehistorie, d.i. kort voor Menes, ontstaan. Was het schrift vroeger uitgevonden, dan zou men „huis" met een rond of ovaal teken hebben uitgebeeld en door de macht der traditie zou men aan dit teken in het schrift hebben vastgehouden, ook toen later een modernere bouwwijze opkwam. Zo zouden wij, indien wij een beeldschrift gebruikten, dat ontstaan was in den tijd, toen speer en pijl en boog de gewone uitrusting van den soldaat waren, „soldaat" nog altijd afbeelden als een man met die lang vergeten, misschien zelfs onbegrepen wapenen. Het onderzoek van andere tekens, bv. schepen, dolk, mes, harpoen, pijl, boog, sikkel, steenboor, vazen leidt tot dezelfde conclusie: zij alle tonen vormen, die pas in het laatst van den prehistorischen tijd, in het begin van den historischen tijd voorkomen.

Niet bij alle is het betoog even overtuigend. Ten dele kunnen zij jongere aanwinsten zijn. Zoals in het volle licht der historie de pyramide, de obelisk e.a. in het hieroglyfencorps zijn opgenomen, zo zou bv. ook de steenboor of een jonge vaasvorm een latere aanwinst kunnen zijn. Aan den anderen kant is onze kennis van het oudste schrift verre van volledig; het kan op toeval berusten, dat daarin geen tekens voorkomen, die op een ouderen tijd van ontstaan wijzen. Het meest overtuigend lijken mij tekens als huis, schip en dgl. Wil men al deze afbeeldingen van voorwerpen, die er zeker al in de vroege prehistorie zijn geweest, voor jonge aanwinsten verklaren, dan verliezen wij allen vasten grond onder de voeten.

In ieder geval is dit een poging het historisch probleem niet speculatief op te lossen met een betoog, dat grotendeels op een philosophischen voorkeur voor ontwikkeling of schepping berust, doch door historisch onderzoek. Wij kunnen slechts hopen, dat nieuwe vondsten aan den enen kant onze kennis van het oudste schrift zullen vermeerderen, met name ook de vraag zullen beantwoorden, of er werkelijk niet vóór de eerste dynastie is geschreven, en dat zij aan den anderen kant ons meer voorwerpen uit den oudsten tijd zullen leren kennen, waardoor de vergelijking op meer tekens zou kunnen worden toegepast.

Men zou dit als pendant een analoog onderzoek van de waarden der tekens kunnen voorstellen; in dezer voege; het teken „haas" heeft een klankwaarde *wn*. In het ons bekende Egyptisch luidt het woord voor haas echter anders. In welken tijd en waar was *wn* eens het woord voor haas? Het is echter nagenoeg uitgesloten, dat ons kennis van het Egyptisch dier oudste tijden ooit groot genoeg zou worden om dit te beoordelen.

Met grote behoedzaamheid voert Scharff enkele argumenten aan, die de **plaats**, waar het schrift is uitgevonden nader zouden kunnen bepalen. Op zichzelf weer een juist uitgangspunt: een schrift, waarin een kangeroe als teken voorkomt, zal zeker in Australië en niet in onze streken zijn ontstaan. Wat Scharff hier te berde brengt om de Delta als vaderland der hiëroglyfen waarschijnlijk te maken is echter niet overtuigend. Het is jammer, dat het hem niet gelukt is een zeker resultaat te bereiken, want dit zou een belangrijke bijdrage zijn tot de oplossing van een ander vraagstuk, nl. of de Delta dan wel Boven-Egypte in voor-dynastische tijden in cultureel en politiek opzicht de suprematie heeft bezeten. Daar dit nog steeds een vraagstuk is, vindt zijn verklaring in het feit, dat het archeologisch materiaal uit de Delta uiterst schaars is. Het is dus geen wonder, dat Scharff in dit opzicht weinig positiefs biedt; schrift zowel als vergelijkingsmateriaal ontbreken uit de Delta zo goed als geheel. Dat zij in ouden tijd belangrijk moet zijn geweest, is een veronderstelling, die voornamelijk steunt op allerlei godsdienstige gegevens. Wij zullen eerst over rijkere vondsten, dan de Delta ons tot nu toe heeft beschoren, moeten beschikken, voor wij dit probleem kunnen oplossen. Want er moge een korreltje waarheid schuilen in wat Capart in de reeds vermelde boekbespreking opmerkt naar aanleiding van het zeer toevallige, onvolledige karakter der overblijfselen uit het oude Egypte: On raisonne trop souvent comme si l'Égypte avait gardé un tableau complet des événements du passé alors qu'il convient de raisonner parfois sur ce qui a disparu plutôt que sur ce qui a survécu — men zal goed doen deze geestige paradox niet tot een methodisch principe te verheffen. Er wordt op grond van datgene wat overgebleven is reeds genoeg gefantaseerd om niet naar fantasieën gebouwd op hetgeen verdwenen is te verlangen.

Nog één vraag tenslotte. Hebben de Egyptenaren den stoot tot schrijven van elders ontvangen, zoals de bovengenoemde Neck dien van schrijvende Europeanen ontving? Met alle voorzichtigheid spreekt Scharff de gedachte uit, die ook anderen hebben geuit, dat zij kennis hebben gehad van het feit, dat de Sumeriërs een schrift bezaten. Indien dit zo is, dan is gelukkigerwijs hun kennis daarvan zeer oppervlakkig geweest. Hadden zij er iets meer van geweten, dan zouden zij waarschijnlijk het principe hebben overgenomen, dat een teken den volledigen klank van een woord met inbegrip van de klinkers voorstelde; zij zouden dan later evenals zovele andere volken tot een syllabisch schrift zijn overgegaan en nooit den weg hebben betreden, die, naar het schijnt, van alle volken der wereld alleen hèn tot de ontdekking van alfabetische tekens heeft geleid.

Leiden, September 1943 A. DE BUCK

* * *

A. SCHARFF, *Wesensunterschiede ägyptischer und vorderasiatischer Kunst*, Leipzig, J. C. Hinrichs Verlag, 1943 (8vo, 56 blz., 52 ill. op XXII platen) = Der Alte Orient, 42.

Het is een der vele verdiensten van H. Schäfer gewezen te hebben op het essentieele verschil, dat bestaat tusschen de Grieksche kunst (sinds de 5de eeuw v. Chr.), hierbij inbegrepen alles wat door haar geest is bevrucht, en alle andere kunst: nl. het al of niet gebruik van het perspectief en wat daarmee samenhangt; men zou dit als een gevolg van kentheoretische opvattingen kunnen beschouwen. Daardoor kwam echter de nadruk te liggen op het karakter der Egyptische kunst als niet-Grieksche. Maar daar reeds op het eerste oog groote verschillen bestaan tusschen Egyptische en andere niet-Grieksche kunst, is het noodig zich ook van de verschillen bewust te worden en deze te formuleeren. H. Frankfort besprak dit probleem in zijn *On Egyptian Art* (JEA 18, 1932, 33—48) en gaf als wezenlijk onderscheid tusschen de Egyptische en Mesopotamische kunst aan, dat de eerste cubistisch, de andere cylindrisch was.

Men zou nu, gezien den titel, verwachten, dat Scharff op dit punt is willen doorgaan. Maar hij wilde nagaan, waarin het gemeenschappelijke van de Egyptische kunst en die van Vóór-Azië bestaat en hoe de verschillen zich openbaren (blz. 8). Onder Vóór-Azië vallen evengoed de Soemeriërs als de Hethieten of Assyriërs, Babyloniërs en de kunst van den Tell Halâf. Allereerst bespreekt hij het gemeenschappelijke (blz. 9 vlg.), de verschillen gaat hij na aan de hand van drie groepen voorbeelden: de Oude Rijk's kunst in Egypte en die der Soemeriërs en Akkadiërs in het 3de millenium, daarna stelt hij die van het Midden Rijk en die uit den tijd van Hammoerabi naast elkaar, tenslotte vergelijkt hij het Nieuwe Rijk met de kunstvoortbrengselen der z.g. bergvolkeren, met name Tell Halâf.

Scharff weet als geroutineerd archaeoloog en kunsthistoricus allerlei fijne en juiste opmerkingen te maken, die men zelf kan toetsen aan de hand der vele afbeeldingen die hij geeft en waarbij het een uitstekende gedachte was ook ditmaal weer de te vergelijken objecten tegenover elkaar af te beelden. Het wil mij echter voorkomen, dat vele der verschillen die Scharff aangeeft, niet essentieel maar accidenteel zijn, zoodat wij hopen, dat de schrijver hierop nog eens zal terugkomen.

Hij die meer wil weten over het behandelde, kan zich door de vele litteratuur (blz. 34—50) gemakkelijk oriënteeren. Natuurlijk ziet men hier, dat een Egyptoloog aan het woord is, maar dan een vakman, die ook ernstig studie heeft gemaakt van de andere gebieden van het Oude Oosten. Daardoor was hij in staat reeds menige waardevolle bijdrage te leveren, bv. zijn studie over de oudste betrekkingen tusschen Egypte en Mesopotamië (ZÄS 71, 1935, 89—106) en zijn boekje over de vroegste beschaving van deze landen (AO 41). Ook zijn laatste oeuvre kan warm aanbevolen worden. Hij spreekt echter vaker over de aesthetische waarde der kunstwerken (bv. 25, 26, 27, 31 *[Wertvergleich]*. Deze waardeering is uiteraard subjectief, maar zijn boekje is daardoor ook persoonlijker geworden dan anders het geval zou zijn.

Leiden, 15 September 1943 JOZEF JANSSEN

ASSYRIOLOGIE

De Toren van Babylon

Naar aanleiding vooral van: FR. WETZEL und F. H. WEISSBACH, *Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki*. Leipzig, J. C. Hinrichs Verlag, 1938. (fol., VIII, 88 blz., 24 pl., 1 afb.) = Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft, 59.

O. E. RAVN, *Herodotus' description of Babylon*. Kjöbenhavn, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1942 (4⁰, 108 blz., 16 pl., 2 diagr.).

H. J. LENZEN, *Die Entwicklung der Zikurrat von ihren Anfängen bis zur Zeit der III. Dynastie von Ur*. Leipzig, O. Harrassowitz, 1941. (4⁰, 66 blz., 17 plattegr., 2 doorsneden en 4 pl.). = Ausgrabungen der deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka, Band 4.

De tempeltoren van den god Marduk of Merodach, het centrale heiligdom der stad Babylon, heeft vooral in verband met het aloude Bijbelverhaal in Genesis 11 steeds de verbeeldingskracht geprikkeld. Ten onzent begon de wetenschappelijke belangstelling met de verhandeling van C. P. Tiele, *De hoofdtempel van Babylon en die van Borsippa*, in de Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie, Amsterdam 1886, welk opstel door F. Hommel (*Handbuch der Altertumswissenschaft* III/1, 1, blz. 299, noot 1) terecht als baanbrekend werd gekenschetst; en meer dan een halve eeuw later bood Th. A. Businck een der laatste zelfstandige pogingen tot reconstructie: *De Toren van Babel, zijn vorm en zijn beteekenis* (Batavia 1938).

Daartusschen lag de opgraving van Babylon door R. Koldewey en zijn medewerkers, die ondanks indrukwekkende resultaten — door Koldewey samengevat in zijn boek over *Das wiederstehende Babylon* (4de ed. Leipzig 1925) — niet onder een gelukkig gesternte heeft gestaan. Het onderzoek werd in 1917 gedurende den eersten wereldoorlog tengevolge van de Engelsche bezetting van het land onder generaal Maude afgebroken; Koldewey overleed na langdurige ongesteldheid in 1925, en de groote publicaties der resultaten van deze opgraving in de *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der deutschen Orient-Gesellschaft* (afgekort WVDOG) verschenen sedert zijn dood slechts langzaam. Door deze vertraging heeft ook het mooie werk van E. Unger, *Babylon, die heilige Stadt* (Berlijn — Leipzig 1931) in vele bijzonderheden slechts een tijdelijk en voorloopig karakter. De deelen over de stadsmuren (1930) en over de koninklijke burchten (1931 en 1932) zijn bewerkt door Koldewey's medewerker Friedrich Wetzel, die straks op zijn beurt door blindheid werd gehandicapt.

Eindelijk, tegen het eind van 1938, één jaar voor den tweeden wereldoorlog, verscheen het al lang verwachte deel over de hoofdtempels, dat de aanleiding is tot dit artikel en waarvan het archaologische gedeelte door Fr. Wetzel en het philologische door F. H. Weissbach is bewerkt: *Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki* (= *Ausgrabungen der deutschen Orient-Gesellschaft in Babylon*, deel VII, WVDOG 59). Dit standaardwerk kon nog niet worden benut door Th. A. Busink in zijn vermelde verhandeling en evenmin door J. Jordan in zijn nuttigen en overzichtelijken *Guide through the ruins of Babylon and Borsippa* (Baghdad 1937). Pas de Deensche geleerde O. E. Ravn heeft er zijn voordeel mee kunnen doen in zijn voortreffelijke monographie, die veel meer biedt dan de titel belooft: *Herodotus' description of Babylon*. Al deze werken zijn in de boekerij van ons Instituut aanwezig.

In zeker opzicht is ook het groote werk van Wetzel en Weissbach een teleurstelling. Velen zullen nog nauwkeuriger inlichtingen over het uiterlijk en vooral ook over het doel van den beroemden tempeltoren hebben verwacht. Hoe deerlijk weinig er thans nog van over is, weet weliswaar ieder, die afbeeldingen van dit terrein heeft gezien of die het zelf — zooals de ondergeteekende gedurende drie dagen in 1932 en één dag in 1939 — heeft bezocht, bestudeerd en gephotographeerd. Hetgeen eertijds een der hoogste torens ter wereld geweest is, meer dan 91 m hoog — slechts door de beide grootste pyramiden van Gizeh (ongeveer 146 m en 143 m) overtroffen — is heden een vijver of poel, die in den overstroomingstijd boordevol met water is gevuld. Deze verandering werd zoowel door natuurlijke alsook door historische redenen teweeggebracht: door de algeheele verwoesting van dit geweldige bouwwerk en door den hoogeren stand van het grondwater ten gevolge van den gewijzigden loop van den Eufraat.

Bij de verwoestingen in de oudheid moet men onderscheiden tusschen degene, waarbij het geweldige massieve bouwwerk zelf met al zijn terrassen werd gesloopt en degene, waarbij slechts de top met den tempel daarop en diens kostbare inventaris werd geplunderd en afgebroken. Verwoestingen van het eerste soort zijn er vermoedelijk slechts twee geweest: door koning Sanherib in 689 v. Chr., en door Alexander den Groote bij diens poging tot herbouw in 323 v. Chr. De verwoestingen of plunderingen door de Hethieten onder Muršiliš I in 1600 v. Chr., door de Assyriërs onder Tukulti-Ninurta I in 1236 en onder Assurbanipal in 648, evenals die door de Perzen onder Xerxes omstreeks 470 v. Chr. waren van het tweede soort.

Die door Sanherib — aanschouwelijk beschreven in het „Bavian-opschrift" — behoorde daarentegen tot het eerste soort en was zoo grondig, dat door de opgravingen in het geheele stadsgebied bijna niets van vóór 689 voor den dag is gekomen. De stad met haar tempels en paleizen, door Koldewey opgegraven, is „het groote Babel", dat koning Nebukadnezar II tot zijn koninklijke residentie gebouwd heeft (vgl. Daniël 4, 30). Aan dezen ook uit den Bijbel bekenden koning was dan ook de tempeltoren in zijn grootsten en meest indrukwekkenden omvang te danken.

In welken toestand de „vader der geschiedschrijving" Herodotus dit bouwwerk omstreeks 450 v. Chr. nog zelf zou kunnen hebben gezien, kan men slechts gissen. Ongeveer twintig jaar eerder had de gedeeltelijke verwoesting en ontwijding van het heiligdom door de Perzen plaats gehad, waarvan Strabo (cap. 138) bericht en waaraan te twijfelen (ondanks Busink, *a.w.* blz. 10v) wij geen recht hebben. Vermoedelijk lagen het bovenste terras met den boventempel en ook de trappen en opgangen toen in puin of waren zij nog slechts gebrekkig hersteld. Zoo is het verklaarbaar, dat Herodotus in zijn anders uitvoerige en aanschouwelijke beschrijving het aantal terrassen of étages verkeerd opgeeft (acht étageblokken in plaats van zeven), dat hij de voorspringende hoofdtrap, die tenminste tot het eerste, wellicht echter tot het hoogste terras heeft gevoerd, met stilzwijgen voorbijgaat en dat zijn beschrijving ook der overige opgangen onduidelijk is. Ook het grondvlak van het gebouw bedroeg in werkelijkheid slechts de helft van hetgeen hij opgeeft. Zijn beroemde beschrijving (Hist. I, 181—183) is dus slechts van betrekkelijke waarde.

Ongeveer 125 jaar later was het geheele bouwwerk verdwenen. In dit geval had de verwoester de beste bedoelingen. Alexander de Groote wilde Babylon tot het middelpunt maken van zijn veroverd wereldrijk en den vervallen toren in zijn oude glorie herstellen. Tot dit doel liet hij al wat er nog van over was afbreken en het puin op een bepaalde plaats ten Noordoosten van de bovenstad ophoopen. Het plan viel door zijn plotselingen dood — hij stierf, zooals men weet, in Babylon — in duigen, al werd de slooping ook in de jaren daarna blijkbaar nog voortgezet. Gesloopt werden toen, zooals reeds uit klassieke schrijvers, zooals Arrianus en Strabo bleek, beide heiligdommen, de tempel *Esagila* en de toren *Etemenanki*. Dit blijkt ook uit een korte, maar belangwekkende oorkonde, gedateerd uit het zesde jaar van het schijnbewind van den gelijknamigen nageboren zoon van den grooten koning, dus uit het jaar 317 v. Chr. Het is een kwitantie over één mine zilver, door een zekeren Baruqā ter beschikking gesteld ter verwijdering van de afbraak van den tempel *Esagila*. Dat deze oorkonde (*Cuneiform*

Texts IV, 39c) evenals alle andere bronnen, jonger dan Nebukadnezar, bij Weissnach in diens behandeling van de *Keilschriftlichen Quellen* (a.w., blz. 37 vv.) ontbreekt, is jammer. Door den bouw van de nieuwe hoofdstad Seleucia werd daarna het middelpunt van het Oostelijke rijk der Diadochen naar de Tigris verplaatst. Antiochus I Soter (280—260 v. Chr. was blijkens zijn opschrift (V *Rawlinson* 66) van plan, *Esagila* te herbouwen, maar het puin van den tempeltoren *Etemenanki* bleef liggen.

Ook van de fundamenten haalde de bevolking daarna nog de baksteenen als bouwmaterialen weg, tenslotte zelfs stelselmatig op last van de Turksche regeering. En het grondwater steeg telkens hooger. In 1912 was het waterpeil door den bouw van den stuwdam te Hindîje buitengewoon laag. Hiervan hebben de opgravers gebruik gemaakt. Sindsdien is de kans weer verkeken. Onze kennis van den beroemden toren o p g r o n d v a n d e o p g r a v i n g e n blijft helaas beperkt tot de fundamenten van het onderste terras en tot de onderste (in het gunstigste geval achttien) treden van de drie trappen.

Dit poovere resultaat nu wordt aangevuld door het beroemde „*Esagila-tablet*", waarop de maten van beide tempels zijn opgegeven. Het is een afschrift, niet uit Babylon, maar uit Uruk afkomstig, van de hand van één der leden uit een bekend geslacht van regenten en geleerden (vgl. hierover G. Goossens, *Uruk sous les Séleucides* in de Mededeelingen der Kon. Belgische Academie 1941, blz. 229 v.) en wel gedateerd uit het 83ste jaar van de Seleuciden-aera, d.w.z. het jaar 229 v. Chr. Al was toen slechts het opgehoopte puin van den toren over, toch is deze traditie vermoedelijk betrouwbaarder dan het (feitelijk meer dan twee eeuwen oudere) bericht van Herodotus. Ook van dit tablet geldt het woord: *Habent sua fata libelli*. Het werd reeds in 1876 door George Smith voorloopig ontcijferd, ging daarna weer verloren, kwam in 1913 weer voor den dag en is thans in het Louvre. De beste editie in autographie is die van Thureau-Dangin (TCL VI No. 32); de beste behandeling en verklaring vindt men thans in het werk van Wetzel en Weissbach, waardoor die van Unger op beslissende punten werd verbeterd.

De moeilijkheden zijn groot, ook afgezien van lacunes in den tekst en van moeilijk leesbare schriftteekens. Hierbij komt de opzettelijke soberheid en donkerheid van den schrijver, die zijn mededeelingen slechts voor een kleinen kring van ingewijden heeft bedoeld en behalve zeldzame uitdrukkingen ook een eigenaardigen vorm van berekening heeft toegepast. Hij stelt de vlakken voor als bebouwd akkerland en geeft de hoeveelheden graan op, waarmede deze denkbeeldige akkers zouden kunnen worden bezaaid. Hierdoor worden de berekeningen van het grondvlak noodeloos ingewikkeld, die echter bij nader toezien vrij nauwkeurig overeenkomen met het resultaat der opgraving: ruim 91 m².

Weissbach deelt de oorkonde in negen paragrafen, waarvan slechts § 4—7 voor den tempeltoren in aanmerking komen. § 1—3 behelst de pleinen en poorten van den hoofdtempel *Esagila* en § 8 en 9 het onderschrift, benevens een nuttige opgaaf der (zuiver sexagesimale) maten. Dan is de moeilijkheid deze, dat wel de maten der pleinen, maar niet die der belangrijker gebouwen en vertrekken van den hoofdtempel zouden zijn opgegeven. Vindt men deze ontbrekende optelling soms in § 6 (Vz., r. 25—35)? Maar door de uitdrukking *nuchar* in Vz. r. 25 en 35 kan slechts de tempeltoren of het heiligdom op den top daarvan zijn aangeduid. Den besten uitweg uit deze moeilijkheid hebben Weissbach en daarna ook Andrae (MDOG 71) gewezen, waarbij ook de opmerkingen van W. v. Soden (*Göttinger Gel. Anzeigen* 1938, blz. 523) moeten worden vergeleken. Het kleine heiligdom met zijn twee verdiepingen, dat op het vijfde terras van den tempeltoren was opgetrokken, is op kleiner schaal een nauwkeurige nabootsing geweest van het groote heiligdom beneden. Het was als het ware het hemelsche *Esagila*, het „voorportaal" (*saḫūru*) van den hemel en het pendant van den grooten Marduk-tempel beneden.

Opzettelijk zijn in § 6 de maten van de gebouwen (lees *bītāti*) en van de vertrekken enkel door cijfers opgegeven. Men kan tenzij de grootere dan wel de kleinere maat invullen, naar gelang men het heiligdom boven of dat beneden bedoelt. De aanvulling van een regel achter r. 41 met de maten van de zesde étage is dan overbodig. Het eigenlijke kleine heiligdom, dat op het vijfde terras staat en dat naar afmetingen en indeeling het best kan worden vergeleken met den „Witten tempel" te Uruk (*kissu* volgens r. 42) vormt zelf de zesde étage. Daarboven verheft zich dan nog als de zevende en hoogste verdieping het hemelsche „voorportaal" (*saḫūru*), waarvan de maten niet uitdrukkelijk zijn opgegeven, maar gemakkelijk kunnen worden berekend. De hoogte van het geheele gebouw komt overeen met de lengte der vier zijden van het grondvlak: ruim 91 m.

Lastig, ja bijna onoplosbaar, is nog het probleem der opgangen. Daar nauwkeurige gegevens ontbreken, zal hier voorloopig geen zekerheid zijn te verkrijgen. Men vergelijke de afbeeldingen van zeven verschillende reconstructies bij Busink, *a.w.*, pl. I en II; van de vier belangrijkste (door Moberg, Dombart, Andrae en Busink) bij Ravn, a.w., pl. XIV en XV; voorts die van Stuck in het Museum te Baghdad, welke met die van Martiny overeenkomt, bij Wetzel en Weissbach, *a.w.*, pl. 17. Hier moeten m.i. niet technische vragen, maar een zakelijke overweging den doorslag geven. Indien de hoofdtrap inderdaad uitsluitend ten behoeve van de processie der godenbeelden op het nieuwjaarsfeest diende, dan moet deze trap rechtstreeks hebben geleid naar het kleine heiligdom op de bovenste verdieping, waar de ritueelen der lotsbepaling en der godenbruiloft hebben plaats gehad (vgl. mijn Leidsche oratie over *Nieuwjaarsfeest en koningsdag*, 1927). Ook op grond van deze overweging geef ik aan de reconstructie van Andrae de voorkeur (bij Busink pl. I No. 2, bij Ravn pl. XV, No. 1).

Hiermede komen wij te staan voor de belangrijkste vraag: die naar de bedoeling van het geheele bouwwerk. Hier komen wij thans een grooten stap verder door het grondige onderzoek van H. J. Lenzen: *Die Entwicklung der Zikurrat von ihren Anfängen bis zur Zeit der III. Dynastie von Ur*. Door zijn medewerking bij de opgraving van den beroemden tempeltoren van Uruk, die zooveel beter bewaard is gebleven dan die te Babel, is Lenzen op dit terrein een der meest bevoegden. Weliswaar beperkt hij zich

tot de oudste perioden. Met nadruk wijst hij op de uiterlijke overeenkomst tusschen den tempeltoren en het altaar (*a.w.*, blz. 59 v.). In dit verband verdient de naam van wijlen Prof. Joh. de Groot eervolle vermelding, die reeds in 1924 in een verhandeling over de altaren in het voorhof van den tempel van Salomo deze analogie aantoonde.

Het moet opvallen, dat bij den tempel elk spoor van een cultisch voorwerp ontbreekt, dat met het groote brandofferaltaar bij den tempel te Jerusalem zou overeenkomen. Als een reusachtig altaar verheft zich in de plaats daarvan de tempeltoren zelf naar den hemel.

Evenwel is de bedoeling niet of niet in de eerste plaats geweest, dat van den top de rook van brandoffers als een „liefelijke geur" tot de goden zou opstijgen. De grondgedachte werd hier veeleer spoedig gecombineerd met andere gedachtengangen, die dan ook wel de eigenlijke aanleiding zullen geweest zijn, dat in Israël altaren uit behouwen steenen met étages en trappen verboden werden (vgl. Exod. 20, 25 v.). De toren met zijn zeven étages werd als een afbeelding beschouwd van den hemel met zijn zeven sferen. Bij gelegenheid van het feest daalt de godheid van haar hemelsche woonplaats langs het hemelsche „voorportaal" op den top van den tempeltoren naar haar aardschen tempel af, die aan den voet van dezen toren is gelegen. En vandaar trekt de processie bij gelegenheid van het nieuwjaarsfeest dan verder, om langs de processiestraat het onderaardsche heiligdom buiten de stad te bereiken, waar zinnebeeldig (wellicht pantomimisch) de strijd met en de overwinning over de machten der onderwereld werden voorgesteld. Op deze wijze zijn er feitelijk drie heiligdommen geweest, die bij elkaar behoorden en waardoor de drie deelen van den kosmos werden afgebeeld: de hemel (= de tempeltoren met den kleinen tempel daarboven), de aarde (= de groote tempel beneden) en de onderwereld (= het zoogenaamde feesthuis of *bît akîtu* buiten de stad). De oorsprong van deze kosmologische opvatting der drie cultische gebouwen zal moeten worden toegeschreven aan het tijdperk der derde dynastie van Ur (koning Ur-Nammu, ongeveer 2100 v. Chr.). Verklaarbaar wordt dan op deze wijze ook de opvatting van den tempeltoren als de „band tusschen den hemel en de aarde" en als de „navel der wereld".

Leiden, 25 October 1943 F. M. TH. BÖHL

LIJST VAN AANWINSTEN DER BIBLIOTHEEK VAN 1 MAART 1943 TOT 31 AUGUSTUS 1943

samengesteld door A. M. P. MOLLEMA

ALGEMEENE WERKEN

Hennig, R. Das vor- und frühgeschichtliche Altertum in seinen Kultur- und Handelsbeziehungen. Leipzig, [1941]. 8⁰. 168 blz. geïll.

Kristensen, W. B. De rijkdom der aarde in mythe en cultus. Amsterdam, 1942. 8⁰. blz. 599—614, 3 afb. Meded. Nederl. Akad. v. Wetensch. N.R. 5, 12.

ALGEMEENE WERKEN OVER HET NABIJE OOSTEN

Bruin, C. De. Reizen over Moskovie door Persië en Indië .... alles door den Auteur zelf.... na 't leven afgetekent... t' Amsterdam, 1714. 4⁰. 492 blz. geïll.

Denkmäler, Alte-, aus Syriën, Palästina und Westarabien. Berlin, 1938. fol. 100 pl.

Diez, E. So sahen Sie Asien. Reiseberichte von Herodot bis Moltke. Berlin, 1942. 8⁰. 480 blz., 38 afb.

Galling, K. Der Altar in den Kulturen des alten Orients. Mit zwei Abschnitten von P. Lohmann und einem Vorwort von H. Gressmann. Berlin, 1925. 4⁰. VIII, 108 blz., 16 pl.

Jirku, A. Der Kampf um Syrien-Palästina, die Brücke zwischen Afrika und Asien. Bonn, 1942. 8⁰. 24 blz., 1 krt., 6 afb.

Mélanges de philologie orientale, publiés à l'occasion de Xe anniversaire de la création de l'Institut Supérieur d'Histoire et de Littératures Orientales de l'Université de Liége, 1932. 4⁰. XVI, 238 blz.

Pococke, R. Beschreibung des Morgenlandes und einiger anderer Länder. 3 dln. uit het Engelsch. Erlangen, 1754. 4⁰. 484; 422; 478 blz. geïll.

Speleers, L. Le costume oriental ancien. Bruxelles, 1923. 4⁰. 80 blz., 8 pl.

Wachtsmuth. F. Der Raum. Band I. Marburg, 1929. 4⁰. VIII, 272 blz., 188 afb.

GRAMMATICA'S EN WOORDENBOEKEN

Albrecht, K. Neuhebräische Grammatik auf Grund der Mišna. München, 1913. 8⁰. VI, 136 blz. Clavis ling. semit., V.

Brockelmann, C. Kurzgefasste vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen. Berlin, 1908. 8⁰. XII, 314 blz. Porta ling. orient., XXI.

Brockelmann, C. Syrische Grammatik. 5e dr. Leipzig, 1938. 8⁰. XIII, 204 blz. Porta ling. orient., V.

Deimel, A. Sumerische Grammatik mit Übungsstücken und zwei Anhängen. 2e dr. Roma, 1939. 4⁰. VI, 284, 16, 120 blz.

Deimel, A. Sumerisches Lexikon. 3 dln. Roma, 1927—'30. 4⁰. VI, 162, 38, 1144; VII, 212; VIII, 400 blz.

Dhorme, E. Langues et écritures sémitiques. Paris, 1930. 4⁰. 82 blz. Études. sémit., I, 1930.

Gabain, A. von. Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1941. 8⁰. XVII, 358 blz. Porta ling. orient., XXIII.

Jong, A. de. Hebreeuwsch Themaboek. Amsterdam, [1941]. 8⁰. 124 blz.

Jong, A. de. Leerboek voor het hedendaagsch Hebreeuwsch. Deel I. Amsterdam, z.j. 4⁰. 62 blz.

Jong, A. de. Sippoeriem Lematchieliem. Amsterdam, [1941]. 8⁰. 64, 38 blz.

Kautzsch, E. Uebungsbuch zu Gesenius—Kautzsch Hebräischer Grammatik. 2e dr. Leipzig, 1884. 8⁰. V, 162 blz.

Kautzsch, E. Wilhelm Gesenius' Hebräischer Grammatik völlig umgearbeitet. 24e dr., Leipzig, 1885. 8⁰. XII, 420 blz., 2 pl.

Margolis, M. L. Lehrbuch der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds. München, 1910. 8⁰. XVI, 184 blz. Clavis ling. semit., III.

Noordtzij, A. Beknopte Hebreeuwsche spraakkunst met oefeningen en woordenlijsten. Kampen, 1907. 8⁰. XII, 78 blz.

Scheil, V. Nouveaux vocabulaires babyloniens. Paris, 1919. 4⁰. 64 blz., 6 pl.

Spiegelberg, W. Demotische Grammatik. Heidelberg, z.j. 4⁰. XVI, 256 blz.

Ungnad, A. Hebräische Grammatik. 2e dr. Tübingen, 1926. 8⁰. XII, 202 blz. Hilfsbücher f. d. Hebr. Unterricht, 1.

Ungnad, A. Syrische Grammatik mit Übungsbuch. 2e dr. München, 1932. 8⁰. XI, 100 blz. Clavis ling. semit., VII.

GODSDIENST- EN KERKGESCHIEDENIS

Bleeker, C. J. Grondlijnen eener phaenomenologie van den godsdienst. Den Haag, 1943. 8⁰. 84 blz.

Boissier, A. Mantique babylonienne et mantique hittite. Paris, 1935. 4⁰. 82 blz., 5 pl.

Cumont, F. Les religions orientales dans le paganisme romain. 4e dr. Paris, 1929. 8⁰. XVI, 340 blz.

Dhorme, E. L'évolution religieuse d'Israel. Tome I. Bruxelles, 1937. 8⁰. 372 blz. Inst. de philol. et d'hist. orient, et slaves de l'Univers. de Bruxelles. série de l'Orient Ancient.

Eerdmans, B. D. De godsdienst van Israël. 2 dln. Huis ter Heide, 1930. 8⁰. 214; 184 blz.

Koopmans, J. J. De servitute antiqua et religione Christiana capita selecta. Deel 1. Groningen, 1920. 8⁰. 170 blz.

Levi Della Vida, G. Les sémites et leur role dans l'histoire religieuse. Paris, 1938. 8⁰. 128 blz. Bibl. d. vulgarisation, 53.

Mensching, G. Die Idee der Sünde, ihre Entwicklung in den Hochreligionen des Orients und Occidents. Leipzig, 1931. 8⁰. 112 blz.

Tiele, C. P. Inleiding tot de godsdienstwetenschap. 2e dr. Amsterdam, 1897—'99. 8⁰. VII, 276; VIII, 248 blz.

EGYPTE

a. PHILOLOGIE

Borchardt, L. Der ägyptische Titel „Vater des Gottes" als Bezeichnung für „Vater oder Schwiegervater des Königs". Leipzig, 1905. 8⁰. blz. 254—270. BSGW 57, V.

Buck, A. de. Egyptische letterkunde. Utrecht, 1943. 4⁰. blz. 3—14, 2 pl. Overdruk: Algemene literatuur geschiedenis, I.

Gardiner, A. H. Egyptian hieratic texts. Ser. 1: Literary texts of the New Kingdom. Part. I. The papyrus Anastasi I and the papyrus Koller together with the paralleltexts. Leipzig, 1911. 4⁰. 42, 100 blz.

Gilbert, P. La poésie égyptienne. Bruxelles, 1943. 8⁰. 108 blz., 15 pl.

Grapow, H. Wie die alten Aegypter sich anredeten, wie sie sich grüszten und wie sie miteinander sprachen. I—IV. Berlin, 1939—'42. 4⁰. 52; 100; 120; 192 blz. APAW, Jr. 1939, 11, 1940, 12; 1941, 11; 1942, 7.

Leeuwenburg, L. G. Indexes on Bibliotheca Aegyptiaca VIII. Leiden, 1943. 4⁰. 20 blz.

Scharff, A. Archäologische Beiträge zur Frage der Entstehung der Hieroglyphenschrift. München, 1942. 8⁰. 78 blz. SBAW, 1942, 3.

Sethe, K. Ägyptische Inschrift auf den Kauf eines Hauses aus dem alten Reich. Leipzig, 1911. 8⁰. blz. 135—150, 1 plt. BSGW 63, VI.

Spiegelberg, W. Ägyptische Verpfründungsverträge mit Vermögensabtretungen. Heidelberg, 1923. 8⁰. 14 blz., SHAW, 1923, 6.

Studia Aegyptiaca I. Roma, 1938. 4⁰. 66 blz. Analecta Orientalia, 17.

Suys, E. Étude sur le conte du fellah plaideur, récit égyptien du Moyen Empire. Roma, 1933. 4⁰. XXVII, 218, 32 blz. Analecta Orientalia, 5.

Suys, E. La sagesse d'Ani. Roma, 1935. 4⁰. XXII, 126 blz. Analecta Orientalia, 11.

Volten, A. Das demotische Weisheitsbuch. Kopenhagen, 1941. 4⁰. 240 blz.

b. GODSDIENSTGESCHIEDENIS

Bleeker, C. J. De overwinning op den dood naar oud-Egyptisch geloof. Den Haag, 1942. 8⁰. 80 blz., 4 pl.

Boll, F. Griechischer Liebeszauber aus Ägypten auf zwei Bleitafeln des Heidelberger archäologischen Instituts. Heidelberg, 1910. 8⁰. 12 blz., 2 pl. SHAW 1910, 2.

Buck, A. de. Sjoe in de kosmologische en kosmogonische voorstellingen der Egyptenaren. Overdruk: Uitzicht [Den Haag], blz. 151—162; 198—206.

Junker, H. Der sehende und blinde Gott (Mḫntj-irtj und Mḫntj-n-irtj). München, 1942. 8⁰. 94 blz., SBAW, 1942, 7.

Spiegelberg, W. Eine neue Spur des Astrologen Petosiris. Heidelberg, 1922. 8⁰. 8 blz., SHAW, 1922, 3.

c. GESCHIEDENIS EN GEOGRAPHIE

Nicklin, T. Studies in Egyptian chronology. I. A revised text on Manetho's dynasties. Blackburn, 1928. 8⁰. 74 blz.

Schubart, W. Ägypten von Alexander dem Groszen bis auf Mohammed. Berlin, 1922. 8⁰. 384 blz., 1 krt., 1 plt.

Simpson, G. E. The heart of Libya, the Siwa Oasis, its people, customs and sport. London, 1929. 8⁰. 208 blz. geïll.

Stock, H. Studien zur Geschichte und Archäologie der 13. bis 17. Dynastie Ägyptens. Glückstadt, 1942. 4⁰. 86 blz., 70 afb. Ägypt. Forschungen, 12.

d. ARCHAEOLOGIE EN KUNST

Beschrijving van de Egyptische verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. XIII dln. 's Gravenhage, 1908—'26. fol.

Bissing, Fr. W. von. Die Baugeschichte des südlichen Tempels von Buhen. München, 1942. 8⁰. 52. blz., SBAW, 1942, 9.

Jonckheere, F. Autour de l'autopsie d'une momie, le scribe royal Boutehamon. Bruxelles, 1942. 8⁰. 138 blz., 60 afb.

Ranke, H. Alter und Herkunft der ägyptischen „Löwenjagd-Palette". Heidelberg, 1925. 8⁰. 12 blz., 3 pl. SHAW, 1924/'25, 5.

Reitzenstein, R. Eros und Psyche in der ägyptisch-griechischen Kleinkunst. Heidelberg, 1914. 8⁰. 16 blz., 2 pl. SHAW, 1914, 12.

Scharff, A. Wesensunterschiede ägyptischer und vorderasiatischer Kunst. Leipzig, 1943. 8⁰. 56 blz., 53 afb. AO, 42.

Steindorff, G. Vorläufiger Bericht über seine im Winter 1899/1900 nach der Oase Siwe und nach Nubien unternommenen Reisen. Leipzig, 1900. 8⁰. blz. 209—240, 3 pl., BSGW, 52, V.

PAPYROLOGIE

Aly, W. Mitteilungen aus der Freiburger Papyrussammlung. 1. Literarische Stücke. Matthias Gelzer Ptolemäische Kleruchenurkunde. Heidelberg, 1914. 8⁰. 78 blz., 3 pl., SHAW, 1914, 2.

Catalogus van de Grieksche letterkundige papyrusteksten uitgegeven in de jaren 1922—1938 door Elisa Reggers. Leuven, 1942. 8⁰. XVI, 40 blz. Phil. Studiën. Tekst. en Verh. 1e Reeks, 2.

Deubner, L. Bemerkungen zu einigen literarischen papyri aus Oxyrhynchos. Heidelberg, 1919. 8⁰. 14 blz., SHAW, 1919, 17.

Mitteis, L. I. Uber die privatrechtliche Bedeutung der ägyptischen βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων II. Zu der Stelle des Ulpian D. 27, 10, 1 pr. III. Das Receptum nautarum in den Papyrusurkunden. Leipzig, 1910. 8⁰. blz. 249—278., BSGW, 62, IX.

Partsch, J. Mitteilungen aus der Freiburger Papyrussammlung. 2. Juristische Texte der römischen Zeit. Mit 3 Beilagen. Heidelberg, 1916. 8⁰. 50 blz., SHAW, 1916, 10.

Pleijte, W. Over drie handschriften op Papyrus, bekend onder de titels van Papyrus du Lac Moeris, du Fayoum et du Labyrinthe. Amsterdam, 1884. 4⁰. 52 blz., 1 krt., 8 pl.

Preisigke, F. Zum Papyrus Eitrem Nr 5 (eine Bankurkunde aus römischer Zeit). Heidelberg, 1916. 8⁰ 16 blz., SHAW, 1916, 3.

OUDE- EN NIEUWE TESTAMENT

Alt, A. Die Ursprünge des israelitischen Rechts. Leipzig, 1934. 8⁰. 72 blz., BSAW, 86, 1.

Becker, J. H. Het begrip Nefesj in het Oude Testament, Amsterdam, 1942. 4⁰. 136 blz.

Beer, G. Kurze Übersicht über den Inhalt der alttestamentlichen Schriften. 2e dr. Tübingen, 1932. 8⁰. VII, 178 blz.

Boddeke, H. Jeruzalem-Antiochië, de prediking van Petrus. Roermond, [1938]. 8⁰. 232 blz. Bijb. Mon.

Bondt, A. de. Wat leert het Oude Testament aangaande het leven na dit leven? Kampen, 1938. 8⁰. 238 blz.

Born, A. van den. Ezechiël, de profeet van de Babylonische gevangenschap. Roermond, [1934]. 8⁰. 188 blz., 2 krt., 4 pl. Bijb. Mon.

Dürr, L. De waarde van het Oude Testament voor het godsdienstig leven. Uit het Duitsch. Roermond [1934]. 8⁰. 144 blz. Bijb. Mon.

Eerdmans, B. D. Alttestamentliche Studien. 4 dln. Giessen, 1908—'12. 8⁰. VIII, 95; 88; 148; 144 blz.

Eichrodt, W. Theologie des alten Testaments. 3 dln. Leipzig, 1935—'39. 8⁰. VIII, 292; VIII, 122; IV, 190 blz.

Hulst, A. R. Het karakter van den cultus in Deuteronomium. Wageningen, 1938. 8⁰. VIII, 168 blz.

Jansen, R. L. De Psalmen uit den grondtekst vertaald. Roermond, [1936]. 8⁰. 220 blz. Bijb. Mon.

Jeremias, J. Jerusalem zur Zeit Jesu. II. Leipzig, etc., 1929/1937. 8⁰. 262 blz.

Keulers, J. Jeremias. Roermond, [1933]. 8⁰. 192 blz. Bijb. Mon.

Kroon, J. Isaias. Roermond, [1933]. 8⁰. 192 blz. Bijb. Mon.

Kroon, J. De Machabeën. Roermond, [1940]. 8⁰. 182 blz. Bijb. Mon.

Meinhold, J. Einführung in das alte Testament. Geschichte, Literatur und Religion Israels. 3e dr. Giessen, 1932. 8⁰. XI, 372 blz. Samml. Töpelmann I.

Obbink, H. Th. Oud-Hebreeuwsche letterkunde. Utrecht, 1943. 4⁰. blz. 27—50, 1 plt. Overdruk: Algemene literatuurgeschiedenis. I.

Orr, J. Het Oude Testament beschouwd met betrekking tot de nieuwere critiek, bewerkt door J. C. de Moor. Kampen, 1907. 4⁰. VIII, 360 blz.

Oudenrijn, M. A. van den. De zonde in den tuin, een exegetische studie over Genesis II 4b—III, 24. Roermond, [1939]. 8⁰. 142 blz. Bijb. Mon.

Smilde, E. Leven in de Johanneïsche geschriften. Kampen, 1943. 8⁰. 284 blz.

Snijman, P. C. De profetie van Zefanja. Rotterdam, 1913. 8⁰. 236 blz.

Strack, H. L. Inleiding tot het Oude Testament alsmede tot de Oud Testamentische Apokriefen en Pseudepigraphen. Naar den 5en dr. uit het Hoogduitsch. Utrecht, 1901. 8⁰. XV, 394 blz.

Valeton Jr., J. J. P. Viertal voorlezingen over Profeten des Ouden Verbonds. Utrecht, 1886. 8⁰. VII, 260 blz.

Wildeboer, G. Het Oude Testament van historisch standpunt toegelicht. Groningen, 1908. 8⁰. XII, 340 blz.

PALESTINA — GESCHIEDENIS VAN ISRAËL

Cheyne, T. K. The decline and fall of the kingdom of Judah. London, 1908. 8⁰. XLVIII, 194 blz.

Cramer, V. and G. Meinertz. Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart. Köln, 1940. 8⁰. 352 blz., 1 krt., 1 plt., 48 afb. Palästina-Hefte d. Deutsch. Vereins. v. Hl. Lande 24—27.

Diringer, D. Le iscrizioni antico-ebraiche Palestinesi. Firenze, 1934. 4⁰. XXIX, 362 blz. Pubbl. d. R. Univers. d. studi d. Firenze. Fac. d. lettere e. fi. Ser. III, II.

Fernández, A. Problemas de topografia Palestinense. Barcelona, 1936. 4⁰. 228 blz., 2 krt. Collectánea Biblica, I.

Kammerer, A. Pétra et la Nabatène. 2 dln. Paris, 1929—'30. 4⁰. XIII, 632 blz., 4 krt., 7 pl., 74 afb. atlas: 16 blz., 76 pl.

Kittel, R. Studien zur hebräischen Archäologie und Religionsgeschichte. Leipzig, 1908. 8⁰. XI, 242 blz. 44 afb. Beitr. z. Wissensch. v. alt. Test., 1.

Köppel, R. Teleilat Ghassul II. Rome, 1940. 4⁰. VIII, 140 blz., 1 plattegr., 113 pl., 6 afb.

Köppel, R. Zur Urgeschichte Palästinas. Rom., 1937. 4⁰. V, 66 blz., 7 pl., 2 tabell.

Mallon, A.; R. Köppel et R. Neuville. Teleilat Ghassul. I. Rome, 1934. 4⁰. XVIII, 194 blz., 37 pl., 67 afb.

Palache, J. L. De Hebreeuwsche litteratuur van den na-Talmoedischen tijd tot op onze dagen.... Amsterdam, z.j. 8⁰. VII, 438 blz.

Pfister, F. Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexandrias. Mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem. Heidelberg, 1914. 8⁰. 32 blz., SHAW, 1914, 11.

Schlatter, D. A. Geschichte Israels von Alexander dem Grossen bis Hadrian. 3e dr., Stuttgart, 1925. 8⁰. 464 blz.

Schmidtke, F. Die Einwanderung Israels in Kanaan. Breslau, 1933. 8⁰. XI, 190 blz.

Sellin, E. Geschichte des israelitisch-jüdischen Volkes. I. 2e dr. Leipzig, 1935. 8⁰. 336 blz.

Stanley, A. P. Sinai and Palestine in connection with their history, new ed. London, 1883. 8⁰. LVIII, 560 blz. geïll.

Vandervorst, J. Israel et l'ancient Orient. 2e dr. Bruxelles, 1929. 4⁰. XVI, 452 blz., 1 krt., 16 pl., 42 afb.

Vogt, J. Kaiser Julian und das Judentum. Leipzig, 1939. 4⁰. IV, 74 blz. Morgenland, 30.

Wette, W. M. L. de. Lehrbuch der hebräisch-jüdischen Archäologie nebst einem Grundrisse der hebräisch-jüdischen Geschichte. 4e dr. Leipzig, 1864. 8⁰. XIV, 442 blz., 2 pl.

SYRIË

Charles, H. Tribus moutonnières du Moyen-Euphrate. [Paris], z.j. 4⁰. XVII, 172 blz., 4 krt., 30 pl. Doc. d'étud. orient. d. l'Inst. franç. de Damas, VIII.

Goossens, G. Hiérapolis de Syrie. Leuven, 1943. 4⁰. XIV, 224 blz. Recueil d. trav. d'hist. e.d. philol, sér. 3, 12.

Mesnil du Buisson, Du. Les peintures de la synagogue de Doura-Europos 245—256, après J. C. Roma, 1939. 4⁰. XXIV, 190 blz., geïll.

Partsch, J. Palmyra, eine historisch-klimatische Studie. Leipzig, 1922. 8⁰. blz. 1—18., BSAW, 74, I.

KLEIN-AZIË

Bittel, K. Kleinasiatische Studien. Istanbul, 1942. 4⁰. XV, 224 blz., 3 krt., 20 pl. Istanb. Mitt., 5.

Bittel, K. und A. M. Schneider. Archäologische Funde aus der Türkei. Berlin, 1941. 4⁰. blz. 252—318, 28 afb. Overdruk: Archäologischer Anzeiger, 1941, 1/2.

Bossert, H. Th. Beispielsammlung zur Hethitischen Formenlehre. I. Istanbul, 1935. 4⁰. VIII, 126 blz.

Hrozny, B. Les inscriptions hittites hiéroglyphiques, essai de déchiffrement.... I. Praha, 1933. 4⁰. 120 blz., 2 pl. Monografie archivu orientalniho, I.

Keilschrifturkunden aus Boghazköi, XXXII. H. Otten Mythische und magische Texte in hethitischer Sprache. Berlin, 1943. 4⁰. VI, 50 blz.

Pfannenstiel, M. Die altsteinzeitlichen Kulturen Anatoliens. Berlin, 1941. 4⁰. 50 blz., 2 krt., 18 pl. Istanbuler Forschungen 15.

BABYLONIË EN ASSYRIË

a. PHILOLOGIE EN GODSDIENST

Amiaud, A. et V. Scheil. Les inscriptions de Salmanassar II, roi d'Assyrie (860—824). Paris, 1890. 4⁰. XIV, 120 blz.

Bezold, C. Babylonisch-assyrisch alaku „gehen", Zettelproben des babylonisch-assyrischen Wörterbuchs d. Heidelberger Akad. d. Wissenschaften. Heidelberg, 1920. 8⁰. 76 blz., SHAW, 1920, 16.

Bezold, C. Historische Keilschrifttexte aus Assur, Zettelproben des babylonisch-assyrischen Wörterbuchs d. Heidelberger Akad. d. Wissenschaften. Heidelberg, 1915. 8⁰. 68 blz., SHAW, 1915, 8.

Bezold, C. Zenit- und Aequatorialgestirne am babylonischen Fixsternhimmel. Heidelberg, 1913. 8⁰. 60 blz., SHAW, 1913, 11.

Blome, F. Die Opfermaterie in Babylonien und Israel. I. Romae, 1934. 8⁰. XX, 470 blz.

Böhl, F. M. Th. Babylonisch-assyrische letterkunde. Utrecht, 1943. 4⁰. blz. 15—26, 3 pl. Overdruk: Algemene literatuurgeschiedenis, I.

Botta, M. Mémoire sur l'écriture cunéiforme assyrienne. Paris, 1848. 8⁰. 202 blz. Overdruk: Journal asiatique, 1847, 1848.

Catalogue sommaire de la collection des tablettes cunéiformes de l'École pratique des Hautes Études. par V. Scheil. Melun, 1932. 8⁰. 28 blz.

Contenau, G. La déesse nue babylonienne. Paris, 1914. 4⁰. 134 blz., 127 afb.

Deimel, A. Pantheon Babylonicum. Romae, 1914. 4⁰. XVI, 264, 36 blz.

Deimel, A. Sumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seiner Vorgänger. Roma, 1931. 4⁰. 114 blz. Analecta Orientalia, 2.

Dhorme, E. La littérature babylonienne et assyrienne. Paris, 1937. 8⁰. 130 blz.

Dhorme, [E.] Nin-ib. Leipzig, 1909. 8⁰. blz. 365—370. Overdruk: Hilprecht Anniversary Volume.

Falkenstein, A. Archaische Texte aus Uruk. Leipzig, 1936. 4⁰. VI, 76 blz., 36 pl., teekenlijst, 216 blz. Ausgrabungen der deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka, 2.

Flemming, J. Die grosse Steinplatteninschrift Nebukadnezars II in transcribiertem babylonischen Grundtext. Göttingen, 1883. 8⁰. VIII, 62 blz., 2 pl.

Halévy, J. Précis d'allographie assyro-babylonienne. Paris, 1912. 8⁰. XXIX, 472 blz.

Jastrow, M. Die Religion Babyloniens und Assyriens. 2 dln. Giessen, 1905. 8⁰. X, 552; XX, 1128 blz.

Jean, C. F. La littérature des Babyloniens et des Assyriens. Paris, 1924. 4⁰. XVII, 366 blz.

Kramer, S. N. Gilgamesh and the Huluppu-tree. Chicago, 1938. 8⁰. X, 64 blz. The Oriental Inst. of the Univers. of Chicago, Assyriol. Studies, 10.

Legrain, L. Royal inscriptions and fragments from Nippur and Babylon. Philadelphia, 1926. 4⁰. 50 blz., 36 pln. Publ. Babyl. Section Museum of the Univers. of Pennsylvania, XV.

Legrain, L. Le temps des rois d'Ur. 2 dln. Paris, 1912. 4⁰. 160 blz., planches: 1 krt., 57 pl. Bibl. d. l'école d. Hautes Études. sciences hist. et phil., 199.

Martin, F. Lettres néo-babyloniennes. Paris, 1909. 4⁰. 202 blz. Bibl. d. l'école d. Hautes Études, sciences philol. et hist., 17.

Martin, F. Textes religieux assyriens et babyloniens. 2 dln. Paris, 1900—'03. 4⁰. XXIX, 144 blz., 1 plt; XXX, 336 blz. Bibl. d. l'école d. Hautes Études. sciences philol. et hist., 130.

Miscellanea, Keilschriftliche-. Roma, 1933. 4⁰. 70 blz., 8 blz. spijkerschrift. Analecta Orientalia, 6.

Neugebauer, P. V. und E. F. Weidner. Ein astronomischer Beobachtungstext aus dem 37. Jahre Nebukadnezars II. Leipzig, 1915. 8⁰. blz. 29—89, BSGW, 67, II.

Pohl, A. Neubabylonische Rechtsurkunden aus den Berliner staatlichen Museen. 2 dln. Roma, 1933. 4⁰. 48, 86; 34, 60 blz. Analecta Orientalia 8 en 9.

Schneider, H. Kultur und Denken der Babylonier und Juden. Leipzig, 1910. 8⁰. XVI, 666 blz.

Schneider, N. Die Drehem- und Djoḫa-Urkunden der Strassburger Universitäts- und Landesbibliothek. Roma, 1931. 4⁰. 92, 108 blz. Analecta Orientalia, 1.

Schneider, N. Die Drehem- und Djoḫatexte im Kloster Montserrat (Barcelona) im Autographie und mit systematischen Wörterverzeichnissen. Roma, 1932. 4⁰. 88, 122 blz. Analecta Orientalia, 7.

Schneider, N. Die Götternamen von Ur III. Roma, 1939. 4⁰. XVI, 120 blz. Analecta Orientalia, 19.

Schneider, N. Die Zeitbestimmungen der Wirtschaftsurkunden von Ur III. Roma, 1936. 4⁰. 120 blz. Analecta Orientalia, 13.

Schorr, M. Eine babylonische Seisachthie aus dem Anfang der Kassitenzeit. Heidelberg, 1915. 8⁰. 22 blz., SHAW, 1915, 4.

Tseretheli, M. von. Die neuen ḫaldischen Inschriften König Sardurs von Urartu (um 750 v. Chr.). Heidelberg, 1928. 8⁰. IV, 84 blz., SHAW, 1927/28, 5.

Umschrift der Keilschriftzeichen in sumerischen, akkadischen und hethitischen Texten, 2e dr. Roma, 1931. 4⁰. 44 blz.

Witzel, M. Auswahl sumerischer Dichtungen. I. Roma, 1938. 4⁰. 126 blz. Analecta Orientalia, 15.

Witzel, M. Texte zum Studium sumerischer Tempel und Kultzentren. Roma, 1932. 4⁰. 94 blz. Analecta Orientalia, 4.

Zimmern, H. Ištar und Saltu, ein altakkadisches Lied. Leipzig, 1916. 8⁰. 44 blz., 2 pl., BSGW, 68, I.

Zimmern, H. König Lipit-Ištar's Vergöttlichung. Ein altsumerisches Lied. Leipzig, 1916. 8⁰. 44 blz., 2 pl., BSGW, 68, V.

Zimmern, H. Sumerisch-babylonische Tamūzlieder. Leipzig, 1907. 8⁰. blz. 201—252, BSGW, 59, IV.

Zimmern, H. Worte zum Gedächtnis an Eberhard Schrader. Leipzig, 1908. 8⁰. blz. 195—205, BSGW, 60, VI.

Zimmern, H. Zum babylonischen Neujahrsfest. 2er Beitrag. Leipzig, 1918. 8⁰. 52 blz., BSGW, 70, V.

Zimmern, H. Zur Herstellung der grossen babylonischen Götterliste An = (ilu) Anum. Leipzig, 1911. 8⁰. blz. 83—126., BSGW, 63, IV.

b. ARCHAEOLOGIE EN KUNST

Catalogue des antiquités chaldéennes dans Musée nat. du Louvre. par. L. Heuzey. Paris, 19[…] 8⁰. III, 408 blz., 234 afb. Musée nat. du Louvre.

Catalogue des cylindres cachets et pierres gravé[…] de style orient. par. L. Delaporte. I. Paris, 192[…] 4⁰. VIII, 96 blz., 66 pl. in map. Musée du Louvr[…]

Catalogue des cylindres orientaux de la collecti[…] Louis Gugnin par L. Legrain. Paris, 1911. 4⁰. […] 54 blz., 6 pl.

Contenau, G. Contribution à l'histoire économiq[…] d'Umma. Paris, 1915. 4⁰. XLIII, 102 blz., 18 p[…] 12 blz. teekenlijst. Bibl. d. l'école d. Hautes Étud[…] sciences philol. et hist., 219.

Contenau, G. Umma sous la dynastie d'Ur. Par[…] 1916. 4⁰. 60 blz., 17 pl.

Deimel, A. Die altbabylonische Königsliste u[…] ihre Bedeutung für die Chronologie. Rom. 193[…] 8⁰. 66 blz.

Dombart, T. Der Sakralturm I. München, 192[…] 8⁰. 100 blz., 1 pl., 43 afb.

Douglas van Buren, E. The fauna of ancie[…] Mesopotamia as represented in art. Roma, 1939. […] XI, 114 blz., 12 pl. Analecta Orientalia, 18.

Heinrich, E. Kleinfunde aus den archaischen Te[…]pelschichten in Uruk. Leipzig, 1936. 4⁰. 54 blz., […] pl., 8 afb. Ausgrabungen der deutschen Forschung[…] gemeinschaft in Uruk-Warka, I.

Legrain, L. The culture of the Babylonians fro[…] their seals in the collections of the Museum. 2 dl[…] Philadelphia, 1925. 4⁰. 368 blz.; 64 pl. Publ. o. Babyl. Selection o. t. Univers. o. Pennsylvania M[…]seum, XIV and XIV pl.

Peters, J. P. Nippur or explorations and adventur[…] on the Euphrates. The narrative of the Universi[…] of Pennsylvania expedition to Babylonia in t[…] years 1888—1890. 2 dln. New York, 1897. 8⁰. X[…] 376; X, 420 blz. geill.

Pottier, E. Les antiquités assyriennes. Paris, 19[…] 8⁰. 156 blz., 16 pl. Musée du Louvre.

Scheil, [V.] Les plus anciennes dynasties connues[…] Sumer-Accad. Paris, 1911. 8⁰. 16 blz., 2 pl. Ov[…]druk: Comptes rendus des séances de l'Acadé[…] des Inscriptions et Belles-Lettres 1911, p. 606.

Thureau—Dangin, Fr. La chronologie de[…] première dynastie babylonienne. Paris, 1942. 4⁰. […] blz. Overdruk: Mémoires de l'Académie, XLI[…] 2e partie.

Toffteen, O. A. Researches in Assyrian and B[…]bylonian geography. I. Chicago, 1908. 8⁰. 64 blz[…]

IRAN

Fouilles de Sialk près de Kashan 1933, 1934, 19[…] par R. Ghirshmann. 2 dln. [Paris], 1938—'39. VIII, 152 blz., 47 pl., 11 afb.; 260 blz., 52 pl.[…] afb. Musée du Louvre. Départ. d. antiq. orie[…] Série archéol. IV et V.

Weissbach, F. H. Über die Inschriften des Da[…] Hystaspis von Nakš-i-Rustam. Leipzig, 1910. […] blz. 3—10, BSGW, 62, I.



BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET
NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

Redactie en administratie: — Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland).

N° 3 Maart 1944

De bibliotheek is geopend op werkdagen van 9.30—12.30, 13.30—17 en 19—22 uur

BOEKBESPREKINGEN

EGYPTOLOGIE

H. JUNKER, *Gîza I—VI. Berichte über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Gîza.* Band I—VI. Wien, Hölder-Pichler-Tempsky. 1929—1943 (4to) = Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 69—72.

Band I. *Die Maṣṭabas der IV. Dynastie auf dem Westfriedhof*, 1929 (282 blz., 44 platen en 65 tekstill.) Denkschriften 69/1.

Band II. *Die Maṣṭabas der beginnenden V. Dynastie auf dem Westfriedhof*, 1934 (218 blz., 16 platen en 34 tekstill.) Denkschriften.

Band III. *Die Maṣṭabas der vorgeschrittenen V. Dynastie auf dem Westfriedhof*, 1938 (256 blz., 14 platen en 50 tekstill.) Denkschriften.

Band IV. *Die Maṣṭabas des* K3jmʿnḫ *(Kai-em-anch)*, 1940 (108 blz., 17 platen en 12 tekstill.) Denkschriften 71/1.

Band V. *Die Maṣṭaba des* Snb *(Seneb) und die umliegenden Gräber*, 1941 (214 blz., 20 platen en 61 tekstill.) Denkschriften 71/2.

Band VI. *Die Maṣṭabas des* Nfr *(Nefer)*, Kdfjj. *Kedfi)*, K3ḥjf *(Kaḥjef) und der westlich anschliessenden Grabanlagen*, 1943 (VIII en 274 blz., 24 platen, 106 tekstill., 1 kaart) Denkschriften 72/1.

Onlangs is het zesde deel van deze in 1929 begonnen publicatie verschenen; de delen, waarin Junker de resultaten van zijn opgravingen op een gedeelte van het grafveld ten Westen van de grote pyramide van Gize, die in de jaren vóór en kort na den vorigen wereldoorlog hebben plaats gehad, te boek stelt, beginnen langzamerhand een indrukwekkende reeks te vormen. Nog vier delen, zo ontvouwt de auteur in het voorbericht van dit laatste deel zijn toekomstplannen, zullen nodig zijn voor de beschrijving van de rest. Moge dit voornemen verwezenlijkt worden; tot nu toe is het hem gelukt ondanks de tijdsomstandigheden — misschien moet men zeggen: dank zij den oorlog, die hem van andere plichten vrij maakte — de uitgave in een geregeld en zelfs in de laatste jaren versneld tempo te doen plaatsvinden.

Wij kunnen Junker niet dankbaar genoeg zijn voor deze even snelle als grondige publicatie, die gunstig afsteekt bij het talmen van vele opgravers met een volledige beschrijving hunner resultaten. Van hoevele belangrijke opgravingen bezitten wij na tientallen jaren nog slechts een voorlopig bericht of in het geheel niets. Zo weten wij, om bij het opgravingsterrein van Gize te blijven, niets van de Italiaanse opgravingen aldaar — zij hebben trouwens slechts kort geduurd — terwijl van Reisner's uitgebreide werkzaamheden op het aan Junker's concessie grenzende terrein slechts weinig is bekend geworden. Wanneer zullen deze belendende Amerikaanse opgravingen — en zonder deze blijft Junker's publicatie een torso — volledig worden gepubliceerd, nu Reisner overleden is? Het is waar, dat de tegenwoordige opgravers althans een uitgebreid dossier van zorgvuldige aantekeningen, een compleet archief van photo's nalaten; doch hoeveel waarnemingen, overwegingen, conclusies, hypothesen gaan toch altijd nog met den man, die van dag tot dag het werk heeft gevolgd, verloren.

Maar ik wilde niet klagen, doch mij verheugen. En verheugend is het verschijnen dezer delen vooral ook, daar deze opgravingen een bij uitstek belangrijk terrein betreffen. De aan Junker toegewezen strook maakt namelijk deel uit van het residentiekerkhof der vierde dynastie. Aangelegd tegelijk met het koningsgraf van den machtigsten farao dier dynastie, Cheops, bleef het ook onder de volgende dynastieën in gebruik, al boette het gaandeweg veel van zijn luister in; en zo vinden wij in deze dodenstad zoal niet het opgaan — ouder dan de vierde dynastie is hier niets — dan toch het blinken en verzinken van het Oude Rijk weerspiegeld. De ondertitels der eerste delen spreken van de vierde en vijfde dynastie en met sommige der in de latere delen behandelde graven komen wij terecht in de zesde dynastie.

Veel zorg is door Junker aan de datering der graven besteed. Immers op dit gebied heerste de grootste verwarring. Men was geneigd vrijwel alles wat in Gize werd gevonden aan de vierde dynastie toe te schrijven. Even chaotisch als het grotendeels met zand bedekte en onoverzichtelijke bebouwde terrein waren daardoor onze opvattingen over de kunst der vierde dynastie. Eerst de systematische blootlegging van het hele kerkhof heeft het mogelijk gemaakt scherp te scheiden tussen wat tot de vierde dynastie behoort en wat van later datum is. Want ook ná de vierde dynastie lieten vele hoogwaardigheidsbekleders zich nog in Gize begraven, sommigen uit piëteit jegens de plaats, waar hun vaderen lagen, anderen, daar zij een priesterambt bekleedden bij één der pyramidentempels. Hun gehechtheid aan de tradities van Gize blijkt ook uit hun namen, die dikwijls met dien van Cheops zijn samengesteld. Dat personen, die zulk een naam dragen, onder de regering van dien koning

zelf zouden zijn geboren, is dus een misvatting; zij kunnen in zeer veel later tijd hebben geleefd. Tegen het einde der zesde dynastie treedt een algemene verarming in. De bevolking van Gize bestaat nu voornamelijk uit priesters, die in een of andere functie werkzaam zijn in de dodenstad. Zij nestelen zich met hun graven in en tussen de grote mastaba's, ontzien zich zelfs niet het materiaal voor hun eigen graf geheel of gedeeltelijk te roven uit de oude graven: een archeologische illustratie van de toestanden in dien revolutie-tijd, waarin het Oude Rijk te gronde gaat, zoals de Klachten van Ipoewer die beschrijven. Junker's opgravingen hebben orde in deze verwarring geschapen. Na de verwijdering van alle parasitaire bouwsels van lateren datum staat het kerkhof der vierde dynastie weer voor ons, zoals Cheops en zijn architect het hebben ontworpen. Daardoor is ons tevens de bijzondere aard van de architectuur en kunst van deze periode openbaar geworden; hij vormt een scherpe tegenstelling met dien der voorafgaande evenzeer als met dien der latere kunst.

Zeldzaam indrukwekkend is het beeld van de oorspronkelijke dodenstad uit den tijd van Cheops en zijn onmiddellijke opvolgers, dat uit de beschrijvingen en afbeeldingen van Giza I voor ons oog verrijst. Cheop's pyramide vormt het middelpunt. Daarvoor, d.i. ten O. daarvan, liggen in enkele kleine pyramiden zijn gemalinnen, daarvoor weer in regelmatige rijen de graven van zijn naaste familieleden. Op eerbiedigen afstand ten W. van de grote pyramide — een strook van 200 m is onbebouwd gelaten — liggen de hovelingen naast hun heer. De inrichting van dit kerkhof is niet aan het toeval overgelaten; de graven zijn volgens een van te voren en blijkbaar tegelijk met den bouw van het koningsgraf zelf ontworpen plan aangelegd aan straten, die van W. naar O., dus recht op de pyramide (van Cheops aan lopen en die rechthoekig gesneden worden door andere, die N.-Z. lopen. Deze graven, zogenaamde mastaba's — stenen grafheuvels op een langwerpig vierkant grondvlak met glooiende zijwanden en horizontaal bovenvlak — vormen met hun lange, overwegend horizontale lijnen, die zich geheel aanpassen aan het evenzo geaarde Egyptische landschap, een treffende tegenstelling met de trots naar boven strevende lijnen der pyramide, die de dodenstad beheerst. Luchtfoto's zijn wel het best in staat ons een indruk te geven van den groten, strengen eenvoud van dit ontwerp, waarbij men dan moet bedenken, dat de voltooide en ongeschonden pyramide een dek van den fijnsten kalksteen heeft gehad, zodat de vier zijden uit volkomen gladde vlakken bestonden; en hetzelfde geldt van de mastaba's. Deze strenge stijl vindt men in alle details terug. In de kamer, waarin de sarcofaag van den koning staat, is generlei versiering aangebracht; de wanden zijn geheel naakt, doch van kostbaar graniet en feilloos glad; ook de lijkkist zelf is van den eenvoudigsten vorm en onversierd. Bij de mastaba's vinden wij dezelfde soberheid in elk onderdeel: geen deur of ornament verlevendigt de gladde buitenmuren; geen kamers verbreken de eenheid van den massieven tumulus; slechts een schacht voert van het dak naar de grafkamer, die diep in den rotsbodem onder de mastaba is uitgehakt en deze werd natuurlijk na de begrafenis hermetisch gesloten. Daar er geen kamers zijn is er zelfs geen gelegenheid voor reliefs of muurschilderingen. De bonte afbeelding van het leven in al zijn verschijningsvormen, die in onze voorstelling zo onverbrekelijk met een Egyptisch graf verbonden is, ontbreekt in het Gize der vierde dynastie geheel en al. Slechts hetgeen voor het voortbestaan van den dode het allernoodzakelijkst was, heeft men toegelaten: een stenen plaat, waarop de dode aan den maaltijd wordt voorgesteld, is aangebracht in den Oostelijken buitenwand der mastaba, doch zelfs die wordt door de buitenbekleding der mastaba aan het oog onttrokken. Op dezelfde plaats zijn tegen de mastaba één of meer kamers gebouwd, waarin het offer aan den dode werd gebracht en die dus in ligging en functie beantwoorden aan de dodentempels die men tegen de Oostelijke zijde der pyramiden aantreft. Zonder dit zou het graf immers zinloos zijn. In hun oorspronkelijken staat er ongeveer uitziende als een kubus, stoorden deze aanbouwsels nauwelijks de grote lijn van het geheel. De ondergrondse grafkamer is van denzelfden eenvoud als die van Cheops: de wanden bekleed met glad-gepolijsten kalksteen als imitatie-graniet beschilderd om het kostbaarder materiaal van den koning na te bootsen; de sarcofaag zonder versiering of opschrift, van den simpelsten vorm, maar vervaardigd van de edelste kalksteensoort en vlekkeloos bewerkt. Deze kamer ligt altijd aan de Zuidzijde van de schacht en in den met verscheidene rijen stenen geblokkeerden toegang staat achter een stenen plaat, waarin een paar ronde gaten zijn geboord, een gebeeldhouwde kop van de dode, die hier a.h.w. uit zijn graf naar buiten kijkt, naar het offer, dat op den bodem van de schacht voor hem is neergezet en naar het Noorden waar zijn ziel volgens zeer oude godsdienstige voorstellingen haar plaats inneemt onder de nooit ondergaande sterren. De offerplaats aan de Oostzijde van het graf beantwoordt daarentegen aan een moderne opvatting, die het leven van den dode in nauw verband zag met dat van de zon. Blijkbaar is deze inrichting een compromis tussen twee concurrerende voorstellingen omtrent het voortbestaan na den dood: men sluit niet een van beide uit, doch volgens de echt-Egyptische methode laat men beide naast elkaar voortbestaan.

Aldus in grote trekken het beeld van een typische mastaba der vierde dynastie, zoals Junker het op grond zijner vondsten ontwerpt. Zeer belangrijk is nu dat men in deze bouwwijze niet, zoals men vroeger misleid door dezen eenvoud wel gedaan heeft, het begin van het bouwen in steen moet zien, waarop dan later een steeds losser en sierlijker bouwstijl zou zijn gevolgd. De opzienbarende ontdekkingen bij de opgravingen rondom de trappyramide van Sakkara hebben ons anders geleerd. Hier is een reusachtig complex van stenen gebouwen uit de derde dynastie tevoorschijn gekomen, dat een geheel anderen geest ademt dan dat van Gize. In Sakkara is het middelpunt de trappyramide of eigenlijk trapmastaba van den koning en zoals deze geen rechte zijvlakken, maar een opeenvolging van trappen vertoont, zo vindt men hier in ieder onderdeel der ar-

chitectuur die rhythmische geleding terug: de muur, die het geheel omsluit, is niet vlak, doch springt in nissen voor- en achteruit, de zuilen hier zijn geen zware, vierkante pilaren als in den daltempel van Chefren, doch slank en geribbeld, een zoldering is niet vlak, doch bootst naast elkaar liggende palmstammen na, de muren van de grafkamer zijn niet naakt, doch met fayencetegeltjes bekleed, die een behang van matten imiteren, enz. In allerlei onderdelen herkent men zo in Sakkara de vormen van een ouderen bouwtrant, die als grondstof hout, riet en gedroogde tichels gebruikte en die hier in steen eenvoudig nagemaakt worden. Dit gaat zelfs zover, dat men overal in deze gebouwen in steen nagebootste deuren aantreft, die gesloten zijn of heel of half openstaan, doch die alle natuurlijk onbeweeglijk en dus onbruikbaar zijn, alsof een levend organisme op een gegeven ogenblik plotseling tot roerloosheid is versteend. Bewust heeft zich de kunst der vierde dynastie en vooral die van Gize van dit alles afgewend. Men is zich de eigen mogelijkheden van het materiaal bewust geworden; men heeft het artistiek leren beheersen. Ook de technische vooruitgang speelt een rol, want wel is de technische afwerking reeds in Sakkara volmaakt, maar men werkt er met zachten kalksteen en met betrekkelijk kleine blokken; onder Cheops verstaat men de kunst enorme granietblokken naar Gize te transporteren, op te stellen, te polijsten. Zo leren wij de kunst van de vierde dynasty zien als een opzettelijk, in tegenstelling tot het jongste verleden, geschapen stijl van uiterste soberheid en indrukwekkende strengheid; boven-tijdelijk en eeuwig, zoals het voor de eeuwige woningen van den koning en zijn omgeving paste.

Ter wille van dien stijl heeft men zelfs afgezien van allerlei inrichtingen en voorwerpen, die nuttig voor den dode waren en zeker ook door eeuwenoude traditie geheiligd. Want men mene niet, dat alles wat wij kennen als de noodzakelijke inventaris van een Egyptisch graf, de schijndeuren, waaruit de dode kon uitgaan uit het graf om het offer in ontvangst te nemen, dat op een offertafel daarvoor voor hem werd neergelegd, de reliefs, die zijn gestalte en naam vereeuwigen, die de eeuwige voortzetting waarborgen van de gaven hem door nabestaanden en dienaren gebracht, die zijn leven met zijn arbeid en ontspanning eeuwig aan de vergankelijkheid ontrukken, de serdab met de beelden van den afgestorvene, waarin diens leven door vermenigvuldiging zijner afbeeldingen om zo te zeggen veilig werd gesteld voor het geval dat zijn lijk ondanks alle voorzorgen de eeuwigheid niet zou trotseren — men mene niet, dat dit alles eerst na de vierde dynastie zou zijn ontstaan. Op oudere kerkhoven is dit alles reeds lang aanwezig. In Gize heeft men hiervan ter wille van de geslotenheid van den stijl opgeofferd wat maar enigszins mogelijk was; slechts een minimum, de bovenvermelde plaat en de portretkop (i.p.v. het volledige beeld), bleef behouden.

Hoe node men zich sommige dezer zaken heeft ontzegd, blijkt uit het feit, dat al spoedig, zelfs tijdens de eerste generatie, sommigen, die zich door hun positie die vrijheid konden veroorloven, de verboden elementen weer hebben binnengesmokkeld. Zo heeft Hemioenoe, waarschijnlijk een neef van Cheops, die zelf als architect vermoedelijk een groot aandeel heeft gehad in den aanleg van het kerkhof, zijn mastaba uitgebreid door voor den helen Oostelijken gevel een gang te bouwen, waarin aan N. en Z. einde een schijndeur is aangebracht. Achter deze schijndeuren zijn in het massief van de oorspronkelijke mastaba ruimtes gebroken voor de grafbeelden. Hemioenoe, man van groten invloed — zijn mastaba is veel grooter dan de andere — heeft zich blijkbaar niet gebonden gevoeld door de wetten, waaraan de gewone stervelingen onderworpen waren; hij heeft in zijn graf, waaraan van buiten geen afwijking te zien was, de eerwaarde traditie hersteld. Wij danken daaraan het bezit van een der mooiste beelden uit het Oude Rijk (thans in Hildesheim) dat achter een der schijndeuren werd gevonden. De beeldhouwkunst van de vierde dynastie blijkt zich in edelen eenvoud en rustige grootheid waardig bij de gelijktijdige architectuur aan te sluiten.

Terwijl tijdens de vierde dynastie dergelijke veranderingen in den oorspronkelijken opzet slechts sporadisch worden gevonden, nemen zij in het begin der vijfde dynastie in getal en omvang toe. Gize is nu geen residentiekerkhof meer; het wakend oog van den koning gaat er niet meer over; men voelt zich vrijer in zijn bewegingen. Men bouwt cultuskamers tegen de mastaba aan of spaart ze uit in het voorheen massieve lichaam van het graf en met de grafkamer wordt de schijndeur als heiligste plaats van het graf — hier immers raken deze wereld der levenden en de andere der doden elkaar — in ere hersteld. Het is voor Junker de aanleiding tot een uitvoerige bespreking van het ook door anderen herhaaldelijk bestudeerde vraagstuk van het ontstaan van de schijndeur en de herkomst van de verschillende elementen, waaruit zij is samengesteld. Kamers en gangen openen ook weer de mogelijkheid tot het aanbrengen van reliefs. Door den stijlwil van Cheops en de zijnen uitgebannen, doen zij nu opnieuw haar intree. Toch voelt men zich nog zo door den strengen Gize-stijl gebonden, dat men eerst uitsluitend die composities toelaat, die betrekking hebben op den dodencultus in engeren zin, de spijziging van den dode: men beeldt hemzelf af, terwijl hij aan den maaltijd zit, men vereeuwigt de stoeten van dienaren, de personificaties van landgoederen en dorpen, die hem offergaven brengen, het slachten van het offerdier. Als bijzonder interessant vermeld ik nog de rituele vaart, die de dode met roei- en zeilschip onderneemt, uit Boeto naar het Offerveld (is dit een aardse of hemelse plaats?) en naar Heliopolis. Daarentegen vindt men van de ons zo vertrouwde taferelen uit het dagelijks leven, die elders al lang voor de vierde dynastie voorkomen, zelfs in het begin der vijfde dynastie in Gize voorlopig nog niets. De afbeeldingen van het ploegen en zaaien, oogsten, weiden, vissen en vogels vangen, enz. enz., dat alles duikt hier eerst later en a.h.w. schoorvoetend op. Even spaarzaam is men aanvankelijk met de inscripties. Wij vinden een dodengebed bestaande uit zeer korte, algemene en nog al vage formules, de lijst van spijzen, — aan beide wijdt Junker een uitvoerige bespreking, waarin hij al het

materiaal uit het Oude Rijk, dat ter vergelijking beschikbaar is, verwerkt.

Daarbij raakt hij soms problemen aan, die voor bepaalde gebieden der Egyptische cultuur van de grootste betekenis zijn. Ik denk in dit verband aan zijn behandeling van de in het dodengebed voorkomende uitdrukking: de geëerde bij den groten god. Wie is deze grote God? Vroeger zocht men in hem algemeen Osiris; vervolgens, toen men had opgemerkt, dat Osiris in den oudsten dodencultus lang niet de alles beheersende plaats inneemt van later, heeft men aan Re gedacht of aan den koning. Junker wil nu in hem den universelen hemel-god herkennen, den heer des hemels, dien de Egyptenaren van de oudste tijden af zouden hebben gekend. Zon en maan zijn zijn ogen en — zo heet het in teksten van veel jongeren datum, doch die volgens Junker trouw de alleroudste traditie bewaren — opent hij zijn levende ogen, dan wordt het dag; sluit hij ze, dan wordt het nacht. Aan hem zouden de valk-god Horus (met wien, gelijk bekend, de koning wordt geïdentificeerd), Re en andere goden hun universele predikaten, oudste, grootste, enige en dergelijke, hebben ontleend. Deze gedachte is Junker zeer lief en hij heeft haar de laatste jaren telkens weer in verschillende studies verdedigd. Zij gaat ongetwijfeld in de richting van de theorie van een oer-monotheïsme, volgens welke een oorspronkelijke zuivere godskennis later is bedorven tot de veelheid van plaatselijke en laag-staande gods-voorstellingen. Hoe ver Junker dezen weg opgaat is mij niet geheel duidelijk. Eist hij voor dezen hemelgod slechts een plaats naast anderen in het oudste Egyptische pantheon? Of ziet hij in den historischen godsdienst der Egyptenaren met zijn dier-vormige of fetisj-achtige goden slechts de verbastering van dien hemel-god-godsdienst, waaraan al wat er hoogs en zuivers over de latere goden bij gelegenheid wordt gezegd, zou zijn ontleend? Het eerste kan men hem m.i. geredelijk toegeven. Het is hier niet de plaats om mijn bezwaren tegen het tweede te ontwikkelen. Slechts één opmerking wil ik maken: eén dienst van den hemel-god alléén is voor den historischen tijd niet bewijsbaar (in de oudste bronnen vinden wij een ontwikkeld polytheïsme); het kan slechts een postulaat zijn voor de prehistorie.

Het gaat trouwens niet aan, uit sympathie voor zulk een voor ons meer begrijpelijken en daarom in onze schatting hogeren godsdienstvorm bijna den gehelen Egyptischen godsdienst te kleineren. Wat wij niet kunnen begrijpen of navoelen (bv. de dierenverering) is daarom nog niet laagstaand.

Hoever men soms van de gewone mastabavorm kan afwijken, daarvan is in de Gîza II beschreven mastaba van En-sedjer-kai een goed voorbeeld. In plaats van het onverbiddelijke graf heeft de vader van deze jong gestorven dochter een vriendelijk verblijf willen bouwen. Een zuilenhal en door muren omsloten voorplein hebben het graf naar het model van de woningen van dien tijd in een woonhuis herschapen.

Gîza IV is geheel aan één graf gewijd, dat van Kai-em-anch. In het begin der zesde dynastie heeft deze zich tussen twee mastaba's der vierde dynastie genesteld door eenvoudig de straat daartussen dicht te bouwen. Het front heeft hij daarbij niet in dezelfde lijn gelegd als die oudere mastaba's, doch iets achteruit, zodat nu het front van Kai-em-anch en de vooruitspringende wanden dier twee belendende graven een soort voorplein vormen, een aesthetisch zeer bevredigend geheel. Het merkwaardige, ja unieke van dit graf zijn de schilderingen op de muren van de ondergrondse grafkamer. Men had deze onmiddellijke omgeving van den dode tot nu toe onversierd gelaten, waarschijnlijk uit overwegingen van magisch-godsdienstigen aard: men vreesde van de afgebeelde mensen, dieren, enz. gevaar voor den afgestorvene, een vrees voortspruitend uit hetzelfde geloof aan de realiteit van het afgebeelde, dat aan het opstellen van beelden van den dode in het graf ten grondslag ligt. In later tijd begint die schroom te minderen en Kai-em-anch heeft er zich radicaal overheen gezet. Wij danken daaraan een kamer vol interessante muurschilderingen, die bovendien ongeschonden, met frisse kleuren zijn bewaard gebleven. Het belangwekkendst voor ons is wel, dat wij hier gelegenheid hebben de techniek van den schilder te bestuderen. Eerst verdeelde men de wand en bracht een tekenaar een schets aan. Deze schetsen — enkele zijn nog in hun oorspronkelijken staat bewaard, doordat zij niet zijn afgewerkt — waren hier dikwijls zeer summier, niet meer dan een skelet. Zij lieten dus den schilder een grote mate van vrijheid. Inderdaad is deze zeer zelfstandig tewerk gegaan; hij verandert allerlei aan de oorspronkelijke schets of negeert deze totaal. Met de vrije hand schilderend heeft hij sommige figuren nauwkeurig bewerkt, doch andere a.h.w. achteloos neergeworpen, zodat zij al het levendige en frisse van een schets vertonen. In vele gevallen heeft de schilder zelfs de omtreklijn weggelaten, iets ongehoords bij een Egyptische schildering.

Een ander graf, dat een bijzondere melding verdient, is dat van Seneb; niet alleen wegens enkele merkwaardigheden in den bouw — het graf is beroemd door den koepel, die één van de kamers overwelft —, doch vooral om den persoon van den eigenaar. Immers Seneb is een dwerg. Junker maakt bij deze gelegenheid een grondige studie over het voorkomen en de positie van dwergen in het Oude Rijk. Gewoonlijk waren zij werkzaam als bedienden, in de garderobe, als juweliers, als oppassers van dieren, enz. Blijkbaar werden zij niet bijzonder geringgeschat; zij konden evengoed als normale personen in rang opklimmen. Seneb heeft het gebracht tot hoofd van de kleder-dwergen, chef van de weverij van het hof, iemand die in den draagstoel wordt gedragen. Op een relief zien wij, hoe hij inderdaad daarin wordt gedragen, op een ander hoe hij het werk van wevers en weefsters in ontvangst neemt en hen beloont. Bovendien is hij o.a. priester van Cheops en Dedef-re en hij heeft zijn kinderen, een zoon en twee dochters — zij zijn allen welgeschapen — uit piëteit naar deze twee koningen genoemd. Bovenal echter heeft hij zich een aanzienlijk vermogen verworven. Het bewijst de kostbaarheid van zijn graf, al zal men de fantastische getallen, die hij opgeeft voor zijn bezit aan runderen, ezels, schapen, enz. met een korreltje zout moeten nemen. Heeft hij het aan zijn rijkdom te danken, dat hij een prinses heeft kunnen

huwen? Veel behoeft deze schoon-klinkende titel echter niet te betekenen. Na een wisseling van dynastie zakten de leden van een afgedankt koningshuis weldra af tot een staat van vergane grootheid; velen vervielen mettertijd tot armoede. Het wemelt tegen het einde van de zesde dynastie in Gize van prinsen en prinsessen, die blijkens hun graven ondanks hun mooie titels arme drommels waren. Hoe het zij, Seneb's adellijke gemalin was recht van lijf en leden. Voor den kunstenaar, die het graf decoreerde moet de mismaaktheid van den bouwheer een moeilijk probleem zijn geweest. Bewonderenswaardig is de wijze, waarop de reliefs, die nergens Seneb's wanstaltigheid verbloemen, het hebben vermeden, deze al te hinderlijk te doen opvallen. Taktvol vermijden zij het de echtgenoten naast elkaar voor te stellen. Waar dienaren naast hem voorkomen, moest hij, die in werkelijkheid kleiner was, eigenlijk naar Egyptische conventie groter dan deze worden voorgesteld; dit zou echter een onmogelijk en daardoor ridicuul effect teweeg brengen. De kunstenaar overwint de moeilijkheid meestal door hem ongeveer even groot af te beelden als de anderen. Meesterlijk is de oplossing bij de beeldengroep van het echtpaar met twee hunner kinderen. Hier zitten man en vrouw naast elkaar; de hoogte der figuren biedt nu geen moeilijkheden, want romp en hoofd van den dwerg zijn normaal ontwikkeld. De moeilijkheid schuilt in de onuitgegroeide armen en benen en deze wordt op de volgende wijze omzeild: Seneb brengt de armen voor de borst bijeen; zo vallen zij weinig op. Het was natuurlijk onmogelijk de te korte benen naar beneden te laten hangen; Seneb zit dus met gekruiste benen. Nu zou echter de leegte beneden naast de normale benedenfiguur van de vrouw de groep onevenwichtig maken en daardoor a.h.w. op zijn misvormdheid opmerkzaam maken. Om dit te voorkomen heeft de kunstenaar op de plaats, waar bij een normaal beeld de benen van den man zouden staan, twee kinderen opgesteld. Het evenwicht in de groep is daardoor hersteld en geen belediging van het oog brengt opzettelijk het abnormale onder de aandacht.

Ik kon slechts enkele grepen doen uit den rijken inhoud der zes delen Gîza. Op details ingaan is hier onmogelijk, doch reeds dit algemeen overzicht zal den lezer den indruk hebben gegeven, dat hier elk wat wils vindt. Voor den philoloog zijn er besprekingen van nieuwe of zeldzame woorden, grammaticale opmerkingen. Voor den kunsthistoricus de nauwkeurige reproductie van een groot aantal reliefs en schilderingen, een kostbaar platenmateriaal; een uitvoerige discussie bovendien van allerlei omstreden vraagstukken; ik noem hier nog ter aanvulling het herhaaldelijk ter sprake komend probleem van het portret in de Egyptische kunst. Voor den historicus het licht dat valt op allerlei sociale en oeconomische verhoudingen in het Oude Rijk; behalve wat in het bovenstaande reeds werd genoemd, vermeld ik hier nog de bespreking van het omvangrijke titel-materiaal, de studie van de betekenis der weverij en het vraagstuk van de realiteit der stichtingsgoederen; gezien de lange rijen van landgoederen en dorpen, die den dode gaven brengen, is het antwoord hierop van groot belang voor de beoordeling van den omvang van het bezit in de dode hand; interessant is ook uit oeconomisch oogpunt het gebruik der *wedab-red* offers: een offer kan meer dan eenmaal dienst doen; het kan eerst als offer voor den god in een tempel, daarna in een reeks van dodenoffers fungeren, eer het eindelijk in handen komt van den priester, die het werkelijk gebruikt. Voor den godsdienst-historicus is de oogst misschien nog het grootst. Om ook op dit terrein nog een enkel onderwerp te onderstrepen noem ik hier de analyse van de slachtscenes, waarbij naar Junker's bewijs een poot van het levende dier wordt afgesneden; den ritus van het papyrus plukken of uitrukken in verband met den dienst van Hathor; de betekenis van den Ka en zijn verhouding tot de beelden van den dode. De behandeling van dit probleem knoopt aan bij een opschrift, boven de serdab van een van Junker's mastaba's, waarvan Moret indertijd een foutieve copie heeft gepubliceerd, volgens welke de spleet tussen serdab en cultuskamer als ogen van het ka-huis zou zijn aangeduid. Dit woord ogen, dat sinds dien in allerlei artikelen over den Ka een rol schrift luidt eenvoudig 'Ka-huis van N.N.' Het feit speelt, blijkt er in het geheel niet te staan. Het opblijft dus, dat Ka-huis hier speciaal als opschrift van een serdab voorkomt, wat wijst op een samenhang van Ka en beeld, waarvan wij ondaks de gangbare benaming Ka-beeld eigenlijk nog niets zekers weten.

Kortom, ieder die studie maakt van het Oude Rijk, van welk onderdeel ook, zal deze delen moeten raadplegen. Uitvoerige registers maken dat gemakkelijk.

Ik eindig, zoals ik begonnen ben, met een woord van dank en bewondering. Met zijn breden kijk op het grote geheel, met zijn scherpen blik voor de kleinste details heeft Junker van zijn Gize-delen een voorbeeldige publicatie gemaakt.

Leiden, 23 Februari 1944 A. DE BUCK

* * *

O. KOEFOED—PETERSEN, *Ægyptens Kætterkonge og hans Kunst*, København, Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1943 (8vo, 50 blz., 40 platen).

De conservator der Ny Carlsberg Glyptotek te Kopenhagen schonk ons een alleraardigst en mooi uitgegeven boekje over den Egyptischen ketterkoning en zijn kunst. Het is bedoeld voor een ruimer publiek en geeft de algemeene opvattingen over Achnaton en zijn tijd weer. Als kunsthistoricus schenkt hij uiteraard veel aandacht aan de Armanakunst en heeft daartoe een keur van illustraties aan zijn werk toegevoegd. Verschillende afbeeldingen (bv. 3, 11, 15b, 32, 35; 31 is echter gelijk aan 30) zal men slechts zelden gereproduceerd vinden. De prinsessekoppen uit Kopenhagen ontbreken vanzelfsprekend niet. Ook op archaeologisch terrein is hij niet opdringerig met zijn meening: bv. de omstreden kwestie der gipsmaskers uit de werkplaats van den beeldhouwer Toethmosis te Amarna geeft hij als volgt weer: „Bij sommigen van deze maskers is sprake van mechanische reproducties van bestaande kunstwerken voor studiedoeleinden, terwijl andere afgietsels zijn naar levende modellen of dodenmaskers." (a.w. blz.

42). Hoe moeilijk het immers is hierin een bevredigende oplossing te vinden blijkt uit de vergelijking van G. Roeder's artikel *Lebensgrösse Tonmodelle aus einer altägyptischen Bildhauerwerkstatt*, Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen, Berlin, 62, 1941; 145—170 en de bespreking daarvan in CdÉ XVIII, 1943, 107—111.

Leiden, December 1943 JOZEF JANSSEN

O. KOEFOED—PETERSEN, *Det gamle Ægypten*, En Forberedelse til Besøg paa Ny Carlsberg Glyptotek, 2. Oplag. København, 1943 (8vo, 46 blz., met talrijke illustraties tusschen den tekst).

Kopenhagen bezit twee belangrijke Egyptologische verzamelingen: in het Nationale Museum en in de Glyptotheek Ny Carlsberg. Om het Deensche publiek in te leiden en het bezoek aan deze laatste verzameling niet alleen te stimuleeren maar ook vruchtbaar te maken, gaf de schrijver in 1941 een mooi geïllustreerd brochuurtje uit over het oude Egypte. Na een inleiding behandelde hij land en volk, staat en maatschappij, handwerk en handel, goden en mythen, de dooden en hun graven. Dat reeds nu een herdruk mogelijk was, doet duidelijk blijken, dat het zijn doel ten volle bereikt. Een voorbeeld ter navolging!

Leiden, December 1943 JOZEF JANSSEN

M. CRAMER, *Das altägyptische Lebenszeichen ☥ im christlichen (koptischen) Ägypten*. Eine kultur- und religionsgeschichtliche Studie. Mit 65 Figuren (Zeichnungen) und 54 Abbildungen (Photoreproduktionen). Wien, 1943 (4to, 66 blz., 1 kaart, gestencild).

Iedereen, die zich ooit met christelijke archaeologie heeft beziggehouden, is de naam crux ansata of hengselkruis bekend. Deze naam is het eerst door den ontcijferaar der hiëroglifen, J. Fr. Champollion, gebruikt en daaruit blijkt al aanstonds, dat de oorsprong van dit teeken in Egypte te zoeken is. Het is inderdaad niets anders dan het anch- of levensteeken der heidensche Egyptenaren en overgenomen door hun christelijke nazaten. Dit alles wist men reeds een eeuw geleden, maar nooit had iemand er zich toe gezet te onderzoeken, of wij hier te doen hebben met voortlevend heidendom of met een gekerstend symbool, dat door de overname (ook) een christelijken inhoud had gekregen (vita ventura). Uit het nauwgezette onderzoek van mejuffrouw Cramer blijkt nu, dat in een aantal gevallen het levensteeken de plaats van het kruis inneemt en in beteekenis ermee gelijkgesteld is geworden; men heeft er immers met uitgesproken christelijke monumenten te doen en het anchteeken staat er op de plaats, waar in verwante gevallen het kruis voorkomt. Dit geldt ook voor de gevallen, waar behalve het crux ansata geen kruis, maar wel andere christelijke symbolen voorkomen. Op het grootste deel der monumenten (vooral 6de en 7de eeuw) komen beide samen voor en daar mag men gerust van een dubbele beteekenis spreken en in het anch-teeken ook het levenssymbool zien. Dat echter beide beteekenissen in elkaar overgaan, blijkt duidelijk uit het verzamelde materiaal. Daardoor heeft zij bewezen, wat Fransche geleerden als J. A. Letronne, D. Raoul-Rochette en Fr. Lajard reeds voor honderd jaar vermoedden, maar bij gebrek aan archaeologische gegevens niet konden bewijzen.

Het is jammer, dat in dezen tweeden druk de toevoegingen en verbeteringen als een addendum van 16 blz. zijn opgenomen en niet verwerkt zijn in den tekst zelf. Vooral aan de uitvoerige bespreking van J. Simon in Orientalia 1943 is veel ontleend. Terwijl voor noot 170 voor Nederlandsche lezers ook verwezen mag worden naar W. D. van Wijngaarden, *De Egyptische monumenten in de oase El-Chargeh*, Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 1940, 38—50, had het artikel van P. Montet, ☥ *La croix ansée des anciens Égyptiens*, Revue archéologique, 5e série, XXI, 1925, 101—114, zeker niet onvermeld mogen blijven op blz. 5—6. Hij geeft daar immers (t.a.p. 114) de oplossing van de vraag, wat de hiëroglief voorstelt: „ornament en forme de cravate pouvant être en guise de collier, de ceinture ou de diadème."

Leiden, December 1943. JOZEF JANSSEN

J. CAPART, *Tout-Ankh-Amon*, avec la collaboration de M. WERBROUCK, E. BILLE—DE MOT, J. M. TAUPIN, P. GILBERT, Bruxelles 1943 (8vo, 211 blz., 78 afbeeldingen buiten den tekst).

Het ontstaan der Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth te Brussel is ten nauwste verbonden met de ontdekking van Toetanchamon's graf in 1922: naar aanleiding immers van het bezoek van Koningin Elisabeth en prins Leopold (den huidigen koning) aan dit graf in 1923 besloot men onder Capart's bezielende leiding tot het stichten van dit centrum der egyptologie. Men heeft gemeend het vierde lustrum ervan niet beter te kunnen vieren dan door de uitgave van dit boek. Want in het Fransch is weinig over dit graf en zijn schatten geschreven; bv. het wel in het Nederlandsch verschenen boek der ontdekkers H. Carter en A. C. Mace, *Het graf van Tut-anch-amon*, I, Amsterdam 1924 en H. Carter, *Het graf van Tut-anch-amon*, II, Amsterdam 1927, heeft het nooit tot een Fransche vertaling kunnen brengen.

De eerste 49 bladzijden van Capart's boek bevatten een herdruk van zijn in 1923 verschenen werkje *Tout-Ankh-Amon*, dat door H. Asselbergs in het Nederlandsch werd uitgegeven (*Tut-anch-amon*, Amsterdam [1924]; het zijn brieven van Capart en mejuffrouw Werbrouck uit den tijd der ontdekking zelve. Het is interessant dit alles nog eens te lezen. Volgt de herdruk van een artikel: „Een jaar na de ontdekking" uit 1925 en een hoofdstuk over „Antieke schatten".

Mevrouw Bille—de Mot geeft een historische schets van Toetanchamon en zijn tijd. Voor Nederlandsche lezers zij met nadruk verwezen naar A. de Buck, *De liquidatie van Echnaton's hervormingswerk*, JEOL II, 569—580; men zal dan ook zien, dat de Fransche vertaling der restauratie-stele (bespr. w. 68—69) wel wat erg vrij is.

De meeste plaats wordt ingenomen door deel 4 en 5, waarin mejuffrouw Taupin een samenvatting geeft van Carter's boeken (77—181). In *„Het graf van Toetanchamon en zijn geschiedenis"* wordt bovendien Steindorff's artikel (Ann. Serv. 1938) over de grafschilderingen weergegeven. Om een dorre opsomming te vermijden, afgezien van het feit, dat dan nog meer illustratiemateriaal noodig zou zijn geweest, wordt de grafuitrusting onder vijf aspecten beschouwd: kindsheid en het private leven des konings, de geliefkoosde tijdpasseeringen, het officieele leven van Toetanchamon en zijn begrafenis.

Tenslotte bespreekt Gilbert op voortreffelijke wijze de kunst in het graf; hoe goed dit is, kan men het best zien door daarna eens te lezen A. Gley, *Die Bedeutung des Tutanchamungrabes für die Kunstgeschichte*, CdÉ VI, 1931, 336—340. Gilbert's beschouwing zal wel door iedereen met veel vrucht gelezen worden, hoewel de ontleening door de Grieken (186 bis, 202, 203, 204) niet steeds even waarschijnlijk is.

De uitgebreide illustratie verdient niets dan lof; naar mijn weten is het den eersten keer, dat een Toetanchamon-boek ook met gekleurde platen (fig. 2, 14, 22, 27, 37, 73) verschijnt; en toch kunnen slechts deze ons een indruk geven van de schoonheid der origineelen.

Tot slot enkele opmerkingen voor een te verwachten nieuwen druk:

Blz. 65: Maketaton stierf in het jaar 9, niet 17; blz. 67: het is toch meer dan waarschijnlijk, dat Toetanchamon beteekent „Schoon is het leven van Amon" (zie B. Gunn, *The Name Tutʿankhamūn*, JEA 12, 1926, 252—253); blz. 90, r. 12: deze persoon is allerwaarschijnlijkst Horemheb; blz. 91, 4den regel van beneden: de ka heeft het ka-teeken op zijn hoofd; blz. 128: Carter III, frontispice = Capart, fig. 74; blz. 129: het citaat Carter I, pl. LXVII is een vergissing; blz. 134: het zou goed zijn geweest bij de familiesouvenirs ook den ijzeren dolk (blz. 65 en 172) te vermelden; blz. 142, 1ste alinea: Carter I, pl. XXXVIII; blz. 151/152: zie voor de waaiers ook fig. 51; blz. 153 boven: zie fig. 63; de beide gevangenen plus de tweemaal vier bogen duiden de negenbogen, d.w.z. de vijanden van Egypte, aan; blz. 159, midden: zie voor den leeuw ook fig. 47 en blz. 203; blz. 161, regel 9: 2^m 35 lees 3^m 35; blz. 177: Gemeshou lees Gemehsou; blz. 178, „le faucon ka": juistere opvatting blz. 199, waar hierin Isis wordt gezien; de inscriptie staat niet „sur le sarcophage", maar „sur la civière"; waarschijnlijk ligt aan deze vergissing een contaminatie van het Engelsche „bier" en het Fransche „bière" ten grondslag.

Leiden, 4 Februari 1944. JOZEF JANSSEN

PAPYROLOGIE

W. PEREMANS en J. VERGOTE, *Papyrologisch Handboek*. Leuven, Beheer van Philologische Studiën, 1942 (8vo, XX en 330 blz., 16 pl., 2 krt.) = Philologische Studiën, Teksten en Verhandelingen IIe Reeks, Deel I.

Door de samenwerking van twee academische docenten van de Universiteit te Leuven, W. Peremans en J. Vergote, die beiden de colleges in Grieksche Papyrologie aan deze Universiteit gegeven hebben, is dit Handboek ontstaan, in de eerste plaats als hulpmiddel voor den student „teneinde zowel de taalkundige als de historische vorming der studenten te verzekeren en tevens het meest mogelijk aantal lesuren voor lectuur van papyrusteksten vrij te houden."

Men kan beide schrijvers met dit boek geluk wensen. Geheel anders van opzet dan het *Papyrologisch Leerboek* van David en van Groningen (Brill, Leiden 1940), is het daarnaast uitstekend te gebruiken. Bepaalde het Leerboek zich vrijwel uitsluitend tot teksten, terwijl het beschrijvend gedeelte tot een minimum gereduceerd werd, het Handboek geeft in een groot aantal hoofdstukken een overzicht van alle zijden, zowel der papyrologie als van de geschiedenis en cultuur van Hellenistisch tot Byzantijns Egypte. Over de papyrologie handelen de hoofdstukken I—VI: Definitie der Papyrologie, Bronnen, Schrijfmateriaal, Aanwinst en Conservatie van Papyri, Ontcijfering en Tekstuitgave, Geschiedenis der Papyrologie, terwijl Egypte van Alexanders tijd af beschreven wordt in zijn verschillende aspecten in de hoofdstukken VII—XV: de Politieke Geschiedenis en Aardrijkskunde, de Taal, Regeering en Administratie, Burgerlijk Recht, Straf- en Procesrecht, de Godsdienst, het Nationaal en Sociaal Leven, de Economie, Cultuur en Moraal, het Privaatleven. Verder bevat het boek een zeer nuttig hoofdstuk over de transcriptie der Arabische woorden, meerdere registers, kaarten van Egypte en het Fayoem, en last not least zestien mooie platen, grotendeels reproducties van papyri, waarbij sterk overwegen de (thans vernietigde) Byzantijnse en latere Griekse en Koptische papyri der Universiteitsbibliotheek Leuven; een zeer begrijpelijke keuze der beide Leuvense samenstellers, al valt het met het oog op het hoofdstuk over het schrift te betreuren, dat dientengevolge de Ptolemaeische en Romeinse schrifttypen slechts met respectievelijk 2 en 1 plaat worden toegelicht.

Een uitvoerige bibliographie (geen volledige; dit zou evenmin mogelijk als gewenst zijn) volgt op ieder hoofdstuk; ja de laatste hoofdstukken, Cultuur en Moraal (blz. 288—296) en Privaatleven (297—299) zijn niets meer dan een uitvoerige bibliographie.

Men kan dit betreuren; zeker maakt de ietwat stiefmoederlijke behandeling van deze laatste hoofdstukken het boek voor den beginneling minder leesbaar. Ik geef echter onmiddellijk toe, dat de behandeling van een zo onoverzichtelijke stof binnen het toch beperkte kader van het Handboek buitengewone moeilijkheden met zich meegebracht zou hebben.

Met grote vreugde kunnen wij constateren, dat aan de Egyptische achtergrond van de papyri meer dan in enige andere inleiding tot de papyrologie aandacht is besteed. Zoveel mogelijk zijn alle parallelen, bijvoorbeeld op juridisch gebied, die tusschen demotische en Griekse termen bestaan, aangegeven; een zaak, die ongetwijfeld van het hoogste belang is. Des te pijnlijker voelt, bij het lezen hiervan, de papyroloog, die geen demoticus is, zijn onvermogen; hij voelt zich als de moderne reiziger, die Egypte bezoekt

zonder Arabisch te verstaan! Helaas zal het wel tot de pia vota blijven behoren, den jongen papyroloog ook Egyptologisch voldoende te scholen. Misschien is dat ook te veel gevergd bij al het vele, dat de papyrologie toch reeds van haar beoefenaars eist; men kan echter niet nalaten, diegenen te benijden, die zowel van Griekse als van Egyptische zijde de teksten kunnen naderen.

Naar aanleiding van één principieel punt, de behandeling der litteraire papyri, moet ik verwijzen naar mijn opmerkingen in het Jaarbericht no. 9 van Ex Oriente Lux.

Ongetwijfeld zal dit beknopte, heldere handboek zowel den beginnenden als den ouderen papyroloog belangrijke diensten bewijzen.

Amsterdam, 28 Januari 1944 ELIZABETH VISSER

OUDE TESTAMENT EN JUDAICA

SEFARAD, Revista de la escuela de estudios hebraicos. Madrid, Consejo Superior de investigaciones científicas, Instituto Arias Montano, Año I—III, 1941—1943.

In 1939 heeft generaal Franco in zijn land een Consejo superior de investigaciones científicas opgericht, om het wetenschappelijk onderzoek in Spanje op alle gebied te bevorderen. Onder auspiciën van dit officieele lichaam is onder meer opgericht een „School voor Hebreeuwsche Studiën". De taak dezer school is een dubbele: 1⁰. het bestudeeren der Hebreeuwsch-bijbelsche vraagstukken en al wat daar in den ruimsten zin mee samenhangt, de beschaving en beschavingsgeschiedenis van het oude Nabije Oosten inbegrepen; 2⁰. het bestudeeren der „Hebreeuwsch-Spaansche" beschaving.

In 1941 is deze school begonnen met het uitgeven van een tweemaal 's jaars in een omvang van 450—500 bladzijden per jaargang verschijnend orgaan *SEFARAD*. De naam is een program, want „Sefarad" heet in den Hebreeuwschen tekst van Abdias (Obadja) 20 een land, waar Joodsche ballingen woonden en dat door de Joodsche overlevering is vereenzelvigd met Spanje; het is in de rabbijnsche litteratuur de Hebreeuwsche naam voor Spanje geworden en nu nog spreekt men van Sefardische, d.i. uit Spanje en Portugal afkomstige Joden. In het voorbericht van het eerste nummer geeft de redactie als haar meening te kennen, dat het Jodendom in Spanje niet dat materialistische karakter heeft gekregen, dat een zeker deel daarvan elders kenschetst. In Spanje heeft het „de hoogste waarden" voortgebracht op het gebied van „poesía religiosa, exégesis biblica, filologia hebraica, filosofía y ciencias puras y experimentales". Deze inventariseeren en bestudeeren en er de Spaansche elementen in aanwijzen is mede het doel van school en tijdschrift.

Reeds vroeg waren er Joden in Spanje. Uit Rom. 15, 24.28 maakt men op, dat dit reeds ten tijde van den apostel Paulus het geval was. Het oudste in Spanje gevonden Joodsche document is een grafsteen uit de 3de eeuw. Vanaf de vierde eeuw is de geschiedenis der Spaansche Joden zeer bewogen geweest. Om godsdienstige redenen werden sommige hunner vrijheden beknot; uit geest van revanche en ook uit afkeer van het Christendom maakten zij later vaak gemeene zaak met de Mooren tegen de Christenen, hetgeen herhaaldelijk vervolgingen ten gevolge heeft gehad. Door de Mohammedanen werden zij in het begin goed behandeld, maar van tijd tot tijd ook bloedig vervolgd. Onder drang van Christelijke vorsten lieten in later eeuwen velen zich doopen; de meesten dezer bleven in hun hart Jood en werden slechts naar den schijn Christen. Dit leidde dan weer tot onhoudbare toestanden, die o.a. de instelling der Spaansche Inquisitie ten gevolge hebben gehad, totdat in 1492, onder Ferdinand en Isabel, het verdrijvingsedict aan het Jodenvraagstuk in Spanje een einde maakte. Spoedig daarna werd hun ook het verblijf in Portugal ontzegd en daarmee was het met de geschiedenis der Joden op het Iberisch schiereiland practisch gedaan. In 1933 waren in Spanje en Portugal volgens schatting van Ruppin, samen maar ongeveer 6000 Joden.

SEFARAD verschijnt onder redactie van F. Cantera en J. M. Millás y Vallicrosa en bevat in elk nummer eerst enkele artikelen, die vaak handelen over onderwerpen, die van belang zijn voor de geschiedenis der Joden in Spanje, dan een aantal algemeen oriënteerende litteratuuroverzichten (onder den titel van *Reseña del estado de las cuestiones*), en ten slotte een groot aantal boekbesprekingen en mededeelingen. Inhoud en wijze van uitgave geven het een vooraanstaande plaats onder soortgelijke tijdschriften, al zal de Spaansche taal voor velen wel een beletsel zijn, van den inhoud kennis te nemen. De prijs, 30 pesetas per jaar, is vermoedelijk slechts door regeeringssteun zoo laag. Uit de eerste drie, tot dusver verschenen jaargangen, noteeren we het volgende.

I (1941). J. Llamas beschrijft in twee artikelen de Hebreeuwsche handschriften der bibliotheek van het Escoriaal (*Los manuscritos hebreos de la Real Biblioteca de San Lorenzo de El Escorial*, 7—44; 279—312). J. M. Millás bespreekt in het kort de strofentechniek der bijbelsche dichtkunst (hij meent, dat de oude Hebreeuwsche dichtkunst strofen kende van vaste en strofen van onbepaalde, telkens wisselende lengte), om dan na te gaan wat daar in de Hebreeuwsche dichtkunst der middeleeuwen uit is gegroeid (*La tradición del estrofismo bíblico en las poesías medievales*, 45—88). In een ander artikel (*De Toponimia púnico española*, 313—327) bespreekt dezelfde schrijver een aantal (oude en moderne) plaatsnamen van Punischen oorsprong, naar aanleiding van A. Dietrich, *Phönizische Ortsnamen in Spanien* (= Abhandlungen f. d. Kunde d. Morgenlandes.... XXI, 2, Leipzig 1936). De Puniërs blijken nederzettingen te hebben gehad niet alleen in Z. Spanje, maar ook langs de heele N.O. kust. Zelfs de naam „Spanje" zou van Punische of Phoenicische afkomst zijn. B. Celada bespreekt het vraagstuk van een nog niet gedifferentieerde Semietisch-Afrikaansche („Hamietische") oerbeschaving, waaruit de Egyptische zich geleidelijk, zonder onderbreking zou hebben ontwikkeld (*Las problemas de la antigüedad africano-semita y la continuidad de la arqueología y lingüística egipcia*, 141—168). Dit zou dan blijken uit de gegevens van archaeologie en taalstudie (JEOL II, 763).

M. Batllori schrijft over twee Spaansche Hebraïsten uit de tweede helft der 18e eeuw, terwijl F. Cantera en A. Cardoner schrijven over kwesties, van belang voor de geschiedenis van het Spaansche Jodendom.

In de *Reseña de las cuestiones* doet F. Cantera een greep uit de Hebreeuwsche taalstudies (grammatica en lexicografie) der laatste jaren (*Lingüística*, 169—177). B. Celada bespreekt een aantal vraagstukken uit de geschiedenis van het oude Oosten (*Cuestiones varias del Antiguo Oriente*, 178—217), waarbij hij verslag uitbrengt over de belangrijkste vondsten en meeningen van geleerden. De Redemptorist J. Prado levert als bijdrage een Bijbelkroniek (347—368); J. Llamas een overzicht van de meest recente uitgaven en vertalingen van Misjna, Tosephta, Talmud, Tannaïtische Midrasjim, Midrasj Rabbah, van enkele Joodsch-bibliographische werken en van enkele studies over Rabbinica (*Mišná, Talmud y literaturas afines*, 369—379). F. Cantera geeft een uitvoerig overzicht van de in 1936/39 verschenen studies over middeleeuwsche en moderne Hebreeuwsche cultuur (*Cultura hebraica medieval y moderna*, 379—414). B. Celada beschrijft de in 1939 ontdekte en door hem bezochte Egyptische koningsgraven te Tanis (*Descubrimento de varias tumbas reales intactas en Tanis*, 415—435).

II (1942). A. Garcia y Bellido bespreekt uitvoerig de geschiedenis van Phoeniciërs en Carthagers in Spanje (*Fenicios y Carthagineses en España*, 5—93; 230—292). De beide artikelen dragen het karakter van een breed opgezette monografie, die de schrijver later in uitgebreiden vorm heeft uitgegeven onder den titel van *Fenicios y Carthagineses en Occidente*, Madrid, 1942 (Zie de bespreking van dit boek door C. Kern in BO 3, 35—36). De studie in „Sefarad" is in vijf hoofdstukken verdeeld: 1e. De Phoenicische kolonies in het Westen van het begin (11de eeuw) tot 654; 2e. De Carthaagsche kolonies van het begin (654) tot de verovering van Spanje door de Barciden (= Carthaagsche veldheeren der Barcasfamilie); 3e. Verovering van Spanje door de Barciden (van 237 tot het begin der oorlogen van Hannibal); 4e. Punische handel, landbouw, industrie en visscherij in Spanje; 5e. Archaeologische vondsten. Van deze laatste worden het uitvoerigst die te Cadiz besproken, waar een heele Punische necropolis is gevonden, die van 1887—1933 is onderzocht, zij het op gebrekkige wijze. Schrijver doet den grooten invloed uitkomen, dien de Semieten van oudsher in Spanje hebben uitgeoefend. B. Llorca S. J. schrijft over het optreden der Spaansche inquisitie tegen de Joodsche schijnchristenen, wier aantal zoo talrijk was geworden en wier invloed zoo groot, dat zij, naar een woord van Pastor, een levensbedreiging vormden tegen het katholieke Spanje (*La inquisición española y los conversos judíos o „marranos"*, 113—151). F. Cantera schrijft over drie „Hebreeuwsch-Spaansche" inscripties, zooals hij ze noemt, en over de Jodenwijk te Mirando de Ebro. K. Halbersaat levert een kleine bijdrage tot de bibliografie der Joodsch-Spaansche handschriften (377—382). J. M. Millás deelt mede, dat een Hebreeuwsch manuscript der Biblioteca capitular de la Seo te Saragossa door hem is herkend als een Sefardische maḥzôr (= synagogaal Joodsch gebedenboek), afkomstig uit Aragon (*Un „Mahzor" de origen aragonés*, 95—98). Verder heeft dezelfde schrijver nog een opstel geleverd over het derde, als weerlegging van het Jodendom bedoelde deel van het werk van den Spaanschen humanist Luis Vivres (1492—1540) „De veritate fidei christianae" (*La apologetica de Luis Vives y el judaismo*, 293—323). Dit deel is van belang voor de kennis van de middeleeuwsche anti-Joodsche polemiek in Spanje.

In de *Reseña* zet J. Prado zijn in den vorigen jaargang begonnen bijbelsch litteratuuroverzicht voort, nu evenwel met betrekking tot het Nieuwe Testament en de bijbelsche theologie (153—170). S. de Ausejo geeft een overzicht over het Tarsis-vraagstuk en de daarop betrekking hebbende litteratuur (*El problema de Tartesos*, 171—191). Hij komt daarin tot de conclusie, dat het thans zoo goed als zeker is, dat stad en land Tarsis (het Grieksche Ταρτησσός) in Z.W. Spanje moeten gezocht worden, en wel zuidelijk van de monding der Guadalquivir, niet ver van het huidige Jerez. De stad moet vereenzelvigd worden met het oude Asta Regia, dichtbij Jerez. De *streek* Tarsis zou een eiland of schiereiland geweest zijn, dat gevormd werd door een nu niet meer bestaande delta der Guadalquivir, tegenover het tegenwoordige Cadiz. B. Celada geeft een overzicht der recente studies, die betrekking hebben op de „geschiedenis" van het oude Mesopotamië (*Progresos en historia Mesopotamica, especialmente en sus relaciones con la biblia*, 383—435). Het begrip „geschiedenis" vat hij daarbij erg ruim op, daar ook studies over het Enuma Elisj en het Gilgamesj-epos vermeld worden, waarbij zelfs Böhl's Nederlandsche vertaling niet is vergeten! Tenslotte geeft J. M. Llamas nog een soort korte inleiding op de studie van Philo, met een bibliographische toegift (*Philón de Alejandría*, 437—447).

III (1943). Naast een aantal artikelen, die van speciaal belang zijn voor de geschiedenis der Joden in Spanje, bevat deze jaargang ook weer enkele artikelen van meer algemeenen aard. D. Gonzalo Maeso bestudeert het „parallelisme" der Bijbelsch-Hebreeuwsche poësie, waarbij hij tot het juiste besluit komt, dat dit niet het wezen uitmaakt der Hebreeuwsche verstechniek; waarin dat wezen dan wel bestaat, is voor den schrijver nog een raadsel, dat hij later hoopt te kunnen oplossen (*Contribución al estudio de la métrica biblica: Sobre la verdadera significación y alcance del „paralelismo"*, 3—39). J. Llamas zet zijn beschrijving der Hebreeuwsche handschriften van het Escoriaal voort (41—63). J. M. Peñuela bestudeert in bijzonderheden de inscripties van Salmanassar III (*Las inscriptiones de Salmanassar III*, 251—288), waarbij hij o.a. tot het besluit komt, dat de bekende zwarte obelisk het oudste inschrift van dien koning bevat. J. M. Millás beschrijft een aantal Hebreeuwsche handschriften der Nationale Bibliotheek te Madrid, waarvan in den door M. G. Ramiro opgestelden cataloog (der rabbijnsche hss.) geen melding wordt gemaakt (*Nuevas aportaciones para el estudio de los manuscritos de la Biblioteca Nacional de Madrid*, 289—328).

In de *Reseña* geeft J. Prado een overzicht van den tegenwoordigen stand der studie van het boek Daniël,

vooral met betrekking tot de geloofwaardigheid van den inhoud (*Carácter histórico del libro de Daniel*, 167—194; 393—428). Naar zijn meening is deze geloofwaardigheid door het moderne onderzoek niet aangetast, al is hij tot eenige concessies bereid met betrekking tot een soort macchabeesche redactie van enkele hoofdstukken. B. Celada vraagt zich af, in hoever er vóór de Grieken bij de oude kultuurvolkeren van het Oosten sprake kan zijn van philosophie (*La filosofía antes de los griegos*, 195—226). Het antwoord daarop stelt hij terecht afhankelijk van de vraag, wat men onder philosophie moet verstaan. Neemt men aan, dat dit de kennis der hoogste, meest algemeene oorzaken is, dan moet men met P. Masson—Oursel (*La philosophie en Orient*, Paris 1938; deel der *Histoire de la philosophie* van E. Bréhier) zeggen, dat de wijsbegeerte niet pas met de Grieken ter wereld is gekomen.

Uit bovenstaand overzicht blijkt duidelijk de belangrijkheid en veelzijdigheid van *SEFARAD*. Zijn karakter als orgaan eener pas gestichte „school" verloochent het niet en daarom is een zoo groot aantal artikelen meer van algemeen oriënteerend karakter dan bijdrage tot den vooruitgang der wetenschap. Maar reeds daardoor bewijst het een grooten dienst, niet alleen aan studeerenden, maar ook aan vakgeleerden, b.v. oud-testamentici, die onmogelijk een overzicht kunnen hebben over álle kwesties die op hun vak betrekking hebben.

Huissen, 15 Februari 1944 J. S. VAN DER PLOEG O.P.

HETHIETOLOGIE - KLEIN AZIË

H. Th. BOSSERT, *Altanatolien. Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechischen Kultur*. Berlin, Verlag Ernst Wasmuth, 1942 (8vo, 112 blz., 320 platen met 1218 illustraties, 24 kaarten in den tekst) = Die ältesten Kulturen des Mittelmeerkreises, Band 2.

Professor Bossert, die in 1934 tot hoogleeraar in de Hethietologie aan de Universiteit te Istanbul werd benoemd — de eerste leerstoel voor dit vak ter wereld — is in onze kringen vooral bekend als de schrijver van Altkreta (1e druk: 1921, 3e druk: 1937). In den tweeden druk van dit werk (1923) gaf Bossert reeds te kennen, dat hij nog enkele overeenkomstige boeken op het terrein der *Aeltesten Kulturen des Mittelmeerkreises* wilde uitgeven. Als tweede deel in deze serie is thans *Altanatolien* verschenen. Men kan zich slechts verheugen, dat Bossert nu pas het door hem voor zijn archaeologische en taalkundige colleges bijeengebrachte materiaal openbaar maakt. Ware dit vroeger geschied, dan zou hij wellicht niet zulk een gunstige gelegenheid hebben gehad, zoo dicht bij de bron, in de musea en op de opgravingsterreinen zelf, het photomateriaal bijeen te brengen. Er zullen trouwens ongetwijfeld stemmen opgaan, die een dergelijke publicatie ook nu nog te vroegtijdig vinden, doch dan geschiedt dit ten onrechte. Immers, de stilstand in de opgravingen sinds 1940 maakt het voor de nog in Turkije verblijf houdende archaeologen (o.a. onze landgenoote Mej. Dr E. Haspels, die eveneens aan de Universiteit te Istanbul verbonden is) mogelijk, de resultaten der vóór 1940 plaats gehad hebbende expedities rustig te overzien en te verwerken.

Bossert heeft deze gelegenheid ten volle benut en het resultaat is een publicatie, die respect afdwingt, niet alleen wegens de in geographisch en historisch opzicht juiste verdeeling van het materiaal, doch vooral ook door de wijze, waarop Bossert de geschiedenis van Klein Azië van de oudste tijden tot circa 500 v. Chr. onder gebruikmaking van de nieuwste gegevens — die hem te Istanbul blijkbaar beter ter beschikking staan dan hier — voor ons als een film afrolt. De sinds 1938 noodzakelijk gebleken verlaging van de chronologie van Voor Azië heeft zeer belangrijke veranderingen in de Hethietische geschiedenis teweeg gebracht, waardoor de chronologische indeeling van Bossert des te meer onze belangstelling verdient. Niet aanbevelenswaardig lijkt het mij de leemte in de Hethietische geschiedenis, welke tot voor kort 200 jaar bedroeg (1650—1450 v. Chr.) nu ineens geheel te laten verdwijnen en het Hethietische Oude Rijk (1950—1475) in 1475 te beëindigen en dan direct het Hethietische Imperium (volgens Bossert 1475—1200) te laten aansluiten. Er blijft, totdat latere gegevens het tegendeel zouden aantoonen, steeds een lacune tusschen Oude Rijk en Imperium gapen, welke veilig op 20 tot 25 jaren gesteld kan worden. De opgravingen te Bogazköy in de jaren 1931—1939 hebben ons juist doen inzien, dat er in archaeologisch opzicht een kloof is tusschen Oude en Nieuwe Rijk, die circa een kleine generatie zal hebben geduurd. Géén der Hethietische koningen uit het Imperium kan geloofwaardig maken, dat zij werkelijk van de groote koningen uit het Oude Rijk: Labarnas I, Hattusilis I (de stichter der koninklijke residentie in Bogazköy, het oude Hattusas) en Mursilis I, de veroveraar van Babylon (1594), afstammen. Daar ik binnenkort een studie aan dit onderwerp hoop te wijden, wil ik op de historische tabellen van Bossert nu niet ingaan en mij thans beperken tot den cultuur-historischen inhoud van Bossert's belangrijke publicatie. Een opmerking nog van technischen aard: Bossert spreekt niet van vóór of ná Christus, doch van vóór of ná de *Zeitwende*, een onnoodige afwijking van de reeds eeuwen ingeburgerde dateering, die vreemd aandoet!

Wij moeten Bossert dankbaar zijn voor dit werk. Immers een cultuurhistorische publicatie over Klein Azië met zulk een omvangrijk, zorgvuldig uitgekozen — waarbij niet de schoonheid van het materiaal den doorslag gaf — en practisch alle beschavingslagen, tot in de verste uithoeken van Anatolië behandelend photomateriaal, bestaat verder niet. De eerste poging ertoe deed Ed. Meyer in zijn *Reich und Kultur der Chetiter* (Berlijn 1914), een boekje dat nog steeds lezenswaardig is, doch uitsluitend de Hethieten behandelt en uiteraard verouderd is. F. Sartiaux publiceerde *Les Civilisations anciennes de l'Asie mineure* (Parijs 1928), doch hij maakt in hoofdzaak gebruik van vóór 1914 dateerende gegevens. In 1933 verscheen in de *Kulturgeschichte des Alten Orients* (= *Handbuch der Altertumswissenschaft* 3. Abt., 1. Teil, 3. Band) van de hand van Albrecht Götze, toen in Marburg/L., nu in New Haven, het voortreffelijk onderdeel over Klein Azië, hetwelk echter een beschavingsgeschiedenis is en in hoofdzaak op grond van het gevonden tekstmateriaal een overzicht geeft van de Hethietische maatschappij en niet van *Kunst und Handwerk*, zooals Bossert dat op grond van de monumenten doet. Veel minder waarde heeft *La Civilisation des Hittites et Mittanniens* van G. Contenau (Parijs 1934), een vlot geschreven publicatie, die echter uitsluitend voor het geïnteresseerde groote publiek bestemd is. Voor vergelijking komt niet in aanmerking: *Saggi sulla civiltà degli Hittiti* van G. Furlani (Udine 1939), daar hierin de kunst nauwelijks ter sprake komt. Ook tijdschriftartikelen op Bossert's terrein zijn betrekkelijk zeldzaam, terwijl de groote samenvattende plaatwerken, zooals de *Propyläen-Kunstgeschichte* (3e druk: 1942), het Hethietische Rijk nauwelijks illustreeren, wellicht bij gebrek aan overvloedige „mooie" kunst.

Het oude Klein Azië is in tegenstelling tot het oude Egypte of Kreta geen beschavingseenheid. Zelden vindt men een land, dat zooveel beschavingen van ver uiteenloopende volkeren in den loop van vele eeuwen in zich heeft geherbergd als Klein Azië. Er is van 2500 tot 500 v. Chr., behalve in een deel van het tweede millenium, in Klein Azië geen lijn te trekken, waarlangs de beschavingslagen elkaar zonder onderbreking opvolgen, zooals dit in Egypte en Babylonië het geval is. Hier en daar, vooral aan de randgebieden, zijn groote lacunes in onze kennis, die soms eeuwen beslaan. Bij het doorbladeren van de honderden photo's valt terstond op, welk een verschil in kunstopvatting en het vermogen om kunst te scheppen er bestaat tusschen Klein Azië eenerzijds, en Egypte of Babylonië-Assyrië anderzijds. Brachten deze laatste landen uit vrijwel alle tijden fraaie monumenten en kunstvoorwerpen voor, Klein Azië schonk ons in overgroote meerderheid slechts een zeer middelmatige kunst, die alleen tot een hooger niveau steeg tijdens het Hethietische Imperium (1450—1200) bijv. de zoogenaamde Koningsfiguur *en reliëf* aan de Zuid-oostelijke stadspoort te Hattusas-Bogazköy, en tijdens de heerschappij der Phrygiërs in centraal Anatolië (1150—700) en in het Oosten van Klein Azië in Urartu (900—585). Bossert heeft zich kennelijk beijverd van de belangrijke beschavingen zooveel mogelijk plastiek te laten zien, ook minder mooie stukken, waar we hem slechts dankbaar voor kunnen zijn. Beschilderde ceramiek komt reeds vroegtijdig voor, doch verder speelt de schilderkunst geen rol. Van de bouwwerken is helaas weinig meer over dan de fundamenten, daar de bovenbouw meestal van gestampte leem met stroo was gemaakt. De praehistorische periode van Klein Azië is ook vertegenwoordigd, doch iedere cultuur slechts door een enkel voorbeeld (Yortan en Troje uitgezonderd).

Het valt te betreuren, dat de inscripties slechts in betrekkelijk gering aantal in het boek zijn opgenomen, maar dat is bij den overvloed en de ingewikkeldheid van het materiaal dan ook niet te verwonderen. Overigens wijst Bossert er in de inleiding zeer terecht op, dat men zich alleen dan met vrucht met de archaeologie van Klein Azië, evenals trouwens met die van geheel Voor Azië en Egypte, kan bezighouden, indien men ook de teksten kan lezen. Voor Klein Azië is dit wel een zeer moeilijke conditio sine qua non: immers er zijn 10 belangrijke talen teruggevonden. Een voordeel daarbij is, dat vijf dezer talen een Indo-europeesch karakter dragen en dus onderling verwant zijn: Luwisch, de taal der oudste Hethietische indringers (± 2300), Nesietisch, het Hethietische spijkerschrift (± 1900), Hethietisch beeldschrift (± 1800), Lycisch en Lydisch. Daar sluiten zich dan nog bij aan: Phrygisch, Armeensch, Perzisch en Keltisch. Niet-Indo-europeesch is de taal der autochthone Proto-Hatti (de oudste bewoners van het gebied ten Noorden en Zuiden van de Halysbocht), de Hurrieten in Boven-Mesopotamië en het de traditie der Hurrieten voortzettende Urartu-volk. Semietische invloed in Klein Azië is gering geweest: 1e. de factorijen der Assyrische kooplieden (1920—1870; 2e. de vermenging van de Aramaeërs met de Hethietische beeldschrift-menschen in Noord-Syrië en 3e. de penetratie der Assyriërs in Zuidoostelijk Klein Azië (na 1000 v. Chr.).

Bossert heeft zijn materiaal geographisch gerangschikt. Eerst komt de Westkust en de ervoor liggende eilanden en gebieden (Thracië; Bosporus; Troje, zeer uitvoerig; Lesbos, Thermi-cultuur; Yortan-cultuur) terwijl ook de Etruriërs in Klein Azië (oorsprong waarschijnlijk Mysië of het Mysisch-Lydische grensgebied, doch niet archaeologisch bewijsbaar), alsmede de Kretenzisch-Myceensche betrekkingen (reeds in Midden-Minoisch III van groot belang) behandeld worden. Daarna komen Lydië, Bithynië, Carië, Lycië en Pisidië aan de beurt, voorts het centrum van Klein Azië met een uitvoerige illustratie van de Hethietische rijken (1950—1200). Belangrijk zijn ook de historische hoofdstukken van den tekst over de Hethietische geschiedenis (36—39, 43—47). Plastiek, ceramiek, reliefs enz. uit het geheele door de Hethieten bestreken terrein worden behandeld, zooals het Hatay-gebied, het oude Sandsjak Alexandrette. Zeer nuttig voor een goed begrip van het ontstaan der Hethietische hegemonie in Voor-Azië (1375—1200) zijn de Egyptische voorstellingen betrekking hebbende op de controverse i.z. Zuid-Syrië tusschen Egypte en het Hethietische Imperium in de 14e en 13e eeuw v. Chr. Belangrijk en zeer overzichtelijk is ook het materiaal, dat betrekking heeft op de Hethietische stadstaatjes in Noord Syrië (de *Lebensraum* der Hethieten volgens Bossert) en het Zuidoosten van Klein Azië. Het valt te betreuren, dat deze laat-Hethietische monumenten, doordat het Hethietisch beeldschrift nog niet voldoende is ontcijferd, niet nauwkeurig chronologisch zijn te bepalen, alhoewel zij alle van vóór 717 en waarschijnlijk voor het grootste deel van na 1200 moeten dateeren. Merkwaardig is, dat Ugarit, de bekende internationale handelsstad in Noord Syrië, die een tijdlang min of meer onder Hethietischen politieken en militairen (doch niet cultureelen) invloed zal hebben gestaan, door Bossert nergens ter sprake wordt gebracht in verband met den door hem zooge-

noemden Noordsyrischen Hethietischen *Lebensraum*.

Nadat de Hethietische hegemonie in Voor Azië en zelfs hun geheele cultureele en politieke invloed in Klein Azië kort na 1200 door de Zeevolken ten ondergegaan is, komen de Assyriërs langzamerhand op den voorgrond. Zij dringen Klein Azië binnen, waarbij zij op de Phrygiërs zullen gestooten zijn; dramatisch is hun strijd met Urartu in het Oosten van Klein Azië rond het Wanmeer. De Urartaeërs weten van 810 tot 743 hun rijk geweldig uit te breiden, doch Tiglatpilesar III en de op hem volgende dynastie der Sargonieden (722—606) dringt hen weer terug. Belangrijk zijn in dit verband ook de Assyrische en Perzische voorstellingen van Kleinaziatische volken en der Urartaeërs. Godsdienst-historisch zijn van belang de photo's die de verspreiding van Hethietische goden (zooals Jupiter Dolichenus) in het Romeinsche Rijk illustreeren. Buitengewoon nuttig komen mij de aan het slot van den uitvoerigen en overzichtelijk ingedeelden tekst toegevoegde kaarten voor; ontleend aan min of meer bereikbare publicaties helpen zij bij het plaatsbepalen van het door Bossert bijeengebrachte en over het algemeen goed afgedrukte photomateriaal.

Klein Azië is reeds in de oudheid de brug waarover vele volkeren zich van West naar Oost en Oost naar West hebben begeven; deze taak heeft Klein Azië ook na de Hethieten vervuld; men denke slechts aan de Phrygiërs, de Lydiërs, Cyrus en zijn Perzen, de Perzische oorlogen tegen de Grieken, de Anabasis van Xenophon, Alexander den Groote, de op hem volgende Diadochenoorlogen, de Romeinen, Byzantium, de Arabieren, de Kruistochten, de Turken en wellicht na dezen oorlog de Taurus-expres van Istanbul naar Baghdad. Het is daarom zoo merkwaardig, dat in de geschiedenisboeken zoo betrekkelijk weinig aandacht aan deze „brug" wordt besteed: de beschavingen, die de brug onderhielden, blijven zeer ten onrechte op den achtergrond. Door de Hethietologie is er in de orientalistiek in dit opzicht reeds veel veranderd en de belangstelling voor Klein Azië neemt, naarmate de politieke invloed van de Hethieten in de geschiedenis van het oude Voor Azië op grond van de archaeologische en philologische ontdekkingen stijgende is, gestadig toe. Moge het boek van Helmuth Bossert er toe medewerken, dat de geschiedenis der Kleinaziatische rijken in de oudheid, in de toekomst ook in spectaculair opzicht beter bekend mag worden. Moge het boek bij het universitaire onderwijs ingang vinden en mogen er afbeeldingen uit dit betrekkelijk kostbare werk worden overgenomen in algemeene geschiedkundige- en studieboeken, opdat ook breedere kringen zich voor de kunst van het oude Klein Azië kunnen gaan interesseeren.

Leiden, 21 Februari 1944. A. A. KAMPMAN

* * *

Dr J. H. JONGKEES, *Troje, brug tusschen Azië en Europa*. Den Haag, 1942. (8vo, 110 blz., 15 afb.). Bij wijze van vergelijking van de in aanmerking komende beginsels van het onderzoek bestudeerd naast: K. BITTEL, *Kleinasiatische Studien*. Istanbul, Universum-Druckerei, 1942 (8vo, 224 blz., 41 blaten en 3 kaarten) = Istanbuler Mitteilungen, Heft 5, herausgegeben von der Abteilung Istanbul des archäologischen Institutes des deutschen Reiches.

Het doet ons in dezen tijd van uiteenspatting en verbrokkeling van zeer veel geestelijk werk beslist goed na te gaan, wat er niet allemaal op wetenschappelijk gebied is bereikt, waar de wil tot loyale samenwerking bij vertegenwoordigers van verschillende branches aanwezig was. Wellicht heeft het eenigen zin, aan het hoofd van deze uitsluitend als schets bedoelde regels het wetenschappelijke *rendez-vous* Troje te vermelden, waar immers kenners van de oude talen en oudheidkundigen als naaste collega's van de onderzoekende partij zijn geweest. Iemand die zich met toewijding heeft ingeleefd in het grootste Grieksche epos, dat ons is overgeleverd, zal met een oog vol spanning en verlangen uitzien naar wat er op de plaats, waar Priamus en de zijnen over heerschten voor den dag is gekomen. En ook archaeologen zijn zeer gevoelig voor den moreelen steun van belangstelling uit breedere kringen dan die van het eigen vak alleen. Maar helaas hebben de resultaten der archaeologische onderzoekingen in Troje niet steeds aan de hooggespannen litteraire verwachtingen beantwoord. Zulk een schitterend menschelijk en kunstzinnig uitgewerkt beeld van Troje, als uit de kennismaking met den inhoud van den Ilias gaat opdoemen, kan ons de archaeologie op geen stukken na verschaffen. De oudheidkundige wetenschap beoogt nu eenmaal niet een onvergetelijk verleden dichterlijk te bezingen, zooals de schepper(s) van zulk een belijdenis van Kalokagathia — het leven in een veredelend en verfraaiend licht bezien — als de Ilias is, het heeft (hebben) gedaan. Archaeologen moeten ten aanzien van Troje met een nederig, tot moeizaam proza volstaan. 't Betaamt den archaeologen (misschien nog) niet op aanschouwelijk-makenden toon van de resultaten der op den heuvel van Hissarlik verrichte opgravingen gewag te maken. Er blijven nog zoo ontzettend veel punten onopgelost en onzeker, dat het met de magie van de spade uit zijn slaap van eeuwen te wekken Troje, slechts enkele hortende stooten nauwelijks een samenhangende combinatie van klanken vermag voort te brengen. Zonder kundige rondleiding is het voor den belangstellenden leek niet aan te raden, zich in het labyrinth der sporen in en boven den grond van het opgravingsterrein Hissarlik — waarvan de identificatie met het oude Troje niet strikt bewezen, doch practisch veilig is — te wagen. Gelukkig is er evenwel zelfs in deze grimmige jaren van wetenschappelijke ontberingen nog de verschijning te melden van een probaat boekje over het oude Troje, van de hand van den noest-werkenden Utrechtschen archaeoloog Dr J. H. Jongkees. Een publicatie die op een ieder, die zich bij geval wel eens in de magische literatuur van het oude Egypte heeft willen verdiepen, den indruk maakt van een raadselen-oplossend boek der poorten. Tevens wel een boek van de verschillende lagen der enneade van nederzettingen Troje I—IX (± 3200 v. Chr.—400 na Chr., bij risico van benaderende chronologische aanduiding) om ons een geringe speling op het Egyptische thema der 12 uren van den nacht in de onderwereld te veroorloven. Jongkees' vademecum voor het oude Troje is een nuttige aanwinst voor de mooie boekerij, die er in de laatste jaren op archaeologisch gebied in de Nederlandsche taal is verschenen. Het in verdienstelijken vorm aan den man gebrachte boekje geeft ons een uitstekend middel in de hand, om de draden van het Troje van den prillen bronstijd (tegen 3000 v. Chr.) tot de ondergaande bezienswaardigheid van den Romeinschen tijd te vervolgen. De schrijver beperkt zich met de onberispelijke stiptheid der weergave, welke het wezen van de beste artikelen, verhandelingen en boekwerken, van zijn pen verschenen, uitmaakt, tot het traceeren van de wel zeer onregelmatige, doch niet enerveerende curve van de ontwikkeling van Troje I—IX. Beklemmend is het archaeologisch relaas van de eeuwen van bestaan, die Troje heeft meegemaakt, stellig niet. Het is ook wel wat onbillijk om zulks te verwachten van een geschiedenis, die bij gebrek aan bruikbare vondsten van geschreven materiaal, strikt genomen in voorhistorisch duister is gehuld. In geen enkele van de nederzettingen, die de tijden van het vroegste optreden van het brons (tegen 3000 v. Chr.) tot de ontreddering, door de verhuizing der z.g.n. zeevolken (omstreeks 1200 v. Chr.) teweeggebracht, beslaan, heeft men een schriftelijk overblijfsel opgegraven, dat ons naar Trojaanschen trant wegwijs kan maken. Wat er over het Troje te zeggen valt, ontleenen we louter en alleen aan analogieën en vergelijking met vondsten van een beter bespraakt karakter, van elders. Gegevens die uiteindelijk steeds op de een of andere manier in ons vrij betrouwbaar-ingedeeld schema van kennis van de oud-Mesopotamische- en Egyptische beschavingsgeschiedenis zijn önder te brengen. Zulke betrekkingen met het Oude Nabije Oosten zijn documentair belangrijker dan litteraire vermeldingen en mededeelingen in het Homerische epos. Immers, zonder de schoonheid van de Ilias te willen verkleinen, moeten we er ons — zooals gezegd — zeer voor wachten, het verleden van Troje uit het machtige heldendicht in een beperkte staalkaart van archaeologische gegevens gereflecteerd te willen zien. Dit ondervonden de pioniers, waaronder wel sedert 1870 zeer actief H. Schliemann, en zulks was ook de gewaarwording van de laatste behartigers van de missie Troje, (de eereplaats komt hier aan den accuraten Amerikaanschen archaeoloog C. W. Blegen toe).

Het mooiste wat men bij het archaeologisch onderzoek van Troje kan bereiken, is dat men de verschillende steden uit elkaar kan houden, en er chronologisch raad mee weet. Jongkees' kracht schuilt in het feilloos samenstellen van een staat van gegevens en vraagstukken tevens. Het behoeft dus geen betoog, dat wij met zijn samenvattingen zeer zijn gediend. Laten we bijv. de verzengende kwestie nemen, welke nederzetting nu precies het Troje van Homerus is geweest. Jongkees vertelt ons stipt en secuur dat men thans algemeen aanneemt, dat het Troje VIIa, ± 1300—1200 v. Chr. is geweest. Inderdaad heel wat gemakkelijker, dan wanneer men de promotie met hindernissen van Troje II via VI tot het tegenwoordige nummer van bestemming zelf zou moeten nagaan, wat een overstelpend-lastig en vermoeiend werk zou zijn. In het in 1942 uitgekomen boekje over Troje worden resultaten tot op den huidigen dag opgesomd, doch geen nieuwe denkbeelden verkondigd. Het is niet te loochenen, dat een dergelijk werk aan belangwekkendheid, voor den meer op het fascineerende, op het — indien ooit werkelijk — oorspronkelijker belusten lezer inboet, wat het aan kanonieke degelijkheid voor het gebruik door iedereen wint. Dit is geen kwaadwillige verfletsing van den glans van soliditeit, welke van Jongkees' publicatie afstraalt. Men kan namelijk ook weer niet een archaeologisch stuk op schrift stellen, zonder in gebieden van controversen stelling te nemen. Ook Jongkees, ofschoon nóg zulk een onberispelijke bemiddelaar tusschen verschillende opvattingen, moet wel eens positief zijn standpunt bepalen. Op die manier komen er in Jongkees' Troje toch nog genoeg punten voor, waarop men principieel van gedachten zou kunnen wisselen. Zoo o.a. de verhouding van de Aziatische en de Europeesche elementen in het oude Troje. Het mag een daad van overmoed zijn, nauwelijks door den naam van dit tijdschrift, en de bespreking van de hand van dengene, in wiens kielzog deze regels zijn geschreven, goed te praten, dat steller dezes hier toch een meer Vooraziatischen kijk op de zaken zou willen hebben, dan de geachte schrijver van Troje geneigd is. Kent Jongkees niet een te groote plaats aan de betrekkingen van Troje met Europa toe? Zeker, wij zijn in de eerste plaats in Troje geïnteresseerd vanwege en vanuit Homerus. Sinds onheuglijke tijden zaten er aan de westelijke kust van Klein-Azië Grieksche volksplanters. Juist in het gebied van Troje, de Grieksch-Aeolisch geïnfiltreerde Troade, nam de Grieksche letterkunde reeds zeer vroeg een hooge vlucht. Het is dus o zoo voor de hand liggend om Troje van een overwegend Grieksch oogpunt uit te bezien. En toch is de Anatolische heuvel Hissarlik een minstens even dankbaar veld van onderzoek voor uit het Vooraziatische kamp gestarte onderzoekers. Een verschuiving van het zwaartepunt, die mij stellig de moeite van het overwegen waard schijnt, vooral in het licht van de knappe onderzoekingen van Kurt Bittel, den begaafden, buitengewoon goed in Anatolië bekenden chef van het Duitsche archaeologische instituut te Istanbul.

Geenszins mag het misverstand rijzen, als dat de schrijvers van de eerste en tweede publicatie, welker klinkende titels den schijn van importantie dezer regels zeer letterlijk hoog moeten houden, het er niet over eens zouden zijn dat Troje zoowel iets Aziatisch als iets Europeesch heeft. 't Gaat slechts om een verschil in accent. En hierbij lijkt me Bittel's meer Vooraziatische zienswijze het onschatbare voordeel te bezitten van een frisch oordeel, afkomstig van een fijnen waarnemer, die Anatolië door en door heeft leeren kennen, en met steeds dieper gevoel heeft leeren waardeeren. In geen geval kunnen we aan Bittel's bovendien nog vervaarlijk gedocumenteerde onderzoekingen stilzwijgend voorbijgaan, ofschoon — of is het niet juist omdat — deze op zoo vrijblijvenden, aangenamen toon worden ontwikkeld. Terecht merkt Bittel op, dat Anatolië een eenheid van beschavingsvormen vertoont, zoowel in het tijdperk van het brons, als tot diep in den keizertijd.

Het is opvallend hoe het autochthoon-Anatolische ethnologische en cultureele invloeden van verre kan assimileeren. De Vooraziatische archaeologie maakt een tijd door, waarin men in breede kringen dweept met kaarten, waar de richting van groote volksverhuizingen, en van betrekkingen van commercieelen en cultureelen aard, op aangegeven is. Men denke alleen maar aan de in dat stelsel van onderzoek naar de letter zeer ver van huis geraakte onderzoekingen van den Hethietoloog Bedřich Hrozný te Praag. (Van Hrozný's: *Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens*, 2e druk, Praag 1943, dat daar een als geheel adembenemend-interressant en geniaal, doch op detailpunten uiterst precair staaltje van te zien geeft, zal in de volgende aflevering van dit tijdschrift een composiet-bespreking van competentere zijde verschijnen). Maar het is toch wel zeer toe te juichen, wanneer er zoo nu en dan eens een waarschuwende stem wordt gehoord tegen dat Hrozny-isme van volksverhuizingen en interrelaties, door een taalkundige super-virtuositeit overkoepeld. Heeft het, om maar eens iets te noemen, nu heusch wel zin, om er altijd weer op te wijzen ook buiten taalkundig verband, dat de bovendrijvende laag der Hethieten in den grooten tijd van 1400—1200 v. Chr. van Indo-europeesche afkomst is? In de Hethietische beschaving (zie Bittel passim) is eigenlijk niets wat onmiskenbaar Indo-europeesch is. Het autochthoon Kleinaziatische — dat in de eerste plaats gelegen zal zijn in de natuurlijke gesteldheid van den bodem en het klimaat — krijgt bijna altijd weer snel de overhand, ook al kan het dan nóg zoo waar zijn, dat het Anatolisch grondgebied door menschen van buitenaf bewoond is geweest. De heele oud-Kleinaziatische beschaving, die nooit op het peil van de Mesopotamische en de Egyptische heeft gestaan (juist de landen die nog den sterksten invloed op Anatolië hebben uitgeoefend), laat denzelfden terugkeer, koppig en niet te verhinderen, tot het autochthoon-Kleinaziatische zien. Wat is de Hethietische beschaving anders dan een door de Anatolische stormwinden verstoven spetterregen van oud-Oostersche beschavingsstroomen? Kortom, om het beeld even samen te vatten, meer een atmospherisch verschijnsel kenmerkend voor Klein-azië, dan vertakkingen van Nijl, Tigris en Euphraat.

Om tot het oorspronkelijke punt van vergelijking van de opvattingen van Jongkees en Bittel terug te keeren: Zou het beeld van Troje's ontwikkeling, sedert de komst der oude Trojanen uit Europa (stad I), zooals Jongkees geneigd is aan te nemen (blz. 100, waarom gaat de schrijver zich wel eens aan het quasi-snaaksche „oer-Trojanen" te buiten?), niet gebaat zijn met een retoucheering of tenminste relativeering in den zin van Bittel? Een concussie van meeningen kan in de wetenschap geen kwaad. Het heeft zijn waarde, wanneer van in Troje gevonden stukken aardewerk, door Jongkees voor een handelsverkeer met het westelijke land van herkomst aangevoerd, overtuigender paralellen uit Alisar en Alaca Hüyük worden vermeld. (Alisar en Alaca Hüyük zijn plaatsen diep in Anatolië, waar het tamelijk onwaarschijnlijk van is, dat zij geregelde en drukke betrekkingen met het westen hebben onderhouden). Alles bij alles, een geringe verschuiving naar het Kleinaziatische millieu zou Jongkees' publicatie m.i. niet schaden. Misschien kan het in dit verband nog dienstig zijn op een zoojuist afgedrukt artikel van den in 1939 overleden Zweedschen archaeoloog Egil Lindsten te wijzen: *Vorgeschichtliche Gewichte aus Troja*. Acta Archaeologica XIV, 1943, 91—105, met 2 afb. Een bijna mathematisch opstel. Toch levert de schrijver daarin wel zoo goed als het, ook oudheidkundig-waardevolle, bewijs, dat de eenheden van de in het oude Troje gevonden gewichten — thans in Berlijn — volkomen op Egyptische en Babylonische eenheden van gewicht teruggaan. Indien ik mij niet vergis, toch ook weer een — nochtans minimale — aanwijzing, voor een verwantschap van de beschaving, die in den heuvel van Hissarlik bedolven is geraakt, meer nog met de wereld van het oude Nabije Oosten, dan met het Europeesche vasteland. Ofschoon het onderwerp van wijlen Lindsten's artikel het tegendeel zou kunnen doen vermoeden, kan men bezwaarlijk beweren, dat de resultaten van zijn wikken en wegen veel gewicht in de schaal leggen, om de balans voor het oude Troje meer naar het Kleinaziatische milieu te doen overslaan.

Tot besluit dan het volgende. Nog steeds zijn de wetenschappelijke grensformaliteiten op de brug tusschen Azië en Europa, — zooals de uitvoerige titel van Jongkees' zorgvuldige publicatie van 1942 luidt — niet ten volle bevredigend geregeld. Gelukkig, dat er nog terreinen zijn, waar nog zonder gebruikmaking van helsche middelen, langs den weg van wetenschappelijke uitwisseling en verdieping van ideeën, een strijd zonder verschrikkingen over verschil van afbakening kan worden gevoerd!

Leiden, 9 Maart 1944 C. Kern

ASSYRIOLOGIE

Sumeriaca

Naar aanleiding van: P. ANTON DEIMEL, S. J., *Sumerische Grammatik mit Uebungsstücken und zwei Anhängen*, 2. Aufl. Rom. 2/4, Verlag des Päpstlichen Bibelinstituts, 1939 (4to, IX en 120 blz.).

Ons weten omtrent de taal en de letterkunde der oude Sumeriërs blijft nog maar steeds stukwerk. De moeilijkheden worden veroorzaakt door het schrift, de taal en door de overlevering van den tekst. Het schrift is in vele gevallen dubbelzinnig en de woorden zijn niet van elkaar gescheiden. De taal wijkt radicaal van de Semietische en van de Indogermaansche talen af. Waarschijnlijk moeten de Sumeriërs tot het Toeraansche of Oeral-Altaïsche ras worden gerekend, waarvan in Europa de Finnen en Turken en tot op zekere hoogte ook de Hongaren de uitloopers zijn. Maar ook met de talen van deze volken is de verwantschap zoo gering, dat het Sumerisch als vrijwel op zichzelf staand moet worden beschouwd. De overlevering der teksten, waarvan behalve de groote opschriften van G u d é a, den vorst van Lagasj, hoe langer hoe meer epische en hymnische teksten uit de periode der dynastieën van Isin en Larsa (kort na 2000 v. Chr.) naar voren komen, is uiterst fragmentarisch. Bij wijze van mozaïek moeten de meeste van deze teksten uit brokstukjes saamgesteld worden, en zelfs in gevallen, dat men verschillende goede afschriften van hetzelfde gedicht bezit, blijkt de corruptie van den tekst schrikbarend te zijn. Hierbij komt, dat het Sumerisch niet minder dan vijf verschillende dialekten kende, waarvan voor ons vooral twee in aanmerking komen, die sterk van elkaar afwijken: behalve het klassieke Sumerisch het zoogenaamde E m e-s a l, waarin talrijke hymnen gesteld zijn. Ook de stijl en de verhaaltrant zijn anders dan wij het uit de Semietisch-Akkadische poëzie gewend zijn: statig, gedragen, met eindelooze herhalingen en vol van voor ons duistere mythologische zinspelingen. Inderdaad: zonder de hulp van de lexicographische en grammaticale lijsten, die door de Babylonische geleerden zijn overgeleverd en zonder de interlineaire vertalingen, waarvan talrijke Sumerische dichtwerken door de geleerden van den Assyrischen koning Assurbanipal zijn voorzien, zou de poging om deze teksten te begrijpen en te vertalen als bijna hopeloos moeten worden beschouwd.

Met intuïtie alleen komt men er niet. Slechts stelselmatig onderzoek naar de strengste regels der taalwetenschap kon uitkomst geven. Met weemoed herdenken wij den geleerde, die dezen eisch als eerste op de praktijk heeft toegepast: den op 25 Januari l.l. overleden François Thureau Dangin te Parijs. Wat deze geleerde reeds in 1907 op het terrein der koningsopschriften presteerde, dwingt bewondering af. Zijn naam en roem zullen in de geschiedenis der wetenschap blijven voortleven.

Vier systematische overzichten over de Sumerische grammatica komen in aanmerking: door St. Langdon (1911), A. Poebel (1923), C. J. Gadd (1924) en P. Deimel (2e ed. 1939). Hiervan heeft het eerstgenoemde, de *Sumerian Grammar* van Langdon, nog slechts waarde als pionierswerk, terwijl het *Sumerian Reading Book* van Gadd meer als hulpmiddel bij het onderwijs is bedoeld, waarvan de waarde minder in de al te beknopte taalkundige schets, dan in de uitgekozen stukken uit de litteratuur is gelegen, die in spijkerschrift, transcriptie en vertaling worden geboden. Het werk van Poebel, dat ook al meer dan twintig jaar oud en nooit herdrukt of bijgewerkt is, moet als het wetenschappelijke standaardwerk worden beschouwd. Door dit werk, Arno Poebel's *Grundzüge der sumerischen Grammatik* (Rostock 1923), werd de grondslag gelegd, waarop onder de jongeren, vooral door A. Falkenstein te Berlijn en S. N. Kramer te Chicago verder werd gebouwd. Het boek van Pater Deimel, waarvan wij de tweede bewerking hier aankondigen, zal dit werk niet kunnen vervangen, maar het zal daarnaast als aanvulling en op verschillende punten als correctie niet kunnen worden gemist: om zijn practische indeeling in 53 lessen of paragraphen; om het groote aantal oefeningen met uitgekozen stukken in spijkerschrift met vertalingen en toelichtingen, die in, wat moeilijkheid betreft, opklimmende lijn aan elke paragraaf zijn toegevoegd; en ten slotte om de discussie met zijn voorgangers, vooral met A. Poebel.

Terwijl in de eerste bewerking (1916) eenzijdig de nadruk was gelegd op de oorkonden uit den tijd der koningen Lugalanda en Urukagina, betreffende de administratie der tempels, valt de nadruk thans ook op de historische en religieuze teksten. Van bijzondere practische waarde zijn de teekenlijst, waarin ook de oudste voor ons bereikbare vormen zijn nageteekend, en het glossaar der meest gebruikelijke Sumerische woorden. In deze lijsten vindt de beginner bijeen, hetgeen hij anders zou moeten zoeken in verspreide publicaties en in de zes folio-deelen van het voor hem nog moeilijk te hanteeren *Lexikon* van Deimel. In dit opzicht bewijst dit werk op grooter schaal dezelfde diensten als het *Reading Book* van C. J. Gadd. Terwijl bij Gadd het grammaticale overzicht al te beknopt was, zijn bij Deimel de polemische uitweidingen al te uitvoerig.

Wie dieper in de geheimen van deze taal wil doordringen, zal de *Grundzüge* van Poebel niet kunnen missen, mits hij o.a. vooral op twee belangrijke punten rekening houdt met Deimel's kritiek: wat betreft de aanduiding der verschillende personen bij het werkwoord, en wat betreft de voorvoegsels of praefixen, eveneens bij het werkwoord. In het eerste geval ontkent Deimel (§ 44, tegenover Poebel, § 447 vv.), dat de vermeende subjects-elementen ter aanduiding van den persoon („ik, gij" enz.) zouden dienen; in het tweede geval meent Deimel (§ 37 tegenover Poebel, § 532 vv. en tegenover het doordringende onderzoek van R. Scholtz over de structuur van deze praefixen) te kunnen volstaan met de analogie der voorzetsels *ad-*, *in-*, *ex-* en *ab-*, die in het Latijn ter aanduiding van een beweging of richting vóór het werkwoord worden geplaatst. De breedvoerige polemiek, in een leerboek eigenlijk misplaatst, vergoedt hier de pooverheid van de positieve resultaten.

Want van een oplossing der moeilijkheden is in deze beide gevallen bij Deimel feitelijk geen sprake Noch de analogie van het Latijn noch een bewering in den geest van „Alle sumerischen Verbalformen sind Substantiva" (vgl. Deimel blz. 220) helpt ons hier uit den brand. Wie de geheimen van het Sumerische werkwoord wil begrijpen, zal stelselmatig van alle termen en analogieën moeten afzien, ontleend aan talen, die de flexie in plaats van de agglutinatie toepassen. Een werkwoord in onze beteekenis van het woord hebben de Sumeriërs feitelijk niet gekend, maar slechts uitdrukkingen voor de meest verschillende vormen van toestanden, die door voorzetsels en invoegsels en toevoegsels nader werden bepaald en van elkaar werden onderscheiden. Hierbij moesten zoowel het verschil tusschen de handelende personen („ik, gij" enz.) alsook de tijdsbepalingen (tempora) uit het verband worden afgeleid. Zulke talen zijn er meer; zij komen met elkaar overeen door deze eigenaardigheid van hun structuur, en wel op grond van een bepaalde psychologische geestesgesteldheid, terwijl zulke talen echter, wat den woordenschat betreft, radicaal van elkaar kunnen afwijken. De verklaring van dit verschijnsel is de taak der vergelijkende psychologie.

Voor bijna ieder assyrioloog nu is het Sumerisch de eerste en eenige taal, op grond waarvan hij zich in deze vreemdsoortige structuur en geestesgesteldheid poogt in te werken. Hiervoor is het Sumerisch evenwel door het dubbelzinnige schrift en door de

slechte en fragmentarische overlevering allerminst geschikt. In de toekomst zal de Sumeroloog zich de moeite moeten getroosten om zich eerst in een der levende talen van dezelfde structuur in te gaan leven, al zijn dan ook de vruchten, die hij van dezen moeilijken voorarbeid zou oogsten, in lexicographisch opzicht van nul en geener waarde.

Dankbaar zal men de autographie en transcriptie van zeven hymnen aanvaarden, die als een aanhangsel bij de grammatica van P. Deimel aan P. M. Witzel zijn te danken (*Uebung* 47—53). Weliswaar zijn de taalkundige toelichtingen hier veel te beknopt, terwijl vele bijzonderheden van de vertaling op zuiver intuitieve gissingen berusten.

Dus blijft er nog veel te wenschen over. Evenwel is er veel reden tot dankbaarheid, en ook tot optimisme voor de toekomst, vooral als men aan den vooruitgang denkt, die op dit terrein sedert mijn studententijd werd behaald. Toen was de twist tusschen de „Sumeristen" en „Anti-Sumeristen" nog nauwelijks beslecht en was men nog niet vergeten, dat zelfs een geleerde als Fr. Delitzsch tijdelijk was gezwicht voor de argumenten van I. Halévy, dat het Sumerisch geen echte taal zou geweest zijn, maar slechts een soort cryptographie. Delitzsch was stilzwijgend van deze dwaling teruggekomen. Door zijn drie boeken, die in 1914 verschenen, de *Grundzüge*, de *Sprachlehre* en het *Glossar* heeft hij daarna de eerste wankele schreden van menigeen betrekkelijk veilig geleid. Deze boeken zijn indertijd zeer verdienstelijk geweest, maar dienen thans door die van Deimel te worden vervangen.

Leiden, 3 Maart 1944 F. M. TH. BÖHL

OUDE GESCHIEDENIS

Phoenicische kolonisatie op het Iberische schiereiland en omgeving.

A. GARCIA Y BELLIDO, *Fenicios y Carthagineses en Occidente*. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones científicas, Instituto Arias Montano. 1942 (8vo, 316 blz., 24 pl., 58 afb., 1 kaart) = Escuela de Estudios Hebraicos, Serie C, Núm. 1.

De geschiedenis van de handelsondernemingen van volkeren, die hun woonplaats hadden om het oostelijk bekken van de Middellandsche Zee, in het westelijk gedeelte van de Mediterrane wereld, is altijd een bij uitstek boeiend onderwerp, dat ons aller levendige belangstelling gaande houdt. Om een natuurlijk slechts benaderende historie van de vroegste ons uit de overlevering bekende kolonisatie in den westelijken hoek van de oude wereldzee, tot het Iberisch schiereiland toe, te kunnen schetsen, is een nauwe en geregelde samenwerking tusschen historici, kenners der oude schrijvers en oudheidkundigen een eerste vereischte. Een zeer verdienstelijk staaltje van zulk een gecombineerd onderzoek biedt het bovengenoemde werk van den competenten Madrileenschen archaeoloog Garcia y Bellido, waarvan sedert korten tijd een kostbaar exemplaar in de bibliotheek van dit Instituut berust. Het stoute doel, dat de schrijver zich voor oogen houdt, is de geschiedenis van de Phoenicische en Carthaagsche koopvaarders en volksplanters in en om het tegenwoordige Spanje binnen termen van waarschijnlijkheid, en liefst nog meer, te brengen. Zijn uiteenzettingen bestrijken een geweldig tijdperk. Het begint met de vroegste ondernemingen der Phoeniciërs uit Tyrus in Andalusië en Tunesië: de naar de traditie wil tegen 1100 v. Chr. vallende stichtingen van Gadir (thans Cadiz) en Utica, pas in 814 v. Chr. door de stichting van Carthago, de opvolgster van het roemruchte Tyrus, gevolgd. Het slot wordt gevormd door den ondergang van Carthago's macht in het zoo rijkelijk delfstoffen, vee en gezouten visch opbrengende Iberisch wingewest, diep in den tweeden Punischen oorlog (219—201 v. Chr.). Garcia's overzicht mag ongetwijfeld met diepe wetenschappelijke erkentelijkheid worden begroet. Het is een waardige bekroning, en ten deele ook samenvatting van de diverse tijdschriftartikelen, elk min of meer een onderdeel van het thans als geheel gestelde probleem behandelend, die in de laatste jaren van zijn hand zijn verschenen. Het meerendeel hiervan wordt dan ook, overigens op zeer bescheiden toon, in het afsluitend boek aangevoerd. (Helaas ontbreekt een litteratuurlijst aan het slot). Het uitgangspunt van Garcia's reconstructies wordt nog altijd gevormd door de mededeelingen van de oude schrijvers, waaronder ook nog Romeinsche, uit den keizertijd. Deze zullen, inzonderheid ten aanzien van de ook voor hen reeds grijze tijden van vroeger, geenszins de historische onfeilbaarheid in pacht gehad hebben. Het komt dan ook zeer goed uit, dat Garcia de zinnen in zijn boek, waarin een open vraag aan het oordeel zijner lezers wordt voorgelegd, naar Spaansch gebruik met een vraagteeken laat aanvangen en eindigen. Staving met behulp van oudheidkundige gegevens blijft voorloopig, zoolang de bodem van Spanje, de Balearen, Zuid-Gallië, Corsica, Sardinië en Noord-Africa nog niet wetenschappelijker is onderzocht, veelal een nog niet te verwezenlijken wensch. Meestal zal men de enkele archaeologische gegevens bevooroordeeld door het rijkere en bovenal meer samenhangende litteraire materiaal bezien.

Toch is het een van de vele verdiensten van Garcia's in uiterst genietbaren, onderhoudenden stijl geschreven werk, dat het verschillende ten onzent vrijwel onbekende stukken van Phoenicische en Carthaagsche herkomst, vooral uit Cadiz en Ibiza, zooals die thans in Spaansche musea worden bewaard, in documentair zeer bevredigende afbeeldingen aan den man brengt. Afbeeldingen, die samen met den beeldrijken schrijftrant van het gansche werk het hunne ertoe bijdragen, de mise-en-scène van deze eeuwen van Semietische kolonisatie in dit deel van de oude wereld te verlevendigen.

Eenigszins te betreuren lijkt het mij, dat de schrijver in zijn plausibel ingedeeld werk geen afzonderlijk hoofdstuk aan de kolonisatie der Ionische Grieken in deze Iberische streken heeft gewijd. Veel van de cultureele repercussies, welke het optreden van de oostelijke zeevaarders op het soms in concurrentie door Carthagers én Grieken gekoloniseerde gebied teweeg heeft gebracht, zijn in de eerste plaats aan de bevruchting door de Grieksche kunst te danken. Doch tenslotte is het niet voor niets *Fenicios y*

Carthagineses en Occidente genoemde boek ook een publicatie, vanwege de Escuela de Estudios Hebraicos uitgegeven. Een denkbaar bezwaar tegen Garcia's boek is hoogstens het Hispano-centrische, bijkans nationalistisch-autarke karakter van veel in het gansche werk. Vooral het 6e hoofdstuk: Los mercenarios españoles al servicio de Carthago, blz. 133—169, een opsomming van de heldendaden der oude Spanjaarden in Carthaagschen dienst, zal op dit punt eenig scepticisme aan den meer van een internationale zienswijze gedienden censor der wetenschap ontlokken. Niet zonder verband met het voorgaande is ook het betreurenswaardige feit, dat de schrijver niet al te veel notitie heeft genomen van de onderzoekingen naar de vroegste Spaansche geschiedenis, die niet door zijn eigen landgenooten zijn verricht. Zoo o.a. de resultaten van den archaeologischen speurtocht door Spanje van A. Schulten — den onvermoeiden deskundige inzake het nog altijd onopgeloste probleem van de ligging van Tartessos, ergens bij de monding van den Guadalquivir — in 1941 (Vgl. thans *Forschungen in Spanien*, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 58, 1943, Archäologischer Anzeiger 19—61, met talrijke afbeeldingen en duidelijke kaarten. Ook in Sefarad II, 1942, 171—191: S. de Ausejo, *El problema de Tartesos*, zie BO 3, 29). Ook van bijdragen van Engelsche, Fransche en Amerikaansche zijde maakt Garcia slechts een zeer spaarzaam gebruik. Maar ook hier bevatten de tijdsomstandigheden en de moeilijke postverbindingen een nagenoeg vergoelijkende petitio benevolentiae. In ieder geval mogen deze laatste nauwelijks bij wijze van kritiek bedoelde opmerkingen op geen enkele wijze een geestdriftig-prijzend oordeel over het knappe werk van den Madrileenschen geleerde verzwakken. Het is een belangrijk, zoo hier en daar vrijwel definitief-samenvattend werk, dat voor talrijke vragen een meer dan aannemelijke oplossing biedt. Een met frisch voorstellingsvermogen geschreven publicatie, die den lezer een voortreffelijken indruk geeft van de ondernemingen der Phoeniciërs en Carthagers in het Mediterrane Westen. Ja zelfs nog verder, indien men bedenkt, dat het Spaansche vasteland op zijn beurt tegen 500 v. Chr. als basis voor zeereizen naar Engeland, en naar het schijnt Afrikaansch-Guinea — respectievelijk onder de uit Cadiz vertrokken zeevaarders Hamilko en Hanno — heeft gediend. Men ziet dus wel, dat het een boek is, dat verre verschieten van koene reizen en schilderachtige kolonisatorische ondernemingen opent. Het zal dan ook op een ieder, die zich ervan bewust is, dat de geschiedenis der oude volkeren van het Nabije Oosten met talrijke draden met die van westelijker contreien is verbonden, een sterke aantrekkingskracht uitoefenen. Dit zal in even sterke mate het geval zijn bij den belangstellenden buitenstaander, gelijk steller dezes, als den waarschijnlijk slechts zeer sporadisch aan te treffen specialist. Rest ons de voor deze benarde tijden zeer voldoende technische uitvoering van het boek te loven (misschien op uitzondering van de kaart naast blz. 64 na). Ook de druk maakt een verzorgden indruk. Hinderlijke en misleidende fouten komen er weinig voor. (Verraderlijk is hoogstens op blz. 13 het 835, i.p.v. 935, van het einde van de regeering van koning Salomo van Israël). Een enkelen keer komen Duitsche namen verminkt uit de drukpers. Maar over het algemeen verdient ook dit zuiver technisch gedeelte van Garcia's uitnemend werk een onverdeeld gunstig oordeel: Homenaje al Professor Antonio Garcia y Bellido!

Leiden, 17 Januari 1944 C. KERN

LIJST VAN AANWINSTEN DER BIBLIOTHEEK VAN 1 SEPTEMBER 1943 TOT 31 DECEMBER 1943

samengesteld door A. M. P. Mollema

ALGEMEENE WERKEN

Bibliographie der Schriften des Universitätsprofessors Dr Hans von Mzik, zu seinem 60. Geburtstage dargebracht von Freunden, Kollegen und vom Verlag. Wien, 1936. 4^{0}. 16 blz., 1 portret.

Jensen, H. Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. Glückstadt, etc., z.j. 4^{0}. VIII, 418 blz., 444 afb.

Sattler, P. und G. von Selle. Bibliographie zur Geschichte der Schrift bis in das Jahr 1930. Linz, 1935. 8^{0}. XX, 234 blz. Archiv für Bibliographie, Beiheft 17.

Vallicrosa, J. M. A. Millas. La poesia sagrada Hebraicoespanola. Madrid, 1940. 4^{0}. XII, 370 blz., 1 pl. Cons. super. d. investigaciones cientific. Inst. Arias Montano, Escuela de estudios Hebraicos, Serie A., Num. 1.

Waele, F. J. de. Veertig eeuwen antieke kunst. 2e dr. Antwerpen, [1942]. 4^{0}. VIII, 98 blz., 1 krt., 90 afb.

ALGEMEENE WERKEN OVER HET NABIJE OOSTEN

Albricht, W. F. New light on the history of Western Asia in the second millenium b.C. Overdr.: BASOR, 1940. Nr 77, blz. 20—32; Nr 78, blz. 23—31.

Götze, A.; A. Christensen. Klein-Asien; Die Iranier. München, 1933. 4^{0}. XVIII, 310, 12 blz., 6 krt., 39 afb. Handbuch der Altertumswissenschaft, 3. Abt., 1. Teil, 3. Band, 3. Abschnitt, 1. Lieferung.

Hrozny, B. Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens. Prag, 1943. 4^{0}. 260 blz., 2 krt., 1 pl., 133 afb.

Karpeles, G. Geschichte der orientalischen Literatur in alter Zeit. Berlin, z.j. 4^{0}. 148 blz., 14 pl., 42 afb.

Memnon, Zeitschrift für die Kunst- und Kulturgeschichte des Alten Orients. 3 dln. Leipzig, 1907—1910. 4^{0}.

Staal, A. Onder de gouden zon van het morgenland. Een reis door Egypte, Palestina en Syrië, ingeleid

door W. van der Pluym. 2e dr. Amsterdam, z.j. 8^0. VIII, 262 blz., 112 pl., 92 afb.

Wachtsmuth, F. Der Raum. Band 2. Marburg, 1935. 4^0. VIII, 190 blz., 234 afb.

Weber, O. Arabien vor dem Islam. Leipzig, 1901. 8^0. 36 blz., AO, Jhrg. 3, 1902, 1.

GRAMMATICA'S EN WOORDENBOEKEN

Brockelmann, C. Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. 2 dln. Berlin, 1908; 1913. 4^0. XV, 666; XX, 708 blz.

Höfner, M. Altsüdarabische Grammatik. Leipzig, 1943. 8^0. XXIV, 194 blz. Porta ling. orient. XXIV.

Hommel, B. Untersuchungen zur hebräischen Lautlehre. 1er Teil. Leipzig, 1917. 8^0. XXX, 178 blz., BWAT, 23.

Langdon, St. A Sumerian grammar and chrestomathy with a vocabulary of the principal roots in Sumerian and a list of the most important syllabic and vowel transcriptions. Paris, 1911. 8^0. VII, II, 312 blz.

St. Clair—Tisdall, W. Key to the modern Persian conversation-grammar. 2e dr. London, 1923. 8^0. 90 blz.

St. Clair—Tisdall, W. Modern Persian conversation-grammar with reading lessons, English-Persian vocabulary and Persian letters. 3e dr. London, 1923. 8^0. IX, 318, 80 blz.

GODSDIENST- EN KERKGESCHIEDENIS

Ablaing van Giessenburg, R. C. L'Évolution des idées religieuses dans la Mésopotamie et dans l'Égypte depuis 4400 jusqu'à 2000 avant notre ère. Amsterdam, 1889. 8^0. VIII, 182 blz. De l'évol. des idées religieuses dans la Palestine, I.

Bissing, Fr. W. von. Eine koptische Darstellung des triumphierenden Christentums. München, 1910. 8^0. 8 blz., 1 pl., SBAW, 1910, 3.

Cumont, F. Les religions orientales dans le paganisme romain. 3e dr. Paris, 1929. 8^0. XXIV, 354 blz. Annal. du Musée Guimet, Bibl. de vulgarisation XXIV.

Dibelius, M. Rom und die Christen im ersten Jahrhundert. Heidelberg, 1942. 8^0. 54 blz., SHAW, 1941/42, 2.

Langhe, R. de. Un dieu Yahweh à Ras Shamra. Leuven, 1942. 8^0. blz. 91—102. Bull. d'hist. et d'exégèse de l'Ancien Test. 14.

Löhr, M. Die Stellung des Weibes zu Jahwe-Religion und -Kult untersucht. Leipzig, 1908. 8^0. 58 blz., BWAT, 4.

Miedema, R. Karaktertrekken van het Oostersch Christendom aan de hand van de documenten der Oostersch-Christelijke kunst. Amsterdam, 1930. 8^0. 30 blz.

EGYPTE

a. PHILOLOGIE

Bissing, Fr. W. von. Ein Hauskauf im IV. Jahrtausend vor Chr. München, 1921. 8^0. 10 blz., SBAW, 1920, 14.

Grapow, H. Ueber die Wortbildungen mit einem Präfix m- im Aegyptischen. Berlin, 1914. 4^0. 34 blz., APAW, 1914, 5.

Junker, H. Zu einigen Reden und Rufen auf Grabbildern des Alten Reiches. Wien, 1943. 8^0. 56 blz., 14 afb., SAWW, 221, 5.

Möller, G. Ein ägyptischer Schuldschein der zweiundzwanzigsten Dynastie. Berlin, 1921. 4^0. blz. 298—305. SPAW, 1921, XV.

Schäfer, H. Nubische Texte im Dialekte der Kunûzi (Mundart von Abuhôr). Berlin, 1917. 4^0. 290 blz., 24 afb., APAW, 1917, 5.

Speleers, L. Comment faut-il lire les Textes des Pyramides égyptiennes? Bruxelles, 1934. 4^0. 280 blz., 42 afb.

Wessetzky, W. von. Zur Deutung des „Orakels" in der sogenannten demotischen Chronik. Berlin. 8^0. blz. 161—172. Overdr.: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. XLIX, 3/4.

Wiedemann, A. Die Unterhaltungsliteratur der alten Aegypter. Leipzig, 1902. 8^0; 32 blz., AO, 1902, Jhrg. 3, 4.

b. GODSDIENSTGESCHIEDENIS

Bissing, Fr. W. von. Versuch einer neuen Erklärung des Ka'i der alten Aegypter. München, 1911. 8^0. 16 blz., SBAW, 1911, 5.

Speleers, L. Le sens de nos deux hypocéphales égyptiens. Bruxelles, 1943. 8^0. blz. 35—44, 2 afb. Overdr.: Bull. d. Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 1943, 1—2.

Wiedemann, A. Die Toten und ihre Reiche im Glauben der alten Aegypter. Leipzig, 1900. 8^0. 36 blz., AO, 1901, Jhrg. 2, 2.

c. GESCHIEDENIS EN GEOGRAPHIE

Bissing, Fr. W. von und H. Kees. Tine, eine hellenistisch-römische Festung in Mittelägypten. München, 1928. 8^0. 20 blz., 2 pl., 5 afb., SBAW, 1928, 8.

Capart, J. Tout-Ankh-Amon. Avec la collaboration de M. Werbrouck, E. Bille—de Mot, J. M. Taupin, P. Gilbert. Bruxelles, 1943. 8^0. X, 212 blz., 78 afb.

d. ARCHAEOLOGIE EN KUNST

Bissing, Fr. W. von, Beiträge zur Geschichte der altägyptischen Baukunst. München, 1923. 8^0. 16 blz., 2 pl., 1 afb., SBAW, 1923, 7.

Bissing, Fr. W. von. Die Datierung der Petrieschen Sinaiinschriften. München, 1920. 8^0. 22 blz., SBAW, 1920, 9.

Bissing, Fr. W. von. Denkmäler zur Geschichte der Kunst Amenophis IV. München, 1914. 8^0. 20 blz., 10 pl., SBAW, 1914, 3.

Bissing, Fr. W. von. Die Reliefs vom Sonnenheiligtum des Rathures. Vorläufiger Bericht über einige Ergebnisse bei ihrer Bearbeitung. München, 1914. 8^0. 18 blz., SBAW, 1914, 9.

Bissing, Fr. W. von. Untersuchungen zu den Reliefs aus dem Re-Heiligtum des Rathures, unter Mitarbeit von H. Kees. 1 Teil. München, 1922. 4^0. 116, 24 blz., 1 pl., 2 afb., ABAW, XXXII, 1.

Bissing, Fr. W. von. Vom Wadi Es Saba Rigâle bei Gebel Silsile, mit Beiträgen von H. Kees. München, 1913. 8^0. 20 blz., 3 pl., SBAW, 1913, 10.

Borchardt, L. Das Grabdenkmal des Königs Nefer-'Ir-Ke^3-Re^c. Leipzig, 1909. fol. 92 blz., 10 pl., 96 afb., WVDOG, 11.

Borchardt, L. Das Grabdenkmal des königs Sa^3 hu-re^c. 2 dln. in 3 banden. Leipzig, 1910—1913. fol. 162; 196 blz., 16; 74 pl., 197; 38 afb., WVDOG, 14; 26.

Junker, H. Gîza VI. Bericht über die von der Akad. d. Wissensch. in Wien.... mit W. Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Gîza. Band VI. Die Mastabas der Nfr (Nefer), Kdfjj (Kedfi), K3hjf (Kahjef) und die westlich anschliessenden Grabanlagen. Wien, 1943. 4^0. VII, 274 blz., 1 krt., 24 pl., 106 afb., DAWW, 72, 1.

Koefoed—Petersen, O. Aegyptens Kaetterkonge og hans Kunst. København, 1943. 8^0. 50 blz., 40 pl.

Netolitzky, F. Nachtweise von Nahrungs- und Heilmitteln in den Trockenleichen von Naga-ed-dêr (Aegypten). Berlin, 1943. 4^0. 34 blz., 22 afb. Mitt. Deutsch. Inst. f. ägypt. Altertumsk. in Kairo. Ergänzungsheft 1.

Roeder, G. Lebensgrosse Tonmodelle aus einer altägyptischen Bildhauerwerkstatt. Berlin, 1941. fol. blz. 145—171, 24 afb. Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen, 62, IV.

PAPYROLOGIE

Wenger, L. Canon in den römischen Rechtsquellen und in den Papyri, eine Wortstudie. Wien, 1942. 8^0. 194 blz., SAWW, 220, 2.

OUDE- EN NIEUWE TESTAMENT

Bacher, W. Die Proömien der alten jüdischen Homilie. Beitrag zur Geschichte der jüdischen Schriftauslegung und Homiletik. Leipzig, 1913. 8^0. 132 blz., BWAT, 12.

Baumgärtel, Fr. Elohim ausserhalb des Pentateuch, Grundlegung zu einer Untersuchung über die Gottesnamen im Pentateuch. Leipzig, 1914. 8^0. 98 blz., BWAT, 19.

Beer, G. Exodus. Mit einem Beitrag von K. Galling. Tübingen, 1939. 4^0. 180 blz., 5 afb., HAT, 1. Reihe, 3.

Bentzen, A. Daniel. Tübingen, 1937. 4^0. IX, 54 blz., HAT, 1. Reihe, 19.

Bertholet, A. Hesekiel. Mit einem Beitrag von K. Galling. Tübingen, 1936. 4^0. XXII, 172 blz., HAT, 1. Reihe, 13.

Beyschlag, S. Die Wiener Genesis. Idee, Stoff und Form. Wien, 1942. 8^0. 130 blz., SAWW, 220, 3.

Boer, P. A. H. de. De voorbede in het Oude Testament. Leiden, 1943. 4^0. 230 blz., OTS, III.

Coppens, J. De geschiedkundige ontwikkelingsgang van de Oudtestamentische exegese vanaf de Renaissance tot en met de Aufklärung. Antwerpen, 1943. 4^0. 48 blz. Overdr.: Meded. Kon. Vlaamsche Acad. v. wetensch. en schoone kunsten v. België, Klasse der letteren, V, 4.

Edelkoort, A. H. De Christus-verwachting in het Oude Testament. Wageningen, 1941. 8^0. 538 blz.

Eerdmans, B. D. The covenant at Mount Sinai, viewed in the light of antique thought. Leiden, 1939. 4^0. 32 blz.

Eissfeldt, O. Erstlinge und Zehnten im Alten Testament, ein Beitrag zur Geschichte des israelitisch-jüdischen Kultus. Leipzig, 1917. 8^0, VIII, 172 blz., BWAT, 22.

Fichtner, J. Weisheit Salomos. Tübingen, 1938. 4^0. 70 blz., HAT, 2. Reihe, 6.

Galling, K. Biblisches Reallexikon. Tübingen, 1937. 4^0. VIII, 274 blz., 1 pl., 133 afb., HAT, 1. Reihe, 1.

Gemser, B. Sprüche Salomos. Tübingen, 1937. 4^0. 90 blz., HAT, 1. Reihe, 16.

Groot, J. De. De Psalmen. Verstaat gij wat gij leest? Baarn, [1941]. 8^0. 238 blz.

Haller, M. und K. Galling. Die fünf Megilloth. Tübingen, 1940. 4^0. VIII, 136 blz., HAT, 1. Reihe 18.

Herrmann, J. Ezechielstudien. Leipzig, 1908. 8^0. IV, 148 blz., BWAT, 2.

Hölscher, G. Das Buch Hiob. Tübingen, 1937. 4^0. 102 blz., HAT, 1. Reihe, 17.

James, M. R. The apocalypse in art. London, 1931. 8^0. 124 blz. The Schweich lectures of the British Academy, 1927.

Kahle, P. Masoreten des Ostens, die ältesten punktierten Handschriften des Alten Testaments und der Targume. Leipzig, 1913. 8^0. XXX, 240 blz., 16 pl., BWAT, 15.

Kittel, G. Die Oden Salomos überarbeitet oder einheitlich? Mit 2 Beilagen. Leipzig, 1914. 8^0. 184 blz., BWAT, 16.

Landersdorfer, S. Sumerisches Sprachgut im Alten Testament, eine biblisch-lexikalische Studie. Leipzig, 1916. 8^0. VIII, 118 blz., BWAT, 21.

Noth, M. Das Buch Josua. Tübingen, 1938. 4^0. XVI, 124 blz., 2 krt., HAT, 1. Reihe, 7.

Procksch, O. Studien zur Geschichte der Septuaginta. Die Propheten. Leipzig, 1910. 8^0. 140 blz., BWAT, 7.

Puukko, F. Das Deuteronomium, eine literarkritische Untersuchung. Leipzig, 1910. 8^0. VIII, 304 blz., BWAT, 5.

Richter, G. Erläuterungen zu dunkeln Stellen im Buche Hiob. Leipzig, 1912. 8^0. 86 blz., BWAT, 11.

Robinson, T. H. und F. Horst. Die zwölf kleinen Propheten. Tübingen, 1938. 4^0. VI, 268 blz., HAT, 1. Reihe, 14.

Rothstein, J. W. Hebräische Poesie, ein Beitrag zur Rhytmologie, Kritik und Exegese des Alten Testaments. Leipzig, 1914. 8^0. VIII, 110 blz., BWAT, 18.

Rothstein, J. W. Die Nachtgesichte des Sacharja. Studien zur Sacharjaprophetie und zur jüdischen Geschichte im ersten nachexilischen Jahrhundert. Leipzig, 1910. 8^0. 224 blz., BWAT, 8.

Schmidt, H. Die Psalmen. Tübingen, 1934. 4^0. XII, 258 blz., HAT, 1. Reihe, 15.

Staerk, W. Die Ebed Jahwe-Lieder in Jesaja 40 ff. Ein Beitrag zur Deuterojesaja-Kritik. Leipzig, 1913. 8^0. 148 blz., BWAT, 14.

Studien, Alttestamentliche-, Rudolf Kittel zum 60. Geburtstag dargebracht... Leipzig, 1913. 8^0. 268 blz., BWAT, 13.

Volz, P. Studien zum Text des Jeremia. Leipzig, 1920. 8⁰. XXVI, 346 blz., BWAT, 25.

PALESTINA — GESCHIEDENIS VAN ISRAËL

Hölscher, G. Die Anfänge der hebräischen Geschichtsschreibung. Heidelberg, 1942. 8⁰. 116 blz., SHAW, 1941/42, 3.

Kittel, R. Studien zur hebräischen Archäologie und Religionsgeschichte. Leipzig, 1908. 8⁰. XI, 242 blz., 44 afb., BWAT, 1.

Kjaer, H. I det Hellige Land, de Danske Udgravninger i Shilo, Elis og Samuelsby. Med Forord af H. Ussing. København, 1931. 4⁰. 96 blz., 63 afb.

Klamroth, E. Die jüdischen Exulanten in Babylonien. Leipzig, 1912. 8⁰. 114 blz., BWAT, 10.

Merz, E. Die Blutrache bei den Israelieten. Leipzig, 1916. 8⁰. 142 blz., BWAT, 20.

Roth, O. Rom und die Hasmonäer, Untersuchungen zu den jüdisch-römischen Urkunden im ersten Makkabäerbuche und in Josephus' Jüdischen Altertümern XIV. Leipzig, 1914. 8⁰. 94 blz., BWAT, 17.

Rothstein, J. W. Juden und Samaritaner. Die grundlegende Scheidung von Judentum und Heidentum. Leipzig, 1908. 8⁰. 84 blz., BWAT, 3.

SYRIË

Alt, A. Ein Phönikisches Staatswesen des frühen Altertums. Overdr.: FuF, 18, 1942, Nr 21/22, blz. 207—209.

Landau, W. von. Die Phönizier. Leipzig, 1901. 8⁰. 32 blz., AO, Jhrg 2, 1901, 4.

Pietschmann, R. Geschichte der Phönizier. Berlin, 1889. 4⁰. 320 blz. geill. Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen. 1. Hauptabt., 4. Teil, II. Hälfte.

KLEIN-AZIË

Brandenstein, C. G. von. Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Keilschrifttexten. Leipzig, 1943. 4⁰. 108 blz. met 12 pl. MVAeG, 46, 2.

Güterbock, H. G. Siegel aus Bogazköj. 2. Teil: Die Königssiegel von 1939 und die übrigen Hieroglyphensiegel. Berlin, 1942. 4⁰. VI, 104 blz., 8 pl. AfO, Beiheft 7.

BABYLONIË EN ASSYRIË

a. PHILOLOGIE EN GODSDIENST

Delitzsch, F. Sumerisch-akkadisch-hettitische Vokabularfragmente. Berlin, 1914. 4⁰. 50 blz., APAW, 1914, 3.

Hilprecht, H. V. Der neue Fund zur Sintflutgeschichte aus der Tempelbibliotheek von Nippur. Leipzig, 1910. 8⁰. 64 blz., 6 afb.

Jensen, P. Assyrisch-babylonische Mythen und Epen. Berlin, 1900—'01. 8⁰. XXII, 464 blz. Keilinschriftl. Bibl. VI, 1.

Jensen, P. Erschliesung der aramäischen Inschriften von Assur und Hatra. Berlin, 1919. 4⁰. blz. 1042—1052, 2 pl. Overdr.: SPAW, 1919, LIII.

Winckler, H. Himmels- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig, 1901. 8⁰. 64 blz., 2 afb., AO, Jhrg. 3, 1902, 2/3.

b. ARCHAEOLOGIE EN KUNST

Billerbeck, A. und F. Delitzsch. Die Palasttore Salmanassars II von Balawat. Leipzig, 1908. 4⁰. 156 blz., 4 pl. Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft V, 1.

Winckler, H. Die politische Entwickelung Babyloniens und Assyriens. Leipzig, 1900. 8⁰. 32 blz., AO, Jhrg. 2, 1901, 1.

Zimmern, H. Biblische und babylonische Urgeschichte. 2e dr. Leipzig, 1901. 8⁰. 40 blz., AO, Jhrg. 2, 1901, 3.

IRAN

Billerbeck, A. Susa, eine studie zur altern Geschichte Westasiens. Leipzig, 1893. 8⁰. VIII, 184 blz., 1 krt., 10 afb.

Bissing, Fr. W. von. Ursprung und Wesen der persischen Kunst. München, 1927. 8⁰. 36 blz. SBAW, 1927, 1.

Herzfeld, E. Die Aufnahme des sasanidischen Denkmals von Paikuli. Berlin, 1914. 4⁰. 30 blz., 3 pl., APAW, 1914, 1.

Mitteilungen aus Iran, Archaeologische-, herausgeb. von E. Herzfeld. 9 dln. Berlin, 1929—1938. 4⁰.

KLASSIEKE BESCHAVING

Berve, H. Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage. 2 dln. München, 1926. 4⁰. XV, 358; 446 blz.

Ducati, P. Die etruskische, italo-hellenistische und römische Malerei. Wien, z.j. 8⁰. XXXIV, 120 blz., 120 pl.

Erman, A. Römische Obelisken. Berlin, 1917. 4⁰. 48 blz. Overdr.: APAW, 1917, 4.

Gabriel—Leroux, J. Les premières civilisations de la Méditerranée. Paris, 1942. 8⁰. 128 blz. „Que sais-je?", 17.

Garcia y Bellido, A. Fenicios y Carthagineses en Occidente. Madrid, 1942. 4⁰. 316 blz., 24 pl., 57 afb. Cons. super. d. investigaciones cientific. Inst. Arias Montano. Escuela de estudios Hebraicos, Serie C, Num. 1.

Gjerstad, E.; J. Lindros; E. Sjöguist and A. Westholm. The Swedish Cyprus Expedition, finds and results of the excavations in Cyprus 1927—1931. 3 dln.. Stockholm, 1935—'37. 4⁰. L, 578; XLV, 862; XXVII, 676 blz., 16 krt., 155 pl., 217 afb; 30 krt., 250 pl., 299 afb.; 41 krt., 208 pl., 385 afb.

Gregor, J. Alexander der Grosse, die Weltherrschaft einer Idee. München, 1940. 8⁰. 478 blz., 1 krt., 64 afb.

Jongkees, J. H. Troje, brug tusschen Azië en Europa. Den Haag, 1942. 8⁰. 110 blz., 15 afb.

Kaerst, J. Geschichte des Hellenismus. 3e dr. Band I. Leipzig, 1927. 8⁰. XII, 580 blz.

Müfid, A. Stockwerkbau der Griechen und Römer. Berlin, 1932. 4⁰. IX, 134 blz., 38 afb. Istanbuler Forschungen, I.



BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET

NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

— Redactie en administratie: —
Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland)

N⁰ 4
Juli 1944

De bibliotheek is geopend op werkdagen van 9.30—12.30, 13.30—17 en 19—22 uur

BOEKBESPREKINGEN

EGYPTOLOGIE

P. MONTET, *Tanis. Douze années de fouilles dans une capitale oubliée du delta égyptien*, Parijs, Payot, 1942 (8vo, 235 blz., 63 lijnteekeningen, 16 pl.) = Bibliothèque historique.

P. MONTET, *Le drame d'Avaris. Essai sur la pénétration des Sémites en Egypte*, Parijs, Geuthner, 1941 sic (8vo, 224 blz., 60 lijnteekeningen, 16 pl.).

Wanneer men bij Port Said het Suezkanaal binnenvaart, heeft het schip eerst een groot recht stuk af te leggen, dat tot achter il-Kantara loopt. Men heeft dan aan zijn rechter hand het meer van Menzala, ondiep en brak water bevattend, dat met zijn visch- en vogelrijkdom ons een idee geeft, hoe de Delta er in vroege tijden zoowat moet hebben uitgezien. Na ongeveer 50 km vanaf Port Said gevaren te hebben, passeert men het plaatsje il-Kâb of Le Cap. Op bijna dezelfde geografische lengte, ruim 40 km westelijk, ligt het visschersdorpje Sân il-Hagar, dat — in naam — de voortzetting is van het oude Tanis. Dit feit werd reeds vastgesteld door de geleerden der Commission d'Égypte, die Napoleon Buonaparte vergezelden op zijn Egyptischen veldtocht. Van Kairo uit gaat men er heen over het een 30 km zuidelijker gelegen Faqoes, waar onze landgenoot J. Muyser pastoor is van een Koptische gemeente. (JEOL I, 189).

Zooals dus blijkt, ligt het zeer afgelegen en er zijn vele Egyptologen, die er nooit geweest zijn. Lepsius[1]) bv., toen hij toch jaren in het Nijldal had doorgebracht, bezocht het pas vlak voor zijn vertrek uit Egypte, einde September 1845, per schip vanuit Damiette (Doemjât); want Sân il-Hagar is gelegen aan een Nijlarm, den Baḥr Moeʿîz, waarmee zich iets ten Zuiden der ruïnes de Baḥr Faqoes vereenigt; in de oudheid sprak men hier van de Tanitische monding. Ook indien wij niet uit Strabo (XVIII, 1, 20; Cas. 802) wisten, dat Tanis een belangrijke stad was geweest, zouden wij dat zonder meer kunnen opmaken uit de oppervlakte van het ruïnenveld, die ± 15 hectaren bedraagt, zoodat men enkele uren noodig heeft om de rondte te maken. Men kan het 20 km ver zien liggen.

Het was dan ook zeer verheugend, dat P. Montet, professor in de Egyptologie te Straatsburg, in 1929 van de Fransche republiek subsidie kreeg om opgravingen te Tanis te beginnen. Maar, en men kon dit van te voren zeggen en de twaalf opgravingscampagnes bevestigen dit slechts, hier ligt een object, dat door een expeditie moet worden aangepakt, die op Amerikaansche wijze is toegerust en op Amerikaansche manier over fondsen en personeel kan beschikken. Nu kon er helaas al te vaak geen sprake zijn van rustig en systematisch graven en moest men steeds trachten ook een voor de buitenwereld éclatant succes te behalen. Dat dit na 10 jaren is mogen gelukken, gunnen wij den opgravers volgaarne, maar juist uit de beschrijving der sensationeele vondsten blijkt, dat men veel te beperkt was in zijn middelen; wij lezen bv., dat een gouden koningsmasker van het transport heeft geleden (*Tanis*, 144), en dat een gordel uit duizenden gouden en fayence kralen, die op een koninklijke mummie werd gevonden, niet met paraffine is bewerkt geworden (a.w., 157). Het zal ook wel aan hetzelfde gebrek aan geldmiddelen zijn toe te schrijven, dat men geen aparten fotograaf aan de expeditie heeft kunnen verbinden (de staf bestond meestal slechts uit drie of vier man); in een officieel opgravingsverslag als P. Montet, *La nécropole des rois tanites. Inventaire du mobilier*, Kêmi IX, 1942, 1—96, mist men bv. op plaat XVII, een foto van den koningstooi van Šešonk[2]) in situ, de toch noodzakelijke cartonnetjes met nummers, om later te weten, hoe alles oorspronkelijk heeft gelegen. Daardoor moesten wij een foto missen van bv. Psoesennes' graf met het grafmobilair nog ter plaatse, maar genoegen nemen met een teekening van Mej. Ev. Pons[3]).

De opgesomde bezwaren zijn ongetwijfeld groot, maar op een erg belangrijk punt moeten wij Montet dankbaar en zelfs zeer dankbaar zijn: hij publiceert niet alleen zijn vondsten, maar ook zonder lang te wachten[4]). Reeds in 1933, na nog niet heelemaal vier campagnes, verscheen zijn *Les nouvelles fouilles de Tanis* (1929—1932)[5]), dat 90 platen telt, in hetzelfde jaar *La stèle de l'an 400 retrouvée*, Kêmi IV, 1931—1933, 191—215, terwijl deel V van hetzelfde tijdschrift (1935—1936) evenals het reeds vermelde IXde deel, geheel gewijd zijn aan deze opgraving[6]).

Het is dus vanzelfsprekend, dat Montet slechts

---

[1]) R. Lepsius, *Briefe aus Aegypten, Aethiopien und der Halbinsel des Sinai*, Berlijn 1852, 373—374.

[2]) Dit is niet de Bijbelsche Šišak of Sesac van 1 Kon. 14, 25 en 2 Kron. 12, 5 vgl., maar een naamgenoot, wiens kroningsnaam wśr-mꜣʿ.t-rʿ luidt en dien wij Š. III noemen; van hem is graf V.

[3]) *Tanis*, Fig. 33 en P. Montet, *Vases sacrés et profanes du tombeau de Psousennès*, Fig. 2, in Monuments et Mémoires Piot, 38, 1941, 17—39.

[4]) Vergelijk bv. het over Reisner opgemerkte in B.O. no. 3, blz. 21.

[5]) Parijs = Publications de la faculté des lettres de Strasbourg — Deuxième série — vol. 10; vergelijk JEOL I, 181.

[6]) Zie ook de litteratuuropgave *Tanis*, 41.

een deel der ruïnes kon onderzoeken. Waar heeft hij dan te Tanis gewerkt? [7]).

Allereerst in den grooten tempel, die binnen een zwaren muur is gelegen, die aan de zuid- en oostzijde omsloten wordt door een tweeden. Wanneer wij de situatieteekening (Fig. 1) bekijken, blijkt alleen reeds uit het verloop van den binnensten muur, dat deze later moet zijn gebouwd: de as van den tempel komt uit in de Westelijke poort en men kan zeggen, dat hij ongeveer in het midden ligt der buitenste omwalling. Deze is gemiddeld 16 m dik en gemaakt uit tichels; zij verloopt niet volgens een rechte lijn, maar telkens springen gedeelten vooruit; het inspringende deel is uit convexe lagen, het vooruitspringende uit concave, waardoor de inkrimping en uitzetting van den ongebakken steen wordt geneutraliseerd. Zijn juiste hoogte heeft men niet kunnen bepalen, maar waarschijnlijk bedroeg deze 9 of 10 m. De zuidzijde is ongeveer 400 m, de oostelijke 365 m lang, het omsloten terrein bijna 13 hectaren. In dezen muur, die misschien uit den tijd van Ramses II dateert, heeft een farao der XXIIste dynastie, de reeds genoemde Šešonk III, een monumentale granieten poort laten bouwen op de plaats, waar zijn voorvader Šešonk I er een had laten bouwen van kalksteen; deze verving weer een nog oudere poort van Ramses II, die den vorm had van een Syrische vesting (migdol), zooals Ramses III die later in Medinet Haboe liet maken [8]). Ervóór stond een paar kolossen. Was men dezen ingang gepasseerd, dan zag men vanuit een kolonnade met granieten zuilen van 11 m den grooten tempel voor zich liggen. Zijn eerste pyloon werd voorafgegaan door twee obelisken, die de namen van Ramses den Groote dragen, maar in lengte overtroffen worden door het wonder der stad: een granieten kolos van Ramses II van 20 m, die waarschijnlijk nog een kalksteenen dito als pendant had. De tempel is een rechthoek van 240 m bij 82 en wordt aan zijn oostelijke zijde afgesloten door een muur van farao Nectanebo (XXXIste dynastie, 4de eeuw v. Chr.) afkomstig; misschien is hij oorspronkelijk nog langer geweest. Er blijken in den tempel nog twee pylonen gestaan te hebben, waarvan de eerste werd voorafgegaan door één paar obelisken, de tweede zelfs door een dubbel paar; ook achter in den tempel is nog een paar teruggevonden, en hieruit concludeert Montet, dat op de plaats van den huidigen afsluitingsmuur oorspronkelijk weer een pyloon heeft gestaan. In den eersten voorhof is een put gevonden van 11 m diepte, waardoor het mogelijk was de tempelbezoekers steeds van versch water te voorzien. De tweede voorhof was een openluchtmuseum van beeldhouwkunst: behalve de reeds vermelde obelisken — Tanis telde ongeveer eens zooveel obelisken als Karnak, dat er zes paar had; de Tanitische zijn echter minder geweldig van afmeting — stonden er nog vier kolossen van Ramses II, ongeveer 8 m hoog, een achttal sfinxen (o.a. de Tanissfinxen van Leningrad en het Louvre) en nog een tiental groote beelden, o.a. de beroemde, reeds door Mariette gevonden, z.g. offerdragers. Men neemt aan, dat op den derden pyloon de hypostyle zaal volgde en het sanctuarium. Dit laatste is zoo verwoest, dat men zich geen denkbeeld kan vormen hoe het er moet hebben uitgezien. In dit gedeelte vond Montet de z.g. stele van het jaar 400 terug, die Mariette ter plaatse had moeten laten en daarom weer begraven had; zij was door denzelfden Ramses aan den god Seth gewijd. De tempel zelf was tot in de XXste dynastie een heiligdom van dezen god, later is deze moeten wijken voor Amon van Thebe. Het materiaal van dezen tempel, evenals de beelden en obelisken, is grootendeels van Ramses II afkomstig, maar hij is, met dit materiaal, geheel vernieuwd omstreeks het jaar 1000, door de farao's Psoesennes en Siamon (XXIste dynastie). Voor deze vorsten die te Tanis resideerden, was het bij gebrek aan middelen niet mogelijk de uitgebreide ruïnes weer op te bouwen en de eerste van deze twee heeft daartoe de volgende oplossing gekozen: hij liet binnen den oorspronkelijken grooten muur van het tempelcomplex een anderen bouwen, die op ruim 300 m afstand met den westelijken muur parallel loopt en ongeveer 200 m lang is. In het midden werd een poort aangebracht, die de opgravers daarom de poort van Psoesennes noemen. Zijn verloop in westelijke richting geeft het kaartje aan. Bovendien liet dezelfde farao in den noordwestelijken hoek van den ouden muur een glooienden aarden wal aanbrengen. Het gevolg van deze veranderingen was, dat het complex slechts de helft der vroegere oppervlakte bedroeg en dat het bovendien in een vesting werd veranderd. Men kan het op dit punt met het tempelcomplex van Medinet Haboe vergelijken [9]). De situatie is dus wel anders geworden sinds den tijd van Ramses II, die in deze stad niets te vreezen had, noch van vreemden noch van zijn onderdanen.

De sector ten Noorden van den tempel was vóór 1929 praktisch niet onderzocht. Ook M o n t e t heeft zich vooral moeten bepalen tot het gedeelte, dat bewestelijk de noordelijke poort ligt. Behalve de resten van een aantal huizen vond men er een machtige constructie in tichels, 30 bij 50 m; het bleek een conglomeraat te zijn van twee constructies, waarvan de westelijke de oudste is (30 bij 13,50 m). In het midden is het ongeveer 6 m hoog, aan de vier kanten 3 of 2,50 m. Aan de zuidzijde is een terras van 2 m breedte, van waaruit een zacht glooiende weg naar den tempel loopt. Het geheel is om verschillende redenen merkwaardig: de zijden van het grondvlak zijn niet recht, maar naar binnen gebogen; de steenlagen zijn niet vlak, maar loopen op naar de kanten; het geheel is niet massief, want er zijn een aantal ruimtes, onderling zeer in grootte verschillend, uitgespaard. Men heeft niet kunnen uitmaken, of en hoe deze ruimtes waren afgedekt en Montet vermoedt, dat zij zijn aangebracht om steen te sparen

7) De vondsten tot 1934 zijn zooveel mogelijk verwerkt in Porter-Moss, *Topographical Bibliography* enz., IV, Lower and Middle Egypte, Oxford 1934, 13—26.

8) De zoogen. Oostpoort, zie JEOL II, 48, bovenaan.

9) U. Hölscher in *Actes du XVIIIe congrès des orientalistes*, Leiden 1932, 84—85.

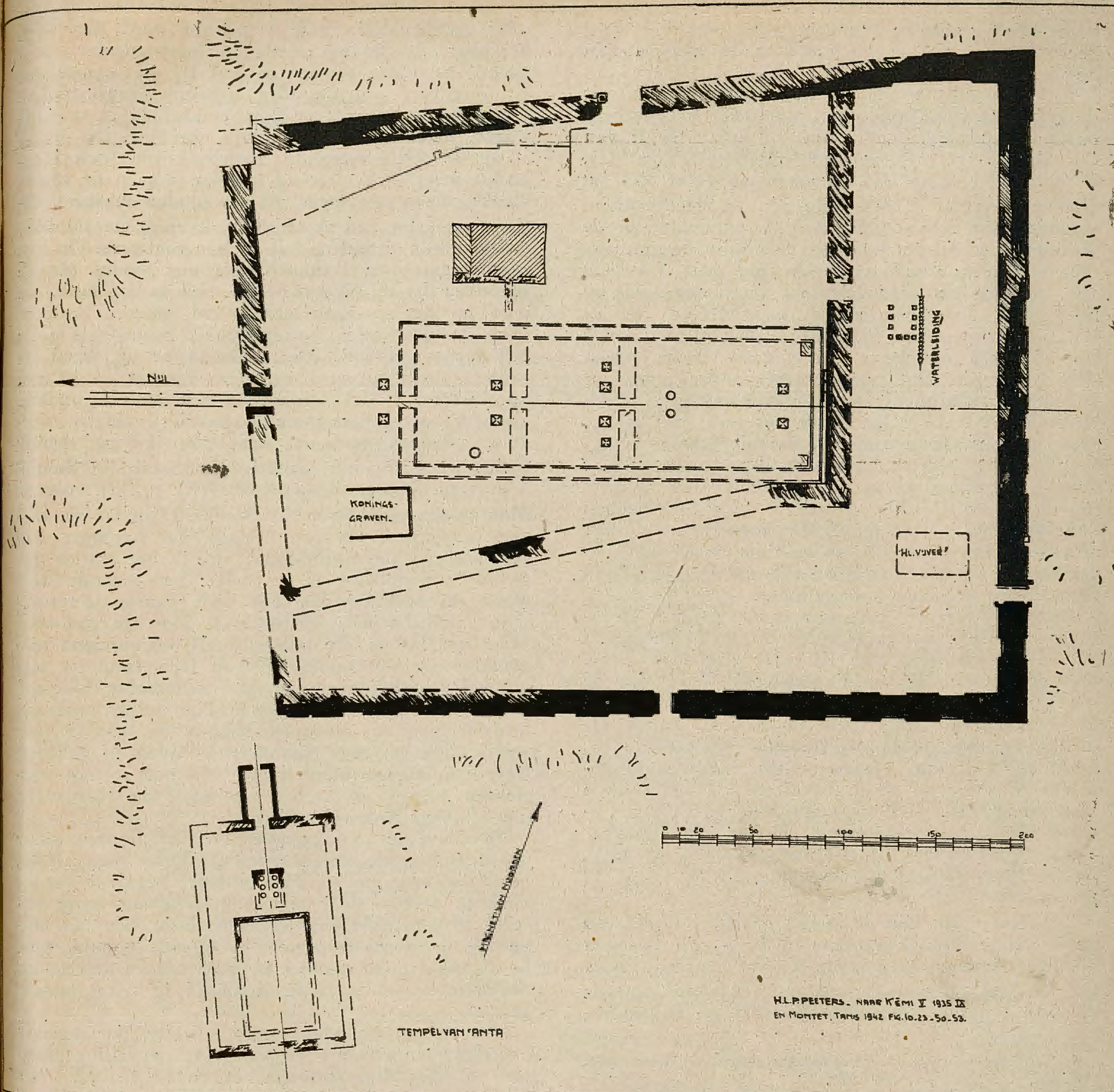


Fig. 1. Het opgravingsterrein te Tanis

en gevuld waren met aarde. Bij de hoeken heeft men bouwoffers, elk bestaande o.a. uit een mensch, gevonden, zooals op meer plaatsen te Tanis het geval was. De bestemming van het bouwwerk is waarschijnlijk godsdienstig geweest en wanneer voortgezette opgravingen zouden doen blijken, dat op de plaats van den glooienden weg den noordelijken tempelmuur snijdt, een poort is geweest, is dit vrijwel zeker. Dussaud vermoedt, dat het een soort bescheiden ziggoerât zal geweest zijn.

Het grootste succes heeft de expeditie gehad in den sector gelegen tusschen den zuidelijken tempelmuur en den muur van Psoesennes. Men had daar in den loop der jaren reeds een aantal huizen in gedroogden steen vrijgelegd, o.a. een kapel, waarin een beeld van den god Hoeroen (hwrwn) stond opgesteld. Deze Kanaäneesche god, waarvan de naam ons ook bewaard is in het Bijbelsche Bet-Choron, wordt hier afgebeeld als Horusvalk met den jongen Ramses II vóór zich. Uiterlijk onderscheidt hij zich dus niet van dezen Egyptischen god, terwijl de beeldhouwer ook nog den naam Ramses (rᶜ-mś-św) in

beeld heeft weten te brengen; want het kind (mś) heeft de zon (rᶜ) op zijn hoofd en de św.t-plant in de linkerhand[10]).

In 1939 vond men vlak bij den eersten pyloon, wat de geleerden van Napoleon's commissie reeds gezocht hadden: koningsgraven[11]) en wel een vijftal: van Osorkon II (graf I), van een onbekende (graf II), Psoesennes I (graf III), Amenemope (graf IV) en Šešonk III (graf V)[12]). Alle zijn zij slechts klein, wanneer men ze vergelijkt met de pyramiden of de graven in het dal der koningen te Thebe; zij zijn ook niet in rotsen uitgehouwen, die hier niet aanwezig zijn, maar op het zand gebouwd. Daar men reeds op 5 of 6 m diepte het waterniveau bereikt, zijn zij bovendien bijna allen zeer laag, omdat zij niet boven het maaiveld uitsteken; slechts graf V stak boven den grond uit. Het zijn kamers zonder pijlers of zuilen, wier muren uit blokken kalksteen zijn opgetrokken (II, IV, V); dit is ook het geval met graf I, maar dit bestaat, evenals V, dat uit graniet is gebouwd en bekleed met kalksteen, uit twee naast elkaar gelegen en onderling verbonden deelen. De kleinste graven, II en IV, zijn onversierd, de andere hebben een versiering in laag relief. Het bouwmateriaal voor al deze graven heeft men gehaald uit vroegere bouwwerken ter plaatse, zooals bv. uit oudere opschriften aan de niet-zichtbare kanten blijkt.

Deze vijf graven bevatten samen twaalf sarcofagen van steen, als volgt verdeeld: de kleine graven (II en IV) elk een, I en III ieder vier en V twee. Ook deze kisten zijn, op die van graf IV na, niet tot dit doel uit de steengroeve gehaald, maar of gekapt uit blokken, die voor een ander doel waren gebruikt, of ook reeds als doodkist: Psoesennes bv. heeft een sarcofaag ten name van Mernephtah gebruikt. Een viertal ervan bevatten nog een houten kist, terwijl graf III twee zilveren sarcofagen bevatte, dien van Psoesennes zelf en dien van Hekacheperre-Šešonk[13]), die minstens twee eeuwen na Psoesennes heeft geleefd en hier blijkbaar in veiligheid is gebracht.

Teruggevonden zijn de kisten en overblijfsels van de volgende farao's: Psoesennes I en zijn tweeden opvolger Amenemope van de XXIste dynastie, Osorkon II, Hekacheperre-Šešonk en Takelothis van de XXIIste dynastie. Behalve Osorkon II, en Takelothis, wier gezelschap in graf I gedeeld werd door den blijkbaar als jongen overleden hoogepriester Hornechti, bevonden zij zich in graf III, het eenige dat de opgravers ongeschonden hebben teruggevonden.

Wanneer deze graven ook bescheiden in omvang waren, de inhoud is koninklijk geweest. Dit blijkt al uit de reeds vermelde zilveren kisten (ook Hornechti moet er een gehad hebben, zooals uit resten bleek), maar nog meer uit de gouden maskers die Psoesennes en Šešonk droegen, evenals de sieraden uit hetzelfde metaal en het gouden vaatwerk. Op hen is ook, zooals bij Toetanchamon, een gouden plaatje gevonden dat gelegd was op de snede in den buik, die men bij het mummificeeren had moeten maken. Wat de armbanden betreft, haalt Psoesennes zelfs een record: terwijl Toetanchamon er in totaal 13 aanhad, droeg hij er 12 aan den rechter en 10 aan den linkerarm. Met voorbijgaan van het vele andere, als scarabeeën, hartamuletten, colliers, ringen, sandalen, wapens, scepters, enz., zou ik nog slechts willen wijzen op het prachtige pectoraal van Šešonk (*Tanis*, pl. XIII en *Kêmi* IX, Pl. XXI, n. 219), volgens Montet den grootvader van Šešonk I, zoodat wij met een familiestuk te doen hebben, dat na meer dan 100 jaar aan zijn naamgenoot mee in het graf is gegeven; zijn opbouw is als volgt: het centrale deel wordt gevormd door een zonneboot, waarop de zonneschijf zich bevindt, geflankeerd door de godinnen Maat en Hathor, die hun vleugels beschermend uitspreiden; op de zonneschijf van lapis lazuli is uitgebeeld de aanbidding van Amonrehorachte door een godin; de boot drijft op een smallen vijver, waaraan lotusbloemen en -knoppen hangen en waaruit aan weerszijden de wapenplanten van Boven en Beneden Egypte opbloeien. Deze dragen een met sterren versierden hemel, op welks uiteinden de Horusvalk met dubbele kroon is gezeten.

Tusschen de koningsgraven en den grooten muur zijn verschillende werkplaatsen gevonden met talrijke beeldhouwersmodellen. Het is beter hierover verder niets te zeggen, daar men anders gevaar loopt terecht te komen in de netelige kwestie, hoe het met de z.g. kunstenaarsscholen in Egypte gesteld was. In elk geval blijkt, dat tot in laten tijd de teeken- en beeldhouwkunst in deze grensstad in eere hebben gestaan.

Over het winkelhaakvormig gedeelte, dat nu nog overblijft binnen de oorspronkelijke omwalling, kunnen wij kort zijn, ofschoon het, zooals gezegd, bijna de helft der oorspronkelijke oppervlakte omvat. Men bereikt het via de poort van Psoesennes en komt dan bij den reeds aan Mariette bekenden oostelijken tempel. Hier zijn tien mooie granieten zuilen gevonden, die uit het Oude Rijk afkomstig zijn, maar opnieuw gebruikt door Ramses II en vlak erachter een leiding van in elkaar geschoven kruiken. De tempel is als steengroeve gebruikt, maar het is gebleken, dat de steenen vloer na de XXIste dynastie is gelegd. Waarschijnlijk is hij gebouwd door Osorkon II (ong. 870—847), die overal het dier van den god Seth zoo goed mogelijk heeft trachten uit te wisschen. Vóór men aan de poort van Ptolemaeus I

[10]) Vergelijk A. Erman, *Königsnamen durch Skulpturen ausgedrückt*, ZÄS 29, 1891, 124—125.

[11]) Zie reeds JEOL II, 314—315 en Pl. X evenals B. Celada. *Descubrimiento en Tanis de varias tumbas reales intactas*, Sefarad I, 1941, 415—435 en E. Breccia, *Faraoni senza pace*, Napels z. d., 111—119; niet bereikbaar waren P. Montet, *Découverte d'une nécropole royale à Tanis.* Tombeau d'Osorkon II. Tombeau de Psousennès, Ann. Serv. 39, 1939, 529—539 en *Les hôtes du tombeau de Psousennès*, Revue Archéologique, juillet-déc. 1943, 5—19, G. Brunton, *Some Notes on the Burial of Shashanq Heqa-Kheper-re*, Ann. Serv. 39, 541—547 en D. E. Derry, *Note on the Burial of Shashanq*, Ann. Serv. 39, 549—551.

[12]) De drie eerste graven en hun inhoud zijn kort beschreven door P. Montet, *La nécropole des rois tanites. Inventaire du mobilier*, Kêmi IX, 1942, 2—96; graf I blz. 2—50, II blz. 50—54 en III blz. 54—96.

[13]) Vergelijk ook J. Capart, *A propos du cercueil d'argent du roi Chechanq*, CdÉ XVIII, 1943, 191—198.

Soter (323—285) komt, passeert men de plaats, waar eens het hl. meer was. In het zuidelijk gedeelte zijn huizen uit Ptolemaeëntijd gevonden.

Een derde tempel is die van de godin Anta[14]); men heeft hem zoo genoemd, omdat er een granieten groep is gevonden van deze Kanaäneesche godin gezeten naast Ramses II. Dit heiligdom is ten Zuidwesten van het groote opgravingsterrein gelegen en omgeven door een muur van 85 bij 110 m. Ook hieraan is door vele farao's gebouwd: den overal vertegenwoordigden Ramses II, Psoesennes I, Siamon, Apries en Ptolemaeus IV Philopator. De toegang lag aan de noordzijde; men bereikte hem langs een kioskachtigen voorbouw, waarnaast enkele magazijnen lagen. De huidige omwalling is door Siamon gemaakt op de resten van een oudere, die waarschijnlijk van Ramses II afkomstig was. Dezelfde Siamon heeft ook het door Psoesennes begonnen heiligdom voltooid. Is men de poort gepasseerd, dan staat men in een open voorhof, waar o.a. een granieten groep van Ramses II en de godin Sechmet is gevonden, evenals enkele beelden, die Ramses III zittend weergeven, en ziet dan de overblijfselen van een zuilenzaal van Apries. Het daarachter gelegen gebouw, door Ptolemaeus IV opgetrokken, is totaal verdwenen, maar uit de stichtingsdépôts is in elk geval duidelijk, wie de bouwer was. Ook elders te Tanis hebben deze dépôts een belangrijke rol gespeeld in de dateering.

Al blijkt dus het grootste deel van de opgravingen ten goede te komen aan de archaeologie, zij zijn zeer belangrijk voor de kennis der godsdienstige opvattingen: zeker tot en met de XIXde dynastie blijkt de god Seth er zeer hoog in aanzien gestaan te hebben en pas onder de XXIste wordt hij uitgebannen en zijn naam uitgewischt. Zijn vrouwelijke partner, Anta, heeft zich echter weten te handhaven tot het einde der Egyptische geschiedenis; uit den vorm der zilveren kist van Šešonk blijkt, dat sommigen den ouden doodengod Sokaris de voorkeur gaven boven Osiris. En al is de historische oogst uiterlijk gering, de gevonden inscripties hebben ons reeds van alles geleerd; en dit was te verwachten, want wij weten zeer weinig van de XXIste en XXIIste dynastie af, ja zelfs het juiste getal der farao's is ons onbekend; wij weten nu, dat de stichter der XXIste dynastie, Smendes, de vader was van Psoesennes I en lezen de namen van diens familieleden; bovendien leeren wij er enkele onbekende farao's kennen: Hekacheperre-Šešonk en Nefercheres; deze laatste was volgens Manetho de opvolger van Psoesennes I, maar zijn naam (nfr-kз-rᶜ) was nog nooit in een Egyptisch opschrift gevonden; nu blijkt hij mederegent en opvolger van Psoesennes geweest te zijn. Ook weten wij nu zeker, dat Ramses II te Tanis zijn kroningsjubileum of ḥb-śd-feest gevierd heeft. Het voornaamste gewin is echter wel, dat overduidelijk blijkt, hoezeer de Oostelijke Delta een schakel en bemiddelaar is geweest tusschen Azië en Egypte, zoowel in cultureel als godsdienstig opzicht!

Maar — en hiermee zijn wij toe aan *Le drame d'Avaris* — hoe heette deze stad dan in dien tijd? Nog niet Tanis of Zoᶜan, zooals zij in den Bijbel[15]) wordt genoemd, want deze naam komt pas in het eerste millennium voor, maar Piramses. De stad is namelijk in de vele eeuwen van haar bestaan verschillende keeren van naam verwisseld: de oudste inscripties dateeren reeds van Cheops en Chefren, dus uit de IVde dynastie, maar van alles wat ouder is dan den Hyksostijd, is geen steen op zijn plaats gebleven. Montet is overtuigd, dat in Sân reeds toen een stad bestond, en neemt hetzelfde aan voor het Midden Rijk[16]), waarvan veel overblijfselen zijn gevonden (beelden, sfinxen, geusurpeerde Oude Rijkskolommen enz.) maar daarbij moet hij constateeren, dat wij nergens den naam der stad noch dien van haar god vermeld vinden. Volgens hem was dit Seth en heette de stad Avaris. Hij steunt, voor het Midden Rijk, op de reeds genoemde stele van het jaar 400; deze aan Seth gewijde steen dateert uit den tijd van Ramses II en zegt: „Zijne Majesteit beval een groote stele uit graniet op te richten met den grooten naam van zijn voorvaderen, om te vereeuwigen den naam van zijn voorvaderen en dien van koning Menmaatre, den zoon van Re, Seti-geliefd-door-Ptah, zoodat hij blijvend en duurzaam zij voor de eeuwigheid gelijk de zon elken dag." Verder is dan sprake van denzelfden Seti, die zich naar Tanis heeft begeven om daar blijkbaar het vierde eeuwfeest te vieren van het bestaan der stad. Deze Seti, hetzij deze de latere koning Seti I is (Sethe) of diens broer (Montet), heeft omstreeks 1330 v. Chr. geleefd en de stichting der stad wordt dus geplaatst omstreeks 1730. Hieruit leidt men het bestaan van een era van Tanis af, die dan met Nebti zou begonnen zijn. Deze werd door Ramses II en de zijnen, al of niet terecht, als de stichter van hun geslacht beschouwd; hij heerschte over een bescheiden gebied in de Delta een halve eeuw voor den inval der Hyksos, die een belangrijk steunpunt in Avaris of Abaris hadden. Bij hun verdrijving werd de stad na een lang beleg ingenomen en verwoest. Als stad der gehate indringers hebben de farao's der XVIIIde dynastie er blijkbaar niets aan en voor gedaan, want er is geen enkele inscriptie uit dien tijd gevonden. Maar op het eind van deze periode, onder Horemheb, viert de commandant der grenstroepen, Seti, ineens het vierhonderdjarig bestaan en wanneer zijn bloedverwanten den troon bestijgen, wordt de stad herbouwd: het wordt de residentie van Ramses II en heet dan Piramses, de

[14]) De door Montet, *Tanis* 187, vermelde stele „au musée Scheurleer, à Haag" is thans als no. 7776 te Amsterdam: *Allard Pierson Museum*, Algemeene Gids, Amsterdam 1937, pl. VII; in *Le drame d'Avaris* (69, n. 3) spreekt hij zelfs van het „Musée Haagner à Leide"; blijkbaar is hij misleid door den titel van het artikel door H. P. Blok, *Drei Stelen aus der Spätzeit in Haagner Museum*, Ac. Or. VIII, 1930, 177—194.

[15]) Voor Tanis en den Bijbel zie men bv. *'t Heilige Land* 21, 1934, 92—96, evenals W. Vycichl, *Aegyptische Ortsnamen in der Bibel. Die Stadt Tanis*, ZÄS 76, 1940, 91—93; allerlei wetenswaardigs deelde H. Kees mee in PAULY—WISSOWA, 2te Reihe, 4ter Band, 1932, Kol. 2175—2178.

[16]) Zoo ook H. Stock, *Studien zur Geschichte und Archäologie der 13. bis 17. Dynastie Aegyptens unter besonderer Berücksichtigung der Skarabäen dieser Zwischenzeit*, Glückstadt 1942, 51.

stad die ons uit den Bijbel bekend is. Hier verblijft Ramses II na zijn Syrischen veldtocht, hier sluit hij het eeuwig verdrag met de Hethieten en ontvangt er de dochter van zijn vroegeren vijand Chattoesilis als gemalin[17]), viert er zijn jubileum en bestuurt van hieruit zijn rijk. Toch weten wij zoo goed als niets van haar plattegrond, want het niveau der Ptolemaeïsche stad ligt 4 m onder het puin en dat der Ramsesstad nog heel wat dieper en is pas op enkele plaatsen bereikt. De lof dezer stad wordt ons echter bezongen in de papyri:

„Ik heb ze gevonden in zeer goeden toestand, een mooi district zonder weerga, met den plattegrond van Thebe. Re zelf heeft het gesticht. De woonplaats is aangenaam om te leven, zijn veld is vol van alle goeds en voorzien van spijs en voedsel elken dag". (*Anastasi* III, 1, 12—2, 2).

„Zijne Majesteit (l.h.g.) heeft zich een burcht[18]) laten bouwen, „de zegevierende" geheeten. Zij bevindt zich tusschen Palestina en Egypte en is vol spijs en voedsel. Zij is (gebouwd) op de manier van Hermonthis en haar duur is als die van Memfis. De zon gaat op in haar horizon en gaat onder in haar binnenste. Allen verlaten hun steden en vestigen zich in haar distrikt. Haar westelijk gedeelte is een Amontempel, haar zuidelijk een Sethtempel; Astarte bevindt zich in het Oosten ervan en Boeto in het Noorden ervan. De burcht, die er zich in bevindt, is als de horizon des hemels" (*Anastasi* II, 1—5).

De eerste opvolgers van Ramses II, Mernephtah en Seti II, verfraaiden de stad nog, evenals Ramses III en de farao's, die onmiddellijk na hem kwamen. Dan wordt zij achteruitgedrongen door Thebe; zij vervalt opnieuw en Psoesennes moet haar totaal vernieuwen. Maar al is de stad weer residentie, de leer van Thebe heeft gezegevierd, Seth wordt uitgebannen en Amon treedt in zijn plaats. De naam der stad wordt weer veranderd en luidt voortaan Tanis; ook deze naamsverandering is begrijpelijk, want een nieuwe dynastie wenschte niet door den naam der hoofdstad aan de voorgaande herinnerd te worden.

Dit heele drama beschrijft M o n t e t ons in zijn tweede boek en wel in het kader van de verhoudingen tusschen Egypte en Azië, waarbij de inval der Hyksos en het verblijf der Israëlieten de kernpunten zijn. In het eerste hoofdstuk wordt de verhouding tot Azië besproken vóór de Hyksosperiode. Het is minstens verwarrend deze Aziaten reeds Hyksos te noemen, daar wij onder dien naam een bepaald, zij het niet-precies gedefinieerd conglomeraat van volkeren verstaan[19]). Hij besteedt nogal veel woorden aan de etymologie van het woord Hyksos, om dan de gewone opvatting (ḥḳ3-ḫ3św.t) weer te geven, die bv. ook het *Wörterbuch* (III, 171) heeft. Zijn verwijt hiertegen (*Drame* 13, n. 2) is misplaatst, de naam Neferhotep in plaats van Neferrohoe (a.w. 28 en 30) een lapsus. De Egyptisch-Aziatische betrekkingen tot het einde der XIIIde dynastie geeft hij uitstekend weer.

In het tweede hoofdstuk wordt allereerst de identificatie Avaris-Sân behandeld, waarbij archaeologie en filologie[20]) hand in hand gaan. Uitvoerig had hij deze kwestie reeds vroeger uiteengezet, vooral in zijn artikel *Tanis, Avaris et Pi-Ramsès*, Revue biblique 39, 1930, 5—28. Hij heeft ook Gardiner[21]) en Junker[22]) weten te overtuigen, zoodat men veilig kan zeggen, dat zijn opgravingen op dit punt een zeer belangrijk resultaat hebben gehad, want men heeft in den loop der jaren Avaris en Piramses overal trachten te localiseeren, ook in Tanis; maar het bewijs dat dit laatste juist was, is nu pas geleverd.

Vervolgens passeeren de overblijfselen van het Oude Rijk tot de XIIIde dynastie te Avaris de revue. Den tijd vlak vóór den Hyksosinval vat Montet als volgt samen: er bestaat dan rondom deze stad een klein onafhankelijk vorstendom, waarvan wij den stichter Nebti en enkele opvolgers[23]) kennen. De god Seth, zoo verwant met de Kanaäneesche Baʿalim, werd gehaat door de farao's der XIIde en XIIIde dynastie en was juist de god van het gebied van Avaris, dat uiteraard steeds zooveel relaties had met Azië. Wanneer dan ook door den achteruitgang van het centrale gezag en de erop volgende verbrokkeling van Egypte de contrôle op de oostgrens gaat verslappen, kan hier een zelfstandig vorstendommetje ontstaan, dat een inval niet zal kunnen beletten; misschien is deze haar zelfs niet onaangenaam geweest. Het feit, dat Avaris de hoofdstad der Hyksos werd en hun overname van den Sethcultus zouden daarop kunnen wijzen; de goden der Hyksos zijn de zon, Seth en Anat of Anta, van welke de beide eersten onder hun Egyptischen naam werden vereerd. In het kader dezer beweging is ook Jakob met de zijnen in Egypte gekomen. Montet stelt dan de vraag, of het Bijbelsche verhaal misschien beschouwd dient te worden „als een ideeële schildering, in den grond meer nauwkeurig dan een historisch document, van de betrekkingen tusschen de nomaden en de Egyptische ambtenaren, op dezelfde manier als Plutarchus in zijn *De Iside et Osiride* de tallooze reizen van Egyptenaren naar Byblos samenvat" (*Drame*, 84). In dit verband wordt ook het gebied en de naam Gosen of Gessen besproken. De bevrijdingsoorlog, die als een strijd tusschen Amon en Seth wordt gezien, wordt aan de hand der documenten verhaald, evenals de gevolgen ervan. Het Uittochtprobleem wordt besproken, maar minstens te simplistisch voorgesteld.

17) Zie JEOL II, 186.

18) Volgens Montet (*Drame*, 134—35, 136) is hier niet sprake van Piramses, maar van een andere stichting van Ramses II op den weg naar Syrië.

19) Blz. 72—73 wijst Montet zelf op de onjuistheid van dit gebruik.

20) Voor de tekstcritiek van de telkens weer in het geding gebrachte Manetho-passage (Fl. Josephus, *Contra Apionem* I, 78 = Hopfner, *Fontes historiae religionis aegyptiacae* 771—772) zie men nu P. Collomp, *Manéthon et le nom du nome où fut Avaris*, Revue des Études anciennes, 42, 1940, 74—85; men moet inderdaad *ἐν νομῷ τῷ Σεθροΐτῃ* lezen.

21) *Tanis and Pi-Raʿmesse:* A Retractation, JEA 19, 1933, 122—128.

22) *Phrnfr.* 5. Tanis = Auaris = Pr-Rʿmśśw, ZÄS 75, 1939, 83—84.

23) Nehsi, Hepoe, Anati, Bebnem; zie ook Stock, *Studien* enz., 64.

Hij heeft een eigen kijk op de Amarnaperiode en wat erop volgt: ook de clerus van Seth was actief en de botsing tusschen farao en de priesterschap van Amon was voor beiden even noodlottig. Vooral onder Horemheb valt een bloei van den cultus van den god Harmachis, in de groote sfinx te Giza vereerd, te constateeren; Aziaten stellen hem gelijk met hun god Hoeroen en deze naam komt zoo in de mode, dat Horemheb bij zijn troonsbestijging zijn naam verandert in Hoeroenemheb. Maar bij zijn dood stond Egypte weer aan den rand der anarchie, waarvan hij het gered had. Toen werd het gered door iemand, die ongeveer even oud was als Horemheb en ongeveer dezelfde functies had bekleed, Paramses; deze was o.a. commandant geweest van de grensvesting Tharoe of Sile, bij het huidige il-Kantara, en had ook tot taak de Nijlmondingen te beschermen. Toen hij door Horemheb naar Thebe werd geroepen, werd zijn zoon Seti zijn opvolger in deze functies; zijn naam wijst er al op, hoezeer de god Seth in zijn familie in aanzien stond. In dezen tijd valt de plechtigheid, die ons op de stele van het jaar 400 wordt verhaald en die een politiek doel gehad moet hebben: de candidatuur van Paramses te ondersteunen. Want anders zou er een nieuwe strijd om Avaris komen en daartoe ontbraken in Thebe de middelen. De XVIIIde dynastie gaat dus te gronde door de plaats, waar haar zege was begonnen: koning Ahmose had de Hyksos verdreven en het onmogelijk gemaakt, dat Seth de grootste god in Egypte zou worden, maar zijn laatste opvolger moet zijn troon laten overgaan in handen van een hoogepriester van dezen god. Montet spreekt dan ook over de XIXde dynastie als over de „Sethiaansche koningen". De eerste was Paramses, dien wij Ramses I noemen en wiens naam mn-pḥ.tj-r ons als Μενοφρης is bewaard gebleven; hij verving de era van Avaris door een nieuwe, en liet deze kunstmatig samenvallen met het begin van een nieuwe Sothisperiode.

Door Ramses II wordt Avaris tot nieuw leven gewekt: het wordt de residentie van dezen machtigen koning met zijn langen regeeringsduur en geheel vernieuwd en uitgebouwd. In het midden lag het tempelcomplex, waarover boven reeds gesproken is, en waarvan Montet hier een levendige beschrijving geeft, al moet deze vaak hypothetisch blijven. Daarna worden de bouwwerken, die Ramses II in de omgeving liet uitvoeren, vermeld en de gunstige ligging van Piramses als bestuurscentrum besproken. Maar deze was niet de eenige noch voornaamste reden voor den koning hier zijn residentie te vestigen, de familietraditie en groote voorliefde voor den god Seth waren de voornaamste motieven. Behalve Seth en zijn gezellin Anta werden er vele goden vereerd, bv. Atoem, Chepri, Pre-Horachte, Ptah, Geb, Boeto, Sechmet en zelfs de eerzuchtige Amon van Thebe, de eenige god van Boven Egypte, dien wij hier aantreffen.

Met de macht van diens clerus meende de koning voorzichtig te moeten zijn. Want hoewel hij er in het begin van zijn regeering over gedacht had, zichzelf hoogepriester van Amon te maken, had hij dit niet gedaan en toen, met voorbijgaan der gewone candidaten, Nebwennef, die aan den tempel van Hathor te Dendera verbonden was, gekozen, omdat hij niets te duchten zou hebben van iemand, die hem alles te danken had. Zoo hernieuwde Ramses II in verschillende opzichten het werk van Achnaton, maar op een meer soepele manier. Bovendien voelde hij zich blijkbaar zeer aangetrokken tot alles wat Aziatisch was; want behalve de halfaziatische goden Seth en Anta vinden wij er ook nog Hoeroen en Astarte. Zulk een gezelschap zou de Amon-priesterschap kwalijk geduld hebben.

Daar Piramses en Pithom door Ramses II zijn gebouwd en deze beide steden in het Bijbelsche Uittochtverhaal ter sprake komen, acht Montet dezen goed dateerbaar. Mozes, wiens naam ook hij niet weet te verklaren, groeide hier op en voerde onder Mernephtah het Joodsche volk weg. De bekende passage op de z.g. Israëlstele van dezen farao vat hij zoo op, dat wij hier den Uittocht vermeld vinden: deze was voor den koning het voorwendsel te verklaren, dat „Israël vernietigd is en geen vrucht meer heeft"[24]). Daarna wordt de reisroute naar de Egyptisch-palestijnsche grens besproken en wat de XXste dynastie te Piramses liet doen.

De geschiedenis der stad in het eerste millennium v. Chr. is een doorloopende plundering van de Ramessidische residentie; vrijwel geen steen bleef op den anderen. Dit gebeurde door degenen, die vanaf de XXIste dynastie (Psoesennes, Siamon) tot Apries en de Ptolemaeën toe de oude bouwwerken als steengroeve hebben gebruikt. Vooral voor de necropolis was veel materiaal noodig. Daarbij zijn in den christelijken tijd, na het te gronde gaan der stad, twee nieuwe factoren van verwoesting gekomen: de inlanders, die tot in den laatsten tijd de kalksteenen blokken gebruikten voor den kalkoven en het graniet om er handmolens van te maken, en de inwerking van het zich in den bodem bevindende zout, dat het graniet doet afschilferen en den kalksteen uit elkaar vallen.

Het bleek echter, dat de vernietiging van Piramses opzettelijk was geweest en samenhing met een vervolging van den Sethcultus; zijn heilig dier werd vrijwel overal weggekrast of weggehakt; de vervolging moet zich ook tegen de afbeeldingen van den god gericht hebben, want er is te Tanis geen enkel beeld of beeldje van hem gevonden. Deze vervolging verklaart Montet allereerst aan de hand van den bekenden, bij Flavius Josephus bewaarden tekst over de Onreinen (Μιαροί); deze zouden omstreeks het einde der XXste dynastie Tanis bezet hebben en vandaar uit het land geterroriseerd onder hun leider Osarseph, een priester van Heliopolis. De koning van Egypte moet naar Nubië vluchten met zijn leger, zijn volk en de hl. dieren. Dertien jaar verwoesten en ontheiligen de Onreinen het land en roepen de Hyksos, d.w.z. de volkeren van Palestina, ter hulp. Dan keert Amenophis terug uit Nubië terug aan het hoofd van een groot leger en verjaagt hen allen uit Egypte. Toespelingen op deze gebeurtenissen meent Montet te vinden in de papyri, waarin ons de graf-

24) Men vertale: „Israël ligt braak zonder vrucht".

rooverijen verhaald worden, die plaats grepen onder den hoogepriester Amenophis [25]) en een kwart eeuw later. Aan de hand van deze povere gegevens tracht hij dan het verloop van dezen strijd op leven en dood tusschen Tanis en Thebe, tusschen Seth en Amon, te schilderen, een strijd, die erger geweest moet zijn dan de Amarnaperiode. Maar de stad komt ook deze rampen weer te boven; deze derde stichting der stad, die sindsdien Tanis zal heeten, is misschien die, waarvan de Bijbel (Num. 13, 22) zegt, dat ze 7 jaren na die van Hebron plaats vond. Indien dit alles juist is, is het buitengewoon belangrijk, maar om de juistheid te bewijzen, zal nog menig artikel en heel wat wetenschappelijk onderzoek noodig zijn.

Het eerste van Montet's werken bevat een, niet steeds even gemakkelijk te volgen, beschrijving der vondsten; in het tweede, het drama van Avaris, geeft hij de geschiedenis der stad en de visie, die hij naar aanleiding van deze opgravingen, zich over tal van problemen heeft gevormd. Wanneer hij ook hier naar bronnen en studies verwijst, toch zou herhaaldelijk een ruimere documentatie op haar plaats zijn geweest om bepaalde, bout-klinkende beweringen te rechtvaardigen. Als samenvatting van zijn werk gedurende twaalf campagnes zal *Tanis* zijn waarde blijven behouden, in hoeverre dit met *Le drame d'Avaris* het geval zal zijn, zal de toekomst leeren.

Leiden, 2 Juli 1944 JOZEF JANSSEN

[25]) Zie bv. JEOL I, 287—290.

OUDE TESTAMENT EN JUDAICA

MARTIN NOTH, *Ueberlieferungsgeschichtliche Studien I.* Halle, M. Niemeyer Verlag, 1943 (8vo, 224 blz.) = Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswissenschaftliche Klasse, 18. Jahr, Heft 2.

In deze studie behandelt de vruchtbare publicist professor Martin Noth een probleem aangaande de geschiedkundige overlevering uit de oudheid en wel, zoals hij zegt, omtrent het oudste en enige document van werkelijke geschiedschrijving uit de oudheid, het Oude Testament.

De geschiedkundige overlevering van het O.T. is tot ons gekomen in enige grote verzamelwerken, die de overgeleverde stof echter niet alleen verzameld hebben, maar ook in een bepaald kader hebben gezet. Om een juiste opvatting te krijgen van de afzonderlijke elementen, waaruit de geschiedkundige overlevering bestaat en om tot een juiste kritiek te komen en zo tot een juiste opbouw van de geschiedenis, moeten we een nauwkeurige opvatting hebben van de omvang en het karakter van deze werken en van de manier waarop zij hun stof hebben verwerkt of in een nieuw licht hebben gesteld. Met een beroep op G. von Rad (*Das formgeschichtliche Problem des Hexateuch*) meent hij, dat het in de Pentateuch niet zozeer gaat om het bewaren van de overlevering, als wel om de weergave van de grondslagen van geloof en leven. Omdat het probleem van de Pentateuch al vaak behandeld is en tot min of meer zekere resultaten heeft geleid, zoals Noth zegt, laat hij een verdere bespreking daarvan achterwege.

De eigenlijke thesis, die in dit boek wordt verdedigd, is, dat we in de geschiedkundige boeken van het O.T. een doorlopend deuteronomistisch en chronistisch geschiedwerk vinden, die beide nauw verwant zijn, en waarbij Dtr (het siglum voor dat werk) tot bron heeft gediend voor Chr. Dat deuteronomistische werk is een eerste verzameling en bewerking van geschiedkundige overleveringen en neemt daarom in de oud-testamentische literatuur een bijzondere plaats in. Het inaugureert een nieuw type in de literatuur en zonder dat deuteronomistische werk met de daarin opgenomen overleveringen zou onze kennis van de Israelietische geschiedenis uiterst gebrekkig zijn. De Jahwist kan men als een voorloper beschouwen. Het onderscheid tussen beide ligt daarin, dat de hoofdinhoud en opbouw van de afzonderlijke delen van het Jahwistische werk gegeven was in de tradities die in de cultus verankerd lagen. De schrijver van het deuteronomistische werk echter kon het geheel pas opbouwen op grond van het materiaal, dat hij tot zijn beschikking had en hem alleen voor sommige stukken een samenhangend materiaal bood.

Het gaat er niet om de afzonderlijke elementen te onderzoeken, waaruit Dtr is samengesteld, maar om te bewijzen, dat Dtr een grote litteraire eenheid is — *een Rahmenwerk* — dat veelsoortige overgeleverde stoffen in zich heeft opgenomen. Een nauwkeurige analyse van dat Dtr werk is dus een dringende opgaaf. Terwijl het chronistische werk afzonderlijk is blijven bestaan, al zijn de boeken Esdras en Nehemias dan later afgescheiden, zo moet het deuteronomistische werk, dat over een reeks van boeken van het O.T. is verdeeld eerst nauwkeurig worden bepaald. Zo valt het boek van Noth dan in twee delen. Het eerste deel handelt over het deuteronomistische werk, het tweede over het chronistische, terwijl in een aanhang iets gezegd wordt over de verhouding tussen de Pentateuch en Dtr.

Noth gaat er van uit, dat de litteraire kritiek reeds lang grotere en kleinere stukken uit de boeken Josue, Rechters, Samuel, en Koningen aan een deuteronomistischen auteur heeft toegekend, die zijn naam dankt aan zijn verwantschap in taal en gedachten met den schrijver van de deuteronomistische wet en de redevoeringen die deze wet omlijsten.

Werd tot nu toe vrij algemeen aangenomen, dat een of meer redacteuren de bestaande boeken in deze zin hadden bewerkt, prof. Noth meent, dat we met één groot werk hebben te doen: de verdeling in boeken is iets secundairs en moeten we buiten beschouwing laten om het materiaal synthetisch te overzien. De litteraire kritiek heeft te lang onder de invloed van de hexateuch-kritiek gestaan en daarom teveel op de vóór-deuteronomistische elementen gelet en alleen nog ruimte opengelaten voor een deuteronomistische redactie zonder oog te hebben voor het geheel. De bijzonder kenmerkende deuteronomistische stijl is wel een van de meest zekere bewijzen om iets aan Dtr toe te kennen en het zich gelijk blijven in taal en stijl is minstens een aanwijzing voor de eenheid van het werk.

De eigenlijke argumenten voor het bestaan van een groot deuteronomistisch werk zijn de volgende. Dtr heeft de eigenaardigheid op alle belangrijke punten van de geschiedenis de leidende figuren te laten optreden met een kortere of langere redevoering, waarin zij de loop van de gebeurtenissen in het verleden of in de toekomst verklaren en de practische consequenties trekken: Jos. 1 en 23; 1 Sam. 12; 1 Kon. 8, 14. Soms ook geeft de auteur geschiedbeschouwingen in verhalende vorm: Jos. 12; Recht. 2, 11; 2 Kon. 17, 7. Het tweede bewijs vormt de innerlijke samenhang van die stukken, die alle elementen van een primitieve en gelijkvormige geschiedenistheologie bevatten. Herhaaldelijk wordt de nadruk gelegd op de gehoorzaamheid aan de stem van God. Verder is karakteristiek de afwezigheid van alle belangstelling voor de cultus. Zelfs in 1 Kon. 8, het inwijdingsgebed van de tempel, vinden we daar niets van. Verder toont Dtr een bijzondere belangstelling voor chronologische gegevens. Dat komt bijzonder uit in de boeken van de Koningen, waarin hij met nauwkeurigheid de regeringsjaren van de koningen en de overeenkomende regeringsjaren van de koningen van Israël en Juda aangeeft. Zo ook voor de tijd van David. Afgezien aan welke bronnen hij zijn gegevens heeft ontleend, is het duidelijk, dat Dtr een vaste chronologie heeft willen geven. Dit vormt een nieuw en derde bewijs voor de eenheid van auteur en het afgeronde karakter van het werk. De gedetailleerde bewijsvoering, waar het in zekere zin op aankomt, kunnen we hier natuurlijk niet weergeven.

Het werk zou verder ontstaan zijn in het midden van de zesde eeuw. 2 Kon. 25, 27—30 geeft de terminus a quo aan. Vervolgens wordt de opbouw van het werk in zijn onderdelen behandeld, nl. onder welk gezichtspunt en met welke middelen Dtr zijn werk als geheel heeft opgebouwd uit het zeer uiteenlopende materiaal. Dtr immers is niet slechts redactor, maar auteur van een geschiedeniswerk, waarin zeer verscheidene overgeleverde stoffen zijn samengevat en volgens een wel doordacht plan verwerkt. Hij laat over het algemeen zijn bestaande bronnen aan het woord en knoopt de verschillende stukken door een bindende tekst aaneen. Soms kan men aantonen dat hij uit de bestaande stof een keuze heeft gemaakt volgens een vast plan. Onder dat oogpunt wordt nu de geschiedenis van Mozes' tijd tot aan de tijd van de Israelietische en Joodse koningen onderzocht. Het is duidelijk, dat hier de litteraire kritiek een hartig woordje meespreekt. En al staat men niet afwijzend tegenover de litteraire kritiek, en vinden we die hier met scherpzinnigheid en verlokkende resultaten beoefend, men kan toch niet altijd het gevoel van onzekerheid kwijt worden. Bijzondere moeilijkheden doen zich hier voor door de grote hoeveelheid reeds bestaand materiaal, waardoor de hand van Dtr wel moeilijk aan te wijzen moet zijn.

Professor Noth meent uit de detailonderzoekingen en na afscheiding van het secundaire materiaal tot de litteraire en zakelijke eenheid van Dtr te kunnen besluiten. Het geheel wordt beheerst door het idee, dat Israël in een cultuurland door een steeds vernieuwde afval langzamerhand zijn uiteindelijke verwerping en definitieve ondergang tegemoet gaat. Met de catastrophe van de val van Jerusalem voor ogen heeft Dtr met grote consequentie de lijn van de voortdurende afval en toenemend verval doorgevoerd. Hij heeft de geschiedenis van Israël niet willen construeren, maar op grond van het materiaal, dat hem ter beschikking stond, objectief willen weergeven. Daarom moet men hem niet zien als een corrigerende redactor, maar eerder als een verzamelaar van overleveringen. Daaraan danken wij het behoud van vele eerbiedwaardige tradities. Maar bij al zijn eerbied voor die oude overleveringen, waarbij hij soms verhalen opnam, die niet met zijn gedachten strookten (blz. 95) heeft hij toch een keuze gedaan en met opzet achterwege gelaten, wat met zijn thema niet overeenkwam. Dus geen slaafse afhankelijkheid van zijn stof. Erg logisch klinkt dat niet. Verder stelt de bewering, dat Dtr, daar hij een gesloten geheel wilde geven, de verschillende overleveringen met elkander verbonden heeft en oneffenheden probeert glad te strijken, de deur open voor een tamelijk willekeurige kritiek.

Dtr heeft zijn stof natuurlijk niet kritisch behandeld, maar de overleveringen met elkander verbonden, de ene met de andere aangevuld, ze door een nieuwe context vaak onbewust een nieuwe zin gegeven, zodat het geschiedeniswerk van Dtr niet zonder meer gebruikt kan worden voor de reconstructie van de geschiedenis van Israël. Men ziet hieruit hoe uiterst gecompliceerd het vraagstuk is en hoe voorzichtig de kritiek te werk zal moeten gaan. Zijn doel is tenslotte om te onderrichten over de ware zin en betekenis van Israëls geschiedenis. Bij de voortdurende afval heeft God gewaarschuwd en gestraft, en wanneer dat alles vruchteloos blijkt, tenslotte de volledige vernietiging uitgevoerd. De val van Jerusalem en de ondergang van de Staat zag Dtr als het definitieve einde. Bij hem geen spoor van een heilsverwachting of hoop omtrent een verzameling van de verstrooiden. Het idee, dat aan Dtr ten grondslag ligt, is het idee van Gods gerechtigheid ten opzichte van heel het volk en niet zozeer van ieder individu afzonderlijk. Het middelpunt van zijn belangstelling vormt het thema van de Godsverering, zoals zij door de wet vereist wordt, wel niet zozeer de positieve kant, die bekend was in heel het Oosten, maar de negatieve kant, nl. het verbieden van alle verkeerde wegen. Tegenover de cultus staat Dtr dan ook niet zonder meer afwijzend, maar hij kent er geen bijzondere betekenis aan toe. Zelfs in het inwijdingsgebed van Salomon vinden we geen woord over de tempel als offerplaats. De tempel is de plaats van Gods tegenwoordigheid, waar Gods Naam woont en waarheen men zich richt bij het gebed. Dtr komt dus niet voort uit de priesterlijke kringen, noch uit de kring der schriftprofeten. Zijn werk wortelt ook niet in de kringen van het officiele staatsleven en heeft geen officieel karakter. De man heeft op eigen initiatief, toen hij de geschiedkundige catastrophe van de vernietiging van Jerusalem had meegemaakt en de vraag naar de zin van de geschiedenis was ge-

steld, aan de hand van de hem ten dienste staande overleveringen in een samenvattend werk antwoord op die vraag willen geven.

Het tweede gedeelte van het boek van prof. Noth handelt over het chronistisch werk, dat we als een oorspronkelijke eenheid terugvinden in de boeken der Kronieken, Esdras en Nehemias. Dat dit werk van één auteur is, neemt vrijwel iedereen aan, maar de vraag is in welke vorm het werk uit de hand van den auteur is voortgekomen. Deze kwestie is nog weinig of niet onderzocht. De moeilijkheden die zich daarbij voordoen, zijn dan ook niet gering. Het bewijs uit de taal is moeilijk te hanteren, het hebreeuws in deze boeken is zeer onverzorgd, en van zeer verscheiden aard, daar het afkomstig is uit zeer verschillende bronnen. Ook de inhoud is niet harmonisch in de details, maar het geheel is toch volgens een vast plan opgetrokken en bepaalde hoofdgedachten treden zo duidelijk naar voren, dat zij kunnen leiden tot het opsporen van de oorspronkelijke omvang van het werk. Het bepalen van het oorspronkelijke werk moet met zuiver litteraire middelen gebeuren. Tot het later bijgekomen, het secundaire materiaal, meent professor Noth vooral de namenlijsten te kunnen rekenen. Als bron heeft vooral Dtr gediend, maar niet meer in zijn oorspronkelijke vorm, doch zoals wij die nu in de Pentateuch bezitten. Omtrent de andere bronnen, zelfs de met name genoemde profetenwoorden, is Noth erg sceptisch. Hij ziet in het citeren van profetenwoorden een litterair gebruik, ontleend aan Dtr. Hij moet toegeven, dat 2. Kron. 32, 30, het bericht omtrent de tunnelbouw door Ezechias, en 2 Kron. 35, 20—24 over de veldtocht en de dood van koning Josias, uit ons onbekende, maar betrouwbare bronnen stammen, daar we de feiten door andere gegevens kunnen controleren. Daarmee is de mogelijkheid gegeven van het bestaan van andere betrouwbare bronnen. Noth meent, dat daarvoor vooral de stukken in aanmerking komen, waarin gesproken wordt over de vestingwerken en de oorlogstoerusting van de Judese koningen. In de boeken Esdras en Nehemias zijn geen sporen aanwezig van bestaande verhalen. Daarom moet Chr gehouden worden én voor den schrijver van het kader én voor den man, die de stof geordend heeft.

Natuurlijk zal de litteraire kritiek moeten uitmaken, wat eigen is aan Chr en wat op rekening van zijn bronnen staat. Daar Chr soms de juiste zin van zijn documenten niet begrepen heeft, moet hij lang na de verhaalde gebeurtenissen hebben gewerkt. Als terminus a quo neemt Noth het begin van de hellenistische tijd, dus omstreeks het jaar 300. Evenmin als Dtr heeft Chr alleen bestaande verhalen verzameld uit het oogpunt van een bepaalde tendens en die met zijn lievelingsgedachten doorspekt. Chr is een zelfstandig verteller, al is het met gebruikmaking van geschreven bronnen. Hij is dat veel meer als men gewoonlijk aanneemt. Om de eigenaardigheden van Dtr en Chr te doen uitkomen wordt een vergelijking getrokken tussen beide wat betreft het gebruik van hun bronnen. Een van de voornaamste kenmerken van Chr zou wel zijn het streven om zijn verhaal levendig te maken, natuurlijk naar de ideeën en opvattingen van zijn tijd. In tegenstelling met wat algemeen gehouden wordt omtrent de boeken van de Kronieken, Esdras en Nehemias valt er geen eigenlijke tendens te constateren. De zgn. levietische belangstelling komt uitsluitend voort uit het feit, dat men in zijn tijd niet beter wist of de levieten vervulden de lagere functies in de tempel. Natuurlijk was zijn doel niet onderhouding, maar een les te trekken uit het verleden, zoals in de redevoeringen en gebeden tot uiting komt.

Volgt Chr over het algemeen zijn bronnen woordgetrouw, de verandering in zijn geschiedenisbeeld komt vooral door zijn toevoegingen, waardoor hij zijn bronnen eigenlijk wil interpreteren, en daarmee vaak van zin verandert. Zijn theologische bedoeling was de geschiedenis van het ontstaan te beschrijven van de na-exilische gemeente en geschiedenis betekent voor hem, zoals voor de andere oud-testamentische geschiedwerken, de geschiedenis van het handelen Gods ten opzichte van de mensen. Vandaar het herhaalde wijzen op het dogma der vergelding, dat bij Chr, in tegenstelling met Dtr, reeds een sterk individueel karakter heeft, zonder dat het nu de opzet van zijn werk is dat dogma aan te tonen, zoals bij Dtr wèl het geval was.

De eigenlijke opzet van het werk is het bewijs te leveren van de wettigheid van het Davidisch koningschap en van de tempel van Jerusalem als de eigenlijke plaats van cultus voor Jahweh. De cultusgemeente van Jerusalem is de ware opvolgster van het oude legitieme Israël en niet de Samaritaanse gemeente met haar cultus op de Garizim. Daarom zou Chr alles hebben weggelaten wat gemeenschappelijk was tussen Jerusalem en de Samaritanen, zoals de Pentateuch, de geschiedenis van de tijd van Josuë, Rechters, Saul, en van het Koninkrijk van Israël, waarvan de koningen onwettig waren. Het idee van de uitverkiezing, waarvan bij Dtr het volk Israël het object was, heeft Chr op het koningschap van de Judese dynastie van David overgedragen. Het Davidisch koningschap is het koningschap Gods op aarde. De Jerusalemse gemeente was daar de wettige voortzetting van.

In een aanhangsel handelt Noth tenslotte over de Priestercodex en de redactie van de Pentateuch. Omdat het deuteronomistisch geschiedwerk reeds in de Pentateuch begint, hangt de kwestie van het bestaan van Dtr samen met de Pentateuch-, of zo men wil, met de Hexateuch-kritiek. Noth komt tot de conclusie dat een Hexateuch in de gebruikelijke zin van het woord, nl. dat de boeken Gen.-Jos. in hun tegenwoordige vorm een litteraire eenheid hebben gevormd, niet heeft bestaan. In een vrij laat stadium zijn de Pentateuch en Dtr pas met elkaar verbonden. De reden is, dat P het eigenlijk raamwerk vormt voor de Pentateuch, maar van P geen sporen te vinden zijn in het boek Josue.

Zoals men uit de uiteenzetting zal gelezen hebben, biedt het boek van professor Noth een **geheel nieuwe visie** op de redactie van de historische boeken en hun litteraire samenstelling. Hij heeft zijn these zeer overzichtelijk en logisch opgebouwd en met zeer vernuftige argumenten trachten te bewijzen.

Wanneer zijn argumenten niet altijd geheel overtuigen, ligt dat natuurlijk ook voor een groot deel aan de aard van de stof. De toekomstige kritiek zal echter rekening moeten houden met dit knap geschreven werk.

Venlo, 8 Juli 1944 P. Jos. Cools O.P.

* * *

Oudtestamentische Studiën uitgegeven door P. A. H. DE BOER, Deel II. Leiden, E. J. Brill, 1943 (8vo, 196 blz., 1 portret).

Het tweede deel dezer Nederlandsche, doch niet in het Nederlandsch geschreven publicatie is opgedragen aan Prof. Dr B. D. Eerdmans, den nestor der Nederlandsche oudtestamentici, bij gelegenheid van diens 75sten verjaardag op 23 April 1943. Behalve een lijst der voornaamste geschriften en een portret van den jubilaris, bevat de bundel een tiental studies van Nederlandsche oud-testamentici, van wie de eerste twee, Joh. de Groot en F. Dykema, reeds zijn overleden.

Het korte opstel van Joh. de Groot (†) (10—17) houdt zich bezig met het vreemde verhaal van Mozes als 'bloedbruidegom' Ex. 4, 24—26. Volgens schr. staat dit stuk geheel op zijn plaats in het (niet in bronnen te splitsen) geheel van Ex. 1—15, dat werd voorgelezen bij de viering van het Paaschfeest in den tempel van Jerusalem. Voor de viering van dit feest was de besnijdenis een noodzakelijke voorwaarde, terwijl ook bloedritueel er oorspronkelijk een groote plaats in heeft gehad. Deze twee: verlossing door bloed en besnijdenis, zijn ook de hoofdpunten uit Ex. 4, 24—26. De Gr. verwerpt de vertaling van ḥāṭān (in dezen tekst) door 'bruidegom' en meent, dat hier de oorspronkelijke zin van 'besnedene' meer op zijn plaats is (Arab. *ḥaṭana* = besnijden); ḥ^a*ṭan dāmîm* is dan 'a person circumcised with blood'. Voegt men het laatste woord van vs 26 toe, dan krijgt men: iemand, besneden met besnijdenisbloed. Sippora zou slechts haar kind in werkelijkheid, haar man alleen maar symbolisch hebben 'besneden' door zijn genitalia (aldus verklaart de Gr. *raglāw*, met verwijzing naar Is. 6, 2; 7, 20) met het besnijdenisbloed van zijn zoon aan te raken. De oplossing is scherpzinnig en zeker verleidelijk.

F. Dykema (†) schreef over den sociaal-economischen achtergrond der profetieën van Amos (18—34). Het opstel brengt geen nieuws; in navolging van anderen identificeert D. de armen uit Amos' tijd en later met de vromen (ten onrechte, vgl. b.v. Jer. 5, 4—5) en meent, dat de beteekenis van den profeet vooral moet worden gezocht in zijn strijd tegen het sociale onrecht. Ook dit laatste mag men niet overdrijven.

J. Simons (Leiden) schreef uitvoerig over topografische en archaeologische gegevens uit de geschiedenis van Abimelech (35—78), die ons helpen dit verhaal uit Rechteren beter te verstaan.

M. David (Leiden) leverde een kleine bijdrage ter verklaring van de twee bijbelsche termen עבט en חבל, die beide 'pand' beteekenen; ḥ^a*bōl* is volgens hem het pand, dat den schuldeischer moet worden overhandigd op den vervaldag der schuld en dan diens eigendom wordt, terwijl '^a*bōṭ* het pand is, dat men den schuldeischer in handen heeft gesteld bij het aangaan der schuld, maar waarvan men het eigendomsrecht nog bezit. Dit verklaart dan, waarom vlgs. Deut. 24, 10—11 de schuldeischer het huis van den schuldenaar niet mag binnentreden om zich het pand toe te eigenen.

Belangrijk is het artikel van Th. C. Vriezen (Groningen): *La création de l'homme d'après l'image de Dieu* (87—105). De schrijver betoogt hierin, dat de uitdrukking 'beeld Gods' (Gen. 1, 26, enz.) beteekent, dat de mensch volgens héél zijn wezen (dus naar lichaam én geest) gelijkend op God is geschapen. Daardoor behoort hij als het ware tot de sfeer van het goddelijke, hij staat met God aan één kant, tegenover de dieren en alle andere redelooze en levenlooze wezens; zonder kind, resp. zoon Gods te worden genoemd, neemt hij toch t.o.v. God de plaats van zoon in (vgl. Gen. 5, 3). Deze opvatting van Vriezen is ongetwijfeld juist. Ik kan hem echter niet volgen, wanneer hij zegt, dat het 'beeld Gods' ook meebrengt, dat de schrijver van Gen. 1 zich God ook anthropomorph heeft gedacht, alhoewel op zeer 'gezuiverde' (103) wijze. Dat men zich Jahwe wel anthropomorph voorstelde, behoeft niet te worden betwijfeld (men denke b.v. aan Dan. 7, 9 en het kabbalistische boek *šiʿûr qômāh*, d.w.z. „maat der — goddelijke — gestalte"), maar uit deze wijze van voorstellen volgt niet, dat men God ook altijd anthropomorph dacht, meer in het bijzonder, dat de schrijver van het zoo transcendente hexaëmeron van meening zou zijn geweest, dat de vorm van het menschelijk uiterlijk slechts een nabootsing is van dat van God. Men heeft reeds zeer vroeg begrepen, dat het wezensonderscheid tusschen God en mensch niet in woorden is uit te drukken, maar hierdoor ontkwam men nog niet aan de noodzaak (bij meer primitieve volken grooter dan bij ons) zich God op menschelijke wijze voor te stellen. Echter behoeft het gebruik van anthropomorphische en anthropopathische uitdrukkingen niet in te sluiten, dat men zich van het betrekkelijke karakter daarvan niet bewust was. Men vergelijke slechts het oude woord van Samuël: 'God is geen mensch, dat Hij berouw zou hebben' (I Sam. 15, 29).

B. Alfrink (Driebergen) heeft de beteekenis der Hebr. uitdrukking שכב עם אבותיו, ('zich neerleggen bij zijn vaderen') onderzocht (106—118). Hij wijst erop, dat deze in de boeken Sam., Kon., Kron., gewoonlijk wordt gebruikt bij de koningen, die een natuurlijken dood stierven, kalm en rustig op hun sterfbed, en die ook niet door een of andere vreeselijke ziekte waren aangetast. De conclusie lijkt wel juist. Waarom wordt in een Fransch artikel de naam van koning Ozias „Oezzia" gespeld?

M. A. Beek (Enschede) heeft de moeilijkheden in de betrekkingen tusschen Jerusalem en de Egyptische diaspora uit de 2de eeuw vóór Christus zeer verdienstelijk beschreven (119—143). Toen Palestina in het jaar 198 uit het bezit der Lagiden was overgegaan aan de kroon der Seleuciden, hebben de Joden van Leontopolis de gelegenheid te baat genomen voor hun tempel, mogelijkerwijze reeds gesticht onder Ptole-

meus Philadelphus (285—247), propaganda te maken. Deze propaganda is echter zonder resultaat gebleven als gevolg van het groot aantal Joodsche 'proseuchen' (= gebedsplaatsen, het oude in Egypte gebruikelijke woord voor synagoge). Aan het eind wijst schrijver op het belang van den brief, die aan het 2de Makkabeeënboek voorafgaat (II Makk. 1, 1—19), waarvan hij een bekende moeilijkheid verklaart naar Bickermann, ZAW 1933, 233—254. In tegenstelling tot dezen auteur betoogt hij echter terecht, dat de brief niet aan als afvallig beschouwde Joden gericht was, doch de bedoeling had de banden tusschen tempel en diaspora nauwer aan te halen.

In een artikel over de beteekenis van den Heb. stam *šapaṭ* en het daarvan afgeleide *mišpāṭ* (144—155) zet J. van der Ploeg (Nijmegen) uiteen, dat genoemd werkwoord nooit 'bevelen, redden, de leiding geven' als primaire beteekenis heeft gehad, maar het complex van handelingen aanduidt, dat tot de primitieve rechtspraak behoorde. De 'Rechters' uit de periode der Israëlietische geschiedenis, die hun naam draagt, zijn slechts zoo genoemd in verband met de uitoefening van het recht. Soortgelijke conclusies gaan ook op voor het zst. nw. *mišpāṭ* waarvan de ontwikkeling in beteekenis wordt geschetst.

J. H. Kroeze heeft de kwestie der 'echtheid' van de Elihu-reden uit Job nog weer eens besproken en verdedigd (156—170). Zijn argument luidt: slechts in de Elihu-reden, waarvan de inhoud alles overtreft wat tot dusver in het boek was gezegd, wordt eenig antwoord gegeven op de vraag naar den oorsprong van het lijden. Zij moeten dus tot den oorspronkelijken opzet behooren. Kroeze's betoog werkt weinig overtuigend en vergeet o.a. te vermelden dat in den proloog reeds wordt aangeduid, waarom somtijds gerechten moeten lijden. De beproeving van Job door den Satan werd door den schrijver natuurlijk niet als een uitzondering beschouwd.

Het laatste artikel is van de hand van den samensteller van den bundel, P. A. H. de Boer (Leiden), die een (gedeeltelijk nieuwe) verklaring van Ps. 8 brengt (171—193). In strijd met de gewone opvatting, is hij van meening, dat in Ps. 9 de verzen 4 en 5 niet bij elkaar hooren, doch moeten worden gescheiden; men moet de eerste drie woorden van vs 3 bij vs 2 voegen en vs 4 onmiddellijk bij vs 3 laten aansluiten, terwijl met vs 5 een nieuw stuk begint. Schr. gaat uit van de verklaring der drie termen, die in vs 3 Jahwe's vijanden aanduiden. Deze kunnen volgens hem geen andere zijn dan de maan en de sterren, genoemd in vs 4 (Duhm wijdde aan deze vijanden reeds zijn aandacht, maar dacht, dat het de mythische oermonsters Tehôm, Rahab en Liwjātān waren), aan welke Jahwe's macht een einde heeft gemaakt door de oprichting van zijn 'bolwerk', עֹז (vs 3), d.w.z. de orde, die Jahwe door zijn schepping in den chaos heeft gebracht (179). De Psalm bezingt dus Jahwe's 'schepping', d.w.z. 'the ordination of heaven and earth' (opschrift van het artikel), niet de schoonheid van den oosterschen sterrenhemel, enz. Deze philologisch zorgvuldige studie verdient gelezen en overwogen te worden; toch ben ik niet tot de overtuiging kunnen komen, dat de moeilijkheden van den Psalm nu zijn opgelost of dat de nieuwe verklaring beter is dan de oude; mij lijkt de vertaling van vs 2—4 te ingewikkeld en zonder uitvoerigen commentaar niet te begrijpen. De lezer oordeele zelf over vs 2—3a, die zonder tekstwijziging bij de Boer aldus luiden:

2. Jahu, our Lord, how widespread is Thy name,
in all the earth,
which repeat Thy impressiveness upon the heavens,
3. louder than the crying of children and sucklings!

Dit beteekent dan: Gods wezen (= naam) verkondigt (b.v. door den donder, 191) Gods indrukwekkendheid (= Hebr. הוד) boven den hemel (de donder rolt hemelhoog, 191) luider dan het schreien van kinderen en zuigelingen (dat oorverdoovend kan zijn).

Nog een enkele opmerking over den vorm van dezen bundel. Het heeft natuurlijk zijn voordeel, wanneer men een serie artikelen als deze publiceert in talen, die meer algemeen bekend zijn dan het Nederlandsch, al is het altijd spijtig, wanneer men meent niet van zijn eigen taal gebruik te mogen maken. Maar men schrijve dan de vreemde taal goed. Het aantal vreemde (vooral Fransche) taal-, stijl- en spelfouten, dat in OTS II voorkomt is zeer groot. Herhaaldelijk zijn Nederlandsche uitdrukkingen en gedachten eenvoudig met vreemde woorden weergegeven. Men wijde hieraan in een volgend nummer zijn aandacht, opdat vorm en inhoud met elkander in overeenstemming zijn. Voor het overige maakt de bundel een heel goeden indruk en zal door den jubilaris zeker dankbaar aanvaard zijn.

Huissen, 12 Mei 1944 J. VAN DER PLOEG, O. P.

* * *

P. A. H. DE BOER, *De voorbede in het Oude Testament*. Leiden, E. J. Brill, 1943 (8vo, 221 blz.) = Oudtestamentische Studiën III.

In tegenstelling met OTS I en II is deze belangrijke studie in het Nederlandsch geschreven. Blijkens een aanteekening op blz. 30 had Schr., na kennis te hebben genomen van N. Johannson's dissertatie *Parakletoi. Vorstellungen von Fürsprechern f. d. Menschen vor Gott in der alttestamentlichen Religion, im Spätjudentum und im Christentum* (Lund, 1940) eerst een oogenblik gemeend, dat zijn eigen geschrift er door overbodig was geworden. Terecht is hij echter van die gedachte afgestapt, niet alleen omdat J. 's studie meer den voorbidder geldt dan de voorbede, maar ook, zouden we er aan kunnen toevoegen, omdat zij véél korter is wat het O.T. betreft en verbetering behoeft.

In hfdst. I (3—41) bespreekt Schr. kritisch een groot aantal tot dusver over het onderwerp, meer bijzonder over het gebed in het algemeen, verschenen studies. In hfdst. II (42—120) geeft hij in vertaling alle plaatsen van den massoretischen tekst, die over de voorbede handelen. Daarbij blijkt, dat slechts zij de voorbede verrichtten, die daartoe van Jahwe de macht hadden ontvangen. Ook teksten als Dan. 9,—3 worden hiertoe gerekend, ofschoon die

eigenlijk toch op de grens der voorbede-stukken staan. In hfdst. III (121—136) worden de termen onderzocht, die voor het gebed met voorbedekarakter worden gebruikt. Bij een uitvoerige beschouwing over den oorspronkelijken zin van den wortel *palal* moge ik een kantteekening plaatsen. De Boer verzet zich tegen de gewone verklaring, die dit woord met de priesterlijke rechtspraak in verband brengt, of zelfs met de rechtspraak in het algemeen. Hij ziet erin, conform de beteekenis van het Arabische werkwoord *falla* (= breuken, schaarden in het lemmet van een zwaard, van een slagorde e.d. maken, vgl. blz. 126 en het Lexicon van Freytag): 'een breuk bewerken in de aanstormende goddelijke macht', dus 'verzoenen' (iemand met God); hitpaʿel: 'voor zich om verzoening vragen' (130—131), later 'bidden'. Deze uitleg, die tevens aansluit bij een afgeleide beteekenis van het Arab. *falla* „rupta acie fugavit exercitum", heeft ongetwijfeld het groote voordeel, dat vanuit één grondbeteekenis alle andere beteekenissen van het werkwoord en de afgeleide substantieven worden verklaard, speciaal de zoo moeilijke plaatsen Gen. 48, 11; I Sam. 2, 25; Ez. 16, 52; Ps. 106, 30, waarin de vorm *pillēl* voorkomt. Voor mijzelf zou ik daarom wenschen, het met de Boer eens te kunnen zijn. Mijn bezwaren zijn de volgende: I Sam. 2, 25 luidt in de vertaling van de Boer: 'Wanneer iemand tegen een ander zondigt, treedt *elohim* bemiddelend op; en wanneer iemand tegen Jahwe zondigt — wie verricht de voorbede voor hem?' (69). Hierbij wordt echter het suffix-ô van *ûpillᵉlô* verwaarloosd, resp. niet vertaald, terwijl het er toch niet voor niets schijnt te staan. Klaarblijkelijk heeft het betrekking op denzelfden persoon als in *jitpallel lô* van het zelfde vers. De beide vormen van *palal* drukken dus een handeling uit ten opzichte van den persoon, die zondigt, een handeling, die in het eerste geval wél, in tweede geval níet geschiedt. Uit den samenhang blijkt, dat dit zooveel moet zijn als hem 'helpen' (J. de Groot, I Samuel, Groningen 1934, 173, denkt aan 'verdedigen'), daar Eli zijn zonen immers waarschuwt zich niet weerloos aan Jahwe's toorn uit te leveren. Wanneer iemand tegen zijn naaste misdeed, had hij diens wraak te duchten; de rechterlijke uitspraak der priesters-levieten, die van oudsher waren aangewezen om recht te spreken in zaken van *rîb* tusschen twee personen, en *negaʿ* (Dt. 21, 5; Ez. 44, 24) beschermde een ieder, die zijn naaste verwond had of met hem in oneenigheid leefde, tegen ongeproportioneerde wraak. Zoo zijn we tóch weer in de sfeer der primitieve rechtsorde gekomen. De B.'s uitleg kan wél rekenschap geven van *jitpallel lô* (de goddelijke macht van iemand afwenden, haar breken), maar niet van *pillᵉlô*, want dit zou beteekenen den persoon die gezondigd heeft breken, wat juist niet wordt bedoeld. De priester bepaalde door zijn uitspraak de vergoeding, herstelde de orde en hielp zoo hem, die iets misdaan had.

De zin van 'helpen' past m.i. ook het best in Ez. 16, 52: de eene zuster 'helpt' de andere door haar nog grootere zonde, doordat zij n.l. Jahwe's toorn hoofdzakelijk tegen zichzelf richt; ook Pinhas 'hielp' Israël (Ps. 106, 30) door de schuldigen te straffen. Het moeilijkst is Gen. 48, 11. De Boer verklaart hier: Jacob heeft nooit geweten, dat het verlies van Joseph een zonde van zijn huis beteekende en heeft daarom nooit getracht deze misdaad te verzoenen (*pillēl*). De LXX vertaalt hier *lōʾ pillaltî* door οὐκ ἐστερήθην: 'zie, ik ben niet beroofd van Uw aanschijn en zie, God heeft me nu ook Uw zaad doen zien'; deze vertaling van *pillaltî* sluit nauw aan bij de beteekenis van het Arab. *falla* IV, „destitutus exutusque fuit opibus", hetgeen op de grondbeteekenis 'scheiden', enz. teruggaat ('in een toestand van gescheiden van zijn goederen zijn of komen'). Mogelijk heeft de Alexandrijnsche vertaler *pullaltî* gelezen en zijn vertaling geeft een uitstekenden zin; de accusatief *pānêkā* is echter bij dit passivum grammaticaal onmogelijk of minstens zeer abnormaal. Belangrijk is echter, dat deze zin van *palal* mogelijk werd geacht, terwijl de Alexandrijnsche verklaarder toch geen Arabisch kende. In de drie eerstgenoemde plaatsen is het object van *pillēl* een persoon, hier is het een zaak, beter een handeling; wanneer het in de drie eerste gevallen de persoon is, die geholpen wordt (resp. verzoend), dan kan het hier niet de daad zijn, die geholpen (resp. verzoend) wordt. Het werkwoord is dus in een gewijzigde beteekenis gebruikt. Misschien: Jacob had niet aan de mogelijkheid gedacht Joseph nog eens te zien, hij had die gedachte ver van zich afgestooten, hij had niets positiefs ten gunste er van gedaan, hij had die gedachte niet geholpen (zoo ook wij: ik kan het niet helpen = ik kan er niets aan doen); wij hebben hier geen woord voor en vertalen daarom het beste (zooals tot dusver de meesten) „Uw aangezicht te zien had ik niet voor mogelijk gehouden" of iets van dien aard.

Wat de grondbeteekenis van *palal* betreft, nog het volgende. De Boer brengt den wortel terecht in verband met het Arab. *falla*: 'breuken, schaarden enz. in het lemmet van een zwaard maken; een leger op de vlucht drijven door de slagorde te doorbreken'. Zoo maakt ook de verzoener, aldus de Boer, breuken in de aanstormende goddelijke macht, staat in de bres (*pereṣ*) die zij slaat, houdt haar tegen, jaagt ze op de vlucht. Het Arab. woordenboek vermeldt een heel aantal wortels, waarin het element *fl* voorkomt en die alle 'breken, splijten', enz. kunnen beteekenen: *falaqa* en *falaʿa* (fidit rem), *falaġa* (fregit), *falaʾa* (corrupit), *falaʾ* (impedivit, percussit gladio caput; perscrutavit), *falaj* (percussit gladio caput, perscrutatus fuit), *falija* (amputatus fuit), *falaǧa* (diffidit in duas partes, sulcavit), *falaḥa* (fidit, sulcavit), *falaḫa* (fidit in duas partes, manifestavit), *falaḏa* (secuit; II in partes concidit); misschien mag men er nog bijvoegen *wafala* (decorticavit). Indien dit alles geen toeval is, volgt dat de oorspronkelijke beteekenis der basis *fal* 'breken, splijten, scheiden' is geweest, en dus 'breuken, schaarden (meervoud) maken' een al min of meer afgeleide zin is, dien men niet als primair voor het Hebr. *palal* mag aannemen. Ik zie daarom niet in, waarom het Hebr. *pillēl* niet rechterlijk scheiden (vgl. het Duitsche *entscheiden*, het Fransche *décider*, enz.), gevolgelijk iemand aan zijn recht helpen kan beteekenen.

In hfdst. IV '*Vorm en inhoud*' (137—156) geeft

Schr. een kort overzicht over de in hfdst. II behandelde 'voorbeden' en besluit, dat zij tot motief hadden: „verandering in een toestand te verkrijgen, opdat die eigenschappen van God, die voor degenen voor wie gebeden wordt, gunstig zijn, tot hun recht komen" (146); het object was: 'het welzijn van het volk van Jahwe' (148). De argumenten van hem, die de voorbede verricht zijn nimmer ontleend aan de hoedanigheid van hem of hen voor wie(n) gebeden wordt, maar steeds aan de door God van Zichzelf geopenbaarde eigenschappen en daden (151), al wordt daarvan dan ook gesproken in samenhang met menschelijke eigenschappen, b.v.: de gerechte God kan geen rechtschapenen doen omkomen met de goddeloozen. Uit de verzoeningsgedachte is die van het gebed in wijderen zin ontstaan: uit zich afwender, verzoener, hersteller der goddelijke macht betoonen, voor zichzelf om afwending en herstel vragen, heeft het begrip *bidden* zich normaal ontwikkeld (154—155). Neemt men echter aan, gelijk ik dat in het bovenstaande heb gedaan, dat *pillēl* '(door oordeelspreuk) helpen' beteekent, dan beteekent *hitpallēl* 'voor zich om hulp vragen', hetgeen zeker natuurlijker is. Het zich met een verzoek tot een hoogere macht richten is immers een algemeen menschelijke en ook algemeen godsdienstige daad, en even menschelijk is het, dat men dit allereerst in den nood doet ('nood leert bidden') en het bidden dus een verzoek om hulp inhoudt. Daaraan behoeft geen verzoeningsgedachte en praktijk te zijn voorafgegaan.

In hfdst. V (157—170) maakt schrijver duidelijk, dat slechts zij als voorbidder konden optreden, die op eenigerlei wijze deelgenoot waren geworden aan goddelijk leven (oud-testamentisch uitgedrukt: aan den Geest Gods). Hieraan hadden o.a. door de zalving deel: priester, profeet, koning, patriarch, een hemelsche figuur (Dan. 9, 25, 26). De voorbede geschiedde voor wie er om vroegen, maar werd ook spontaan verricht voor hen, die haar noodig hadden en met wie de voorbidder innerlijk was verbonden. Zij veronderstelt (de B. zegt minder juist: is) erkenning van Gods macht.

In hfdst. VI (171—198) worden enkele gegevens uit het O.T., die vergeleken moeten worden met de gegevens over de voorbede, vertaald en kort toegelicht. Daarna wordt op enkele buitenbijbelsche gegevens gewezen (171). Ter sprake komen Gen. 4, 10; 23, 8; 30, 33a; 31, 50; 40, 8; 41, 16; Lev. 16, 21; 21, 6; Num. 17, 9 vv.; Deut. 21, 1—9; Jos. 2, 12; I Sam. 4, 3. 7 vv.; 6, 3 vv.; 8, 6 vv.; 14, 45; 19, 4 vv.; 20, 28 vv.; 25, 23 vv.; 29, 3; 30, 23; II Sam. 14, 4 vv.; I Kon. 1, 17 vv.; 24 vv.; 2, 17 vv.; 11, 14 vv.; II Kon. 18, 14; Jer. 36, 25; Esth. 4, 8b; Is. 53 (en in verband hiermee Num. 17, 25 vv.; 18, 1; Lev. 17, 11); enkele psalmteksten, enkele Babylonische teksten, een kort woord over den Koran (6 regels). Bij den uitleg van sommige teksten wordt ook het een en ander naar voren gebracht over den aard van het offer in het O.T., waarop Schr. in het laatste hoofdstuk nog uitvoeriger terugkomt. Over Is. 53 worden enkele behartigenswaardige dingen gezegd en geconcludeerd, dat de Dienaar het „ware Israel" is. Ik geloof nog steeds, dat de argumenten die ik tegen deze laatste stelling in mijn proefschrift naar voren heb gebracht hun volle kracht behouden, hoe moeilijk het probleem ook is.

In het laatste hfdst. (172—209) gaat Schr. dieper in op de verhouding tusschen voorrede en offerande en geeft daarbij zijn (= Kristensen's) opvatting over den aard van het offer. Het is een 'verwerkelijking van Jhwh door de offerande' in verband met het feit, dat Jahwe de God is van 'het leven der aarde' (201). Door de prediking der profeten is hierin verandering gekomen, hoewel natuurlijk niet ineens; zij hebben grooten nadruk gelegd op 'de historische openbaring van Jhwh in haar beteekenis als moreele overeenkomst'. Voorbede en offerande komen overeen in zoover beide 'godsdienstige magie' zijn te noemen. Over de juiste begripsbepaling en afbakening van 'magie' zijn de ethnologen en godsdiensthistorici het tot heden nog niet eens. Ook de B. draagt hierin zijn meening voor. Op blz. 25 had hij reeds gezegd, dat magie geen dwang uitoefenen op de godheid is. Dit is in zooverre juist, als het woord 'godheid' hier niet op zijn plaats is, maar vervangen dient te worden door 'hoogere macht'. Op blz. 205 lezen wij, dat tooverij een ontaarding is van magie, n.l. dwang uitoefening op de godheid (lees ook hier: hoogere macht). Volgens de Boer is magie 'verwerkelijking van de godheid door den bijzonderen dienaar Gods, met middelen, die de godheid zelve geopenbaard heeft'. Het is wellicht goed, haar *godsdienstige* magie te noemen, om de tegenstelling tot de magie *in malam partem*, tot tooverij, tot uitdrukking te brengen' (201). Voorbede en offerande verschillen doordat de eerste berust op de antieke woord-idee, de tweede op het godsdienstig natuurgevoel. Op blz. 209 concludeert Schr., dat de gegevens over de voorbede 'een andere zijde van het Jhwisme dan de streng monotheïstische' vertoonen, door hun „overeenkomst met de antieke pluriforme godsopvatting" (209). Met een register van bijbelplaatsen en een korte samenvatting in het Engelsch (215—221) sluit het boek.

In het bovenstaande heb ik getracht een indruk van den inhoud van dit veelzijdige en doordachte werk te geven. Op enkele punten moge ik nog wijzen. De Boer's studie is geheel doortrokken van de opvattingen van zijn Leidschen leermeester en hoogleeraar in de godsdienstwetenschappen W. B. Kristensen, wiens gedachten en systeem men soms bladzijde na bladzijde en niet zelden woordelijk terugvindt. Nu zijn Kristensen's ideeën tot nu toe nog lang niet algemeen bekend en zeker niet algemeen aanvaard, waar Kristensen ze echter in den regel uitvoerig en duidelijk uiteenzet, neemt de Boer ze vaak zonder meer als vanzelf sprekend over. Daarom zal iemand, die niet op de hoogte is van Kristensen's ideeën over „antieke" beschaving (hij bedoelt daarmee de beschaving der prae-classieke Grieken en Romeinen, van het Avestavolk, der Egyptenaren en Babyloniërs, der vóór-profetische Israëlieten, enz.) veel in dit boek niet begrijpen, ja zal het hem zelfs raadselachtig toeschijnen. Genoemde volkeren hebben volgens Kristensen een groot aantal opvattingen gemeenschappelijk, opvattingen van de goddelijkheid van 'het leven der aarde', de 'orde' van dit aardeleven, dat in zijn totaliteit op boveneindige wijze leven en dood inhoudt, enz. Aan de hand van dit ideeëncomplex interpreteert de Boer een aantal gegevens uit het O.T., m.i. verscheidene malen ten onrechte. Bepaald onduidelijk is mij de uitdrukking 'verwerkelijking', 'tot werkelijkheid maken' (zie boven in de definities van magie en offer) met als object God (84, enz.), een eigenschap of daad Gods (153), eener overtreding (nadat ze begaan is, 59), den dood (zonder dat men sterft, 67), e.d.m. De Boer gebruikt deze uitdrukking, die nergens verklaard of omschreven wordt, nog vaker dan Kristensen, maar aangezien zij mij in het oud-testamentische verband onduidelijk is, betwijfel ik sterk dat zij tot de gedachtensfeer van het O.T. behoort. Bij opvattingen van B. D. Eerdmans sluit een merkwaardige uitleg van enkele Jobplaatsen aan (109 vv.). Van de drukfouten noem ik: 128 *afallu*, lees: *afalla;* 175 en elders consacratie, lees: consecratie.

Het philologisch gedeelte van dit boek komt mij het sterkste en zuiverste voor; in het theoretisch gedeelte vind ik goede stukken (b.v. daar, waar de verhouding tusschen voorbidder en God ontleed wordt, hoewel ik in de voorbede geen magie kan zien) maar ook zwakke.

Huissen, 12 Mei 1944 J. VAN DER PLOEG O. P.

* * *

J. H. BECKER. *Het begrip nefesj in het Oude Testament.* Amsterdam, 1942, (8vo, 136 blz.).

In deze dissertatie (Vrije Universiteit te Amsterdam) wordt het in het O.T. veelvuldig voorkomende woord נפש aan een zeer nauwkeurig onderzoek onderworpen. Het grootste gedeelte van het boek wordt in beslag genomen door een rubricering van de plaatsen, waarin נפש voorkomt. Schr. onderscheidt vijf betekenis-hoofdgroepen, nl. נפש als: 'ziel' (zetel der begeerten en aandoeningen), iemands persoon (vooral in pronominaal gebruik), een persoon of iemand en tenslotte als wezen (al of niet verbonden met חיה).

Nadat schr. in deze rubricering voor elke plaats zo goed mogelijk de vertaling gevonden heeft — ook al zal er op onderscheidene punten nog wel eens te twisten zijn over de vraag of de juiste nuancering inderdaad gevonden is — gaat hij over tot een samenvattende beschouwing, waarin hij allereerst de grondbetekenis van de wortel נפש wil opsporen. Duidelijk is door deze rangschikking, dat hij van de semasiologie tot de etymologie komt, hoewel ook deze laatste niet gemist kan worden, getuige de bespreking, die dan volgt van de andere Semitische talen (b.v. Akkadisch napāšu = blazen) en de verwante hebreeuwse wortels met dezelfde zin. Schr. ziet de נ en de ש als betekenis-dragend element, welke tweeradicalige stam dan door toevoeging van verschillende consonanten uitgebreid kan worden. Ook consonant metathesis komt daarbij soms voor. Zijn lijstje van op deze manier verwante radices en daarvan weer afgeleide nomina zou stellig nog uitgebreid kunnen worden, zo o.a. met het woord אשנב (venster, waar de wind doorheen kan *waaien*). Wij hebben hier dus weer te doen met een van de vele voorbeelden van oorspronkelijk twee-consonantische 'semina', die op verschillende wijzen tot drie-consonantische 'radices' kunnen worden uitgebreid. En zo komt schr. m.i. volkomen terecht op de grondbetekenis *adem*, hiermede dus ingaande tegen Dürr die in 'keel' de grondbetekenis ziet. Wanneer in het Akkadisch napištu 'keel' betekent is dit slechts één phase in de betekenisontwikkeling, die uitgaat van de grondbetekenis: adem. Zo is deze dissertatie een overzichtelijke studie geworden, die in de eerste plaats wel als naslagwerk van belang zal zijn voor hen, die op een of andere manier met een tekst te maken hebben, waar נפש in voorkomt.

Alleen heb ik mij bij het lezen afgevraagd, waarom in dit hoofdzakelijk voor O.T.-ici geschreven boekje נפש steeds als „nefesj" wordt getransscribeerd en niet als 'nefes', daar in de Akkadische woorden het overeenkomstig phoneem ook niet door sj wordt weergegeven.

Utrecht, April 1944 J. H. HOSPERS

ASSYRIOLOGIE

Brieven uit het archief van Mari (Tell Hariri)

I.

Naar aanleiding van: *Archives royales de Mari, II: Lettres*, publiées par Charles-F. JEAN. Paris, Librairie Orientaliste P. Geuthner, 1941 (4to, CLIX blz.) = Musée du Louvre. Département des Antiquités Orientalis. Textes Cunéiformes, Tome XXIII.

De beteekenis der spijkerschrifttabletten uit de koninklijke archieven van Mari (*Tell Hariri*) kan met die van *Tell-el-Amarna* en *Boğazköy* worden vergeleken. Terwijl toen de geschiedenis van het oude Voor-Azië in de zoogenaamde Amarna-periode tusschen 1400 en 1200 v. Chr. kwam te staan in het volle licht der historie, valt het licht thans op een daaraan voorafgaand tijdvak: de tweede helft der achttiende eeuw vóór het begin van onze jaartelling. Door zulke vondsten verdwijnt op ons terrein elke sombere gedachte aan een dreigende stagnatie, waarvoor zich de oudheidkunde in deze benarde tijden geplaatst zoude zien, nu de opgravingen vrijwel stilstaan en ook het onderlinge contact verbroken of geremd is. Al kan op 't oogenblik geen materiaal door nieuwe opgravingen aan het bestaande worden toegevoegd, toch zal het nog vele jaren duren, voordat alleen de nieuwe gegevens uit het archief van Mari zijn verwerkt. Deze hebben thans reeds op tijdrekenkundig gebied een omwenteling teweeggebracht, waaromtrent de pennen niet stilstaan.

De puinheuvel van de oude stad Mari, thans *Tell-Hariri*, ligt in de nabijheid van het hedendaagsche stadje Abu-Kémal, op Syrisch gebied, aan den westelijken oever van den Eufraat, die hier de grens vormt tusschen Syrië en Iraq. Over de opgravingen, aldaar in het werk gesteld door een Fransche expeditie onder leiding van André Parrot, vindt men de noodige gegevens in populairen vorm in diens

werkje *Mari, une ville perdue . . . et retrouvée* (Parijs, ed. „Je sers", 1936) en uitvoeriger in de jaargangen XVI tot en met XXI van het tijdschrift *Syria* (XVI, 1—28; 117—140; XVII, 1—31; XVIII, 54—84; 325—354; XIX, 1—29; XX, 1—22; XXI, 1—28).

Tot nog toe telde men zes campagnes, tusschen 14 December 1933 en 31 December 1938. Het werk, door de tijdsomstandigheden gestaakt, is nog lang niet voltooid. Zelfs de overblijfsels van het paleis liggen voor het meerendeel nog onder den grond. De archieven zijn gevonden in enkele van de 230 vertrekken van dit reusachtige gebouw, die tot nu toe (ongeveer een vierde van het geheel) zijn opgedolven. Het zijn meer dan twintigduizend kleitabletten en stukken van kleitabletten. Het grootste gedeelte daarvan zijn brieven, gericht tot den koning of tot leden van zijn hofhouding. Daarnaast zijn er vooral lijsten en contracten, behoorende tot de administratie van het paleis, die door hun dateeringen ook voor den historicus belangwekkend zijn. De meeste van de brieven werden gevonden in kamer No. 115 (zie de plattegronden in Syria XIX, 1938, blz. 106, en XX, 1939, pl. XI).

De stukken werden voorloopig overgebracht naar het Louvre te Parijs. De publicatie van dit overstelpend rijke materiaal werd onder de leiding van wijlen F. Thureau-Dangin toevertrouwd aan een Belgischen en een Franschen geleerde: den ook in de kringen van het Gezelschap Ex Oriente Lux welbekenden Prof. Georges Dossin te Luik en aan Charles-F. Jean te Parijs, die beiden door zorgvuldige publicaties op het terrein der oud-Babylonische brieven hun sporen reeds hadden verdiend. Een voorloopig overzicht over dit nieuwe en overrijke materiaal van de hand van den eerstgenoemde vinden de lezers van onze *Jaarberichten* in N⁰ 5, 1937/8, blz. 360—363 (vgl. het verslag, uitgebracht voor de *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1937, blz. 12—20). Uitvoeriger en nog meer up to date is het mooie en belangwekkende overzicht van Dossin over *Les archives épistolaires de Mari* in Syria XIX, 1938, blz. 105—126.

De tijdsbepaling „vers 2000 avant J.-C." moet thans, mede op grond van synchronismen, uit de brieven zelf afgeleid, als verouderd worden beschouwd. Al kennen deze brieven minstens drie verschillende koningen van den naam Ḫammurabi, die te Babylon, Kurda en Aleppo gelijktijdig hebben geregeerd, zoo is toch de eerste van deze drie stellig de groote koning en wetgever, wiens regeering volgens de jongste onderzoekingen minstens twee eeuwen later moet worden gesteld dan men vroeger vermoedde. Dat Ḫammurabi van Babylon een tijdgenoot is geweest van den Assyrischen koning Šamši-Adad, had men al sinds 1906 kunnen weten op grond van een oorkonde, door H. Ranke (BE VI/1 No. 26) gepubliceerd. Deze vermelding stond toen geheel op zich zelf en werd ten onrechte verwaarloosd. Waarschijnlijk valt het gezochte tijdperk zelfs nog een halve eeuw later dan P. E. van der Meer O.P. onlangs in zijn scherpzinnig onderzoek naar de *Chronologie der Assyrisch-Babylonische koningen* (JEOL N⁰ 9, 1944, blz. 143) veronderstelde. Het jaartal, dat door F. Cornelius (Klio XXXV, 1942, blz. 7) voor de regeering van koning Ḫammurabi was voorgesteld, wordt blijkens voorloopige mededeelingen van E. F. Weidner (vgl. straks AfO XIV, 1944, N⁰ 5/6) door de koningslijst van Chorsabad en door berekeningen op grond van de zoogenaamde Venus-tabletten bevestigd: 1728—1686 v. Chr.[1]) In mijn onderzoekingen naar het tijdvak der bijbelsche aartsvaders meende ik indertijd, dit tijdvak van dat van koning Ḫammurabi (d.w.z., zooals ik toen meende, van de twintigste eeuw v. Chr.) los te moeten maken. De chronologische overwegingen, die mij hiertoe hadden geleid, blijken juist te zijn; maar Ḫammurabi zelf blijkt tot dit jongere tijdperk te behooren, zoodat het probleem der koningen van Genesis 14, mede in verband met den Hethietischen koning Tudḫaliaš I, opnieuw zou moeten worden onderzocht.

Ter aanvulling van de gegevens in het artikel van P. van der Meer beperken wij ons hier tot twee argumenten ter staving van de nieuwe chronologie, waarvan het eerste nog te weinig bekend is, terwijl het tweede hier voor het eerst naar voren wordt gebracht.

Het eerste zijn gegevens van stratigraphischen aard op grond van de opgravingen te *Ras Shamra*, aangehaald door Cl. F. A. Schaeffer, *Ugaritica* (Parijs, 1939), blz. 18, noot 2 onderaan. Zij zijn belangrijk terwille van de synchronismen met Pharao's uit den tijd van het Egyptische Midden-Rijk. De voorwerpen uit de periode der Ḫammurabi-dynastie liggen te *Ras Shamra* volgens Schaeffer „à un niveau plus récent" dan dat der Egyptische monumenten uit den tijd van Sesostris II, wellicht zelfs hooger dan de laag, die de fragmenten der sfinx van Amenemhat III bevatte. Rolzegels van het type der Ḫammurabi-dynastie werden gevonden in graven, die op grond van de keramiek en van de scarabeeën in de 18de en 17de eeuw v. Chr. moeten worden gedateerd.

Het tweede argument, door ons hier voor het eerst vermeld, is eveneens van belang. Volgens de nieuwe chronologie moeten de eerste koningen uit de dynastie der Kassieten (dus Gandaš, Agum I, Kaštiliaš I enz.) aanmerkelijk eerder hebben geregeerd dan de laatste koningen der Ḫammurabi-dynastie (dus dan Ammiditana, Ammiṣaduqa en Samsuditana; vgl. JEOL N⁰ 9, 1944, blz. 142 v. en blz. 184). Nu zijn door O. Schroeder in deel XVI van de *Vorderasiatische Schriftdenkmäler* (Leipzig 1917) oud-Babylonische brieven uit Babylon, Sippar en Larsa gepubliceerd, die voor het meerendeel afkomstig zijn uit de regeeringen van de laatstgenoemde koningen, zooals ook P. Kraus in zijn bewerking van deze brieven MVAeG 35/2 en 36/1 heeft aangetoond. Behalve andere gegevens, die naar deze perioden wijzen, bevat dit deel niet minder dan vijf brieven van koning Ammiṣaduqa (No. 27, 59, 60, 61, 97) en drie brieven van Samsuditana (No. 17, 26, 51). Nu vindt men in N⁰ 24 van deze verzameling de vermelding van een plaatsnaam *Bītāti Agum*, d.w.z. de „huizen" (of residentie) van Agum. Hiermede kan slechts de eerste Kassietische koning van dien naam zijn bedoeld, die dus in een oudere periode behoort dan die van deze laatste koningen uit de dynastie van den grooten Ḫammurabi. Zijn residentie moet in het Noord-Oosten van Babylonië (vermoedelijk in het Zagrosgebergte) worden gezocht, zooals door de overige plaatsnamen, in denzelfden brief vermeld, wordt aangetoond (vgl. Kraus, MVAeG 35/2, 1931, blz. 37 v.). Eerst door de plundering van Babylon door den Hethiet Muršiliš I (in het jaar 1531 v. Chr. volgens Fr. Cornelius) werd aan de regeering van Samsuditana een eind gemaakt en werd aan de Kassieten de weg gebaand naar deze hoofdstad.

[1]) Zie nu ook F. Cornelius, *Die Chronologie des älteren Orients*, FuF 20, 1944, 75—76.

De vraag, waarom ook de oudere Kassieten, die niet in Babylon resideerden, in de Babylonische koningslijsten zijn opgenoemd, zal op grond van een bepaalde politeke strekking van deze lijsten moeten worden beantwoord. Hierop hoop ik bij een andere gelegenheid nader in te gaan.

Het archief van Mari nu verplaatst ons bijna twee eeuwen eerder dan het zooeven genoemde eindpunt: in de jaren der opkomst van den grooten Ḫammurabi, toen in de politieke wereld van die dagen nog eerst Rîm-Sin van Larsa, daarna Šamši-Adad van Assur en ten slotte Zimrilim van Mari de hegemonie en het overwicht hebben gehad. Het archief verplaatst ons in den kring der vazallen en bondgenooten der hoven te Assur en Mari, die hij op zijn beurt tracht te overheerschen in een strijd, die aanvankelijk vooral met diplomatieke middelen wordt gevoerd. Bijna al deze vorsten behooren tot de jonge bevolking der Amorieten, wier geleidelijk binnendringen in het cultuurland het kenmerk is van dit veelbewogen tijdvak. Eerst van zijn dertigste regeeringsjaar af is het aan Ḫammurabi gelukt, door een open aanval en door de algeheele verwoesting van hoofdsteden als Larsa en Mari de hegemonie over de beschaafde wereld tot aan de grens van de Egyptische invloedsfeer te verkrijgen. Door het archief van Mari verkrijgen wij een bijkans verwarrende hoeveelheid van inlichtingen over de voorbereidingen en *Vorstufen* tot dezen strijd in de kringen van zijn concurrenten in de ruimste beteekenis van dit woord.

Tot nog toe zijn slechts enkele van deze brieven of passages daaruit vertaald en toegelicht in de artikelen, die van de hand van Thureau-Dangin, Dossin en Jean zijn verschenen, vooral in de laatste jaargangen der tijdschriften *Revue d'Assyriologie* (afgekort RA), *Revue des Études Sémitiques* (afgekort RÉS) en ook in de *Mélanges* ter eere van R. Dussaud. Afzonderlijke vermelding verdient de verhandeling van Jean over de taalkundige bijzonderheden van deze brieven in RÉS 1937, blz. 97 vv. In 1941 verscheen in geautografeerd spijkerschrift het aan het hoofd van ons artikel vermelde groote werk van Jean, dat voorloopig 141 brieven behelst, die, op één of twee uitzonderingen na, nog nooit vertaald of bewerkt noch in hun historisch verband gerangschikt zijn. Over dit belangwekkende nieuwe materiaal willen wij onze lezers in dit en in de volgende nummers van de *Bibliotheca Orientalis* nader pogen in te lichten.

De eerste negentien brieven in het onderhavige deel vormen samen een oudere groep, die niet afkomstig is uit den tijd van koning *Zimrilim*, maar uit de korte periode der Assyrische overheersching over Mari en de daaraan onderhoorige gebieden, die onmiddellijk daaraan voorafging. De historische situatie, hier verondersteld, werd reeds helder uiteengezet in het korte artikel van Thureau-Dangin over *Iasmaḫ-Adad*, RA XXXIV/3, blz. 135 vv. op grond van gegevens uit hetzelfde archief. Over Mari regeerde omstreeks het midden der 18de eeuw v. Chr. de Amorietische vorst *Jagitlim* en daarna diens zoon *Jaḫdulim*. Deze hebben een verdrag van „non-agressie" gesloten met de Assyrische vorsten *kabkabu* en diens zoon *Šamši-Adad I*. De Assyriërs (blijkbaar eveneens van Amorietischen bloede) *Ilā*-klagen over verbondsschennis en vallen hun bondgenooten met succes aan. Gedurende een periode, die vermoedelijk niet langer dan enkele jaren heeft geduurd, is de Assyrische koning *Šamši-Adad I* de opperheer ook over Mari. Hij beklimt den troon volgens Weidner één jaar vóór de troonsbeklimming van Ḫammurabi in Babylon en regeert 33 jaren. Van zijn beide zonen is *Išme-Dagan* de kroonprins en later (als Išme-Dagan I) zijn zwakkere opvolger, terwijl de andere, *Jasmaḫ-Adad*, als Assyrisch stadhouder of vice-koning in Mari resideert.

De eerste tien brieven van de onderhavige verzameling zijn door den koning *Šamši-Adad I* uit zijn residentie Šubat-Enlil (die wellicht met de citadel van Assur zal kunnen worden vereenzelvigd) aan dezen zijn zoon en plaatsvervanger in Mari gericht. Na weinige jaren echter weet *Zimrilim*, de zoon van den indertijd uit Mari verdreven Jaḫdulim, de stad te heroveren en aan de Assyriërs de hegemonie weer te ontrukken. Met diens regeering begint een laatste korte, maar hoogste bloei van deze oude stad. Aan hem heeft het reusachtige paleis zijn laatste en grootste uitbreiding te danken en aan hem is ook de overgroote meerderheid der overige brieven gericht, die in de puinhoopen van dit (door den grooten Ḫammurabi in diens 35ste regeeringsjaar verwoeste) paleis zijn gevonden.

Wij beginnen ons overzicht met de tien brieven van den Assyrischen koning aan zijn zoon en stadhouder in Mari. Hierbij volstaan wij telkens met een korte opgaaf van den inhoud, waarbij de tekst zooveel mogelijk letterlijk wordt gevolgd. De inleidende formule staat in de plaats van het adres en is eigenlijk gericht tot den bode, die den brief aan den adressaat moet voorlezen:

„Tot Jasmaḫ-Adad spreek: Aldus zegt Šamši-Adad, uw vader . . . .". Alle verdere titels en plichtplegingen, die bv. in de Amarna-brieven een zoo vooraanstaande plaats innemen, ontbreken. De schrijvers volstaan met hun namen en noemen helaas niet eens die van hun steden of landen. Deze soberheid, die doorgaans (dus niet alleen in de brieven van den vader aan zijn zoon) wordt aangetroffen, is op zich

zelf sympathiek, moet echter door den historicus, die zoo veel mogelijk wil weten over de nadere verhoudingen, ten zeerste worden betreurd.

N° 1. Šamši-Adad heeft aan zijn zoon Jasmaḫ-Adad brons ter beschikking gesteld voor het vervaardigen van muziekinstrumenten *(ana zamrātim epēšim,* r. 4). „Zoodra gij nu dezen brief verneemt, schrijf dan naar Mari, dat men mij de muziekinstrumenten, die uit het door mij aan u gegeven brons vervaardigd zijn, spoedig brenge". In de tweede plaats handelt de brief over 400 uitgelezen mannen uit Ḫana, die door Jasmaḫ-Adad moeten worden opgeroepen (letterlijk „gewijd", *ša tubbabu,* r. 10), om bij de poort van het koninklijke paleis (dus te Assur) dienst te doen. Aan de leden van deze keurbende, die in r. 12—19 nog nader wordt omschreven, zal de koning in het paleis een schitterende positie geven *(damqis apaqid,* 2. 20), terwijl hun kinderen ten huize van hun vaderen welstand zullen genieten. Over de nadere bijzonderheden van den tocht en over de verschillende plaatsen van bijeenkomst moet Rīm-Adad om raad worden gevraagd. De lieden van den oever van den Eufraat zullen in Sagarātim (aldus aan te vullen r. 30 begin) bijeenkomen en de reis aan 't begin van de maand aanvaarden. Jasmaḫ-Adad zal zelf, zooals zijn vader hem reeds had geschreven, met hem meegaan. „Uw bagage zult gij meebrengen *(? enūtka lū našeta,* r. 33); uw bericht zal ik in ontvangst nemen".

N° 2. Waarom vertoeft de architect Ili... nog altijd daar (nl. in Mari)? Ginds wordt immers tempel (in r. 8 aanvullen *bīt ilim),* noch paleis gebouwd. Stuur hem naar Šubat-Enlil! Hij zal echter niet geheel en al hierheen behoeven te verhuizen *(lū innasaḫ,* r. 14, letterlijk „uitgerukt worden"). Zijn kinderen mogen ginds blijven wonen en hij zelf mag zijn vroegere waardigheid blijven bekleeden. Stuur hem slechts naar Šubat-Enlil!

N° 3. Slechts een gedeelte van de door den koning naar Mari opgeroepen lichting zal daarheen kunnen vertrekken. De overige troep zal naar zijn post *(ana maṣṣartišu,* r. 23) terugkeeren. (In r. 8 moet vermoedelijk *mašlum* „de helft" worden gelezen).

N° 4. Drie aangeklaagden, waaronder twee uit Esjnunna, waren door den koning ontboden, maar zijn thans met hun menschen (naar Mari) gevlucht. Jasmaḫ-Adad zende hen geboeid en onder sterke bewaking naar zijn vader in Šubat-Enlil.

N° 5. Šamši-Adad heeft bepaalde lieden, waaronder honderd vrije burgers, naar zijn zoon gezonden *(uštaṣbitma,* r. 7, eig.: ik liet hen den weg nemen") en geeft hem nu den opdracht, dat hij hen zich in Qaṭānum laat vestigen en hen samen met de boden van Qaṭānum daarheen zendt. Mocht hij hen reeds vóór ontvangst van dit schrijven weg hebben gezonden, dan.... (de rest ontbreekt).

N° 6. Jasmaḫ-Adad moet bij zijn vader naar Šubat-Enlil (d.w.z. naar Assur?) komen, waar deze vertoeft. Hij zal daar twee weken blijven en moet op den eersten dag van de maand Kinūnim vertrekken. Zijn grenadiers en lijfwachters kan hij rustig thuislaten. Als de dagen om zijn, zal de koning op den eersten van de maand Kinūnim een zekeren Kawer naar zijn zoon zenden, om hem te halen; deze moet dan op reis gaan, terwijl zijn broer (Išme-Dagan) in de stad kan blijven.

N° 7. Opdracht om kleinvee, houten pilaren of balken (*ᵍⁱˢdimātim,* r. 8, 11 en 17), een vrachtwagen enz. te zenden.

N° 8. Išarlim is (in Šubat-Enlil) aangekomen en heeft aan den koning alle berichten omtrent zijn zoon gebracht. De rest van dit onvolledig bewaarde schrijven handelt over lieden, die bij Išme-Dagan vertoeven en die moeten worden uitgezonden, om voor proviand te zorgen, en voorts weer met nadruk over de komst van zijn zoon en over diens voorgenomen reis. De brief is op den ochtend van den 30sten dag der maand Ab uit Šubat-Enlil verzonden.

N° 9. Dit kleine fragment handelt over bepaalde lieden, die, overeenkomstig een door Išme-Dagan aan Jasmaḫ-Adad overgebrachten brief van hun vader, moeten worden vrijgelaten.

N° 10. Ook deze brief handelt over een voorgenomen reis. „....Naar aanleiding van den vorigen brief, dien ik aan u geschreven heb, hebt gij u voorgenomen, naar Ḫeššim te gaan. Zoodra ik u mannen gezonden heb, ga met de mannen, die bij u zijn, naar Šapanazim... Naar Šapanazim zult gij rechtstreeks gaan. Op den dag van uw vertrek zult gij twee mannen met... aan Išme Dagan zenden", enz. Het belangwekkendst is hier de dateering: op den 25ste der maand *Niqmim,* welke naam elders, naar ik meen, nog niet is aangetroffen (vgl. de lijst bij Dossin, Syria XX, blz. 105).

Men krijgt uit deze brieven den indruk, dat Jasmaḫ-Adad een weifelaar is, die onder de plak staat van zijn energieken vader, en men is niet verbaasd, dat hij zijn verantwoordelijke positie slechts weinige jaren heeft kunnen handhaven.

Over de belangwekkende historische en topografische gevolgtrekkingen, die vooral uit N° 5 kunnen worden afgeleid, handelen wij bij een volgende gelegenheid.

Leiden, 18 Juli 1944 F. M. TH. BÖHL

* * *

Beschreven Klei

In het te weinig gelezen Amerikaansche blad *Technical Studies in the Field of Fine Arts* verscheen kort voor het uitbreken van den oorlog een lezenswaardig artikel (VIII, 1939, 90—97) van de hand van E. Packard, *The cleaning of a Babylonian tablet* over het behandelen van kleitabletten. Dit is een probleem dat ook voor Nederland van beteekenis is, want voor al hetgeen ons aan inscripties uit Mesopotamië, Iran, Klein-Azië en Syrië uit oude tijden bereikt, geldt in hooge mate 'zij schreven op klei'. Van de vroegere geschriften op hout, leder, perkament of papyrus is uit deze streken zoo goed als niets voor ons bewaard gebleven.

De bij de opgraving gevonden kleitabletten moeten niet alleen worden gereinigd, doch ook hersteld, leesbaar gemaakt en dikwijls gepraepareerd worden om verder den tand des tijds te kunnen weerstaan. Om deze behandelingen goed te kunnen begrijpen is het noodig iets te weten van de eigenschappen van klei en van de wijze, waarop vroeger de kleitabletten werden gemaakt en behandeld.

Klei is een der merkwaardigste stoffen ter wereld. Met water gemengd is zij **vervormbaar,** door drogen bij matige temperaturen (beneden 150° C), bijv. in de zon kan ze meer stabiel worden gemaakt, doch door inwerking van water kan gedroogde klei, al naar de intensiviteit van de droging sneller of minder snel weer vervormbaar worden. Wordt klei echter hooger verhit, dan wordt ze **onvervormbaar,** ze verliest constitutioneel water en wordt hard, kan door water niet meer kneedbaar worden gemaakt. Dit 'bakproces' treedt in bij ongeveer 400° C. Verhit men klei boven 1200° C dan gaat ze samensmelten en sinteren, er ontstaan glasachtige producten. Op deze eenvoudige geheimen is onze aardewerk-industrie gebaseerd, zij hebben den mensch onschatbare diensten bewezen. Het is dus mogelijk beschreven klei door bakken te 'vereeuwigen', en hierin is klei verre superieur boven papier, perkament en dergelijke vergankelijke stoffen. De Egyptenaren hebben wel klei gebruikt voor in de zon gedroogden en gebakken steen en voor stoppen op kruiken waarop dan zegels werden afgedrukt, doch nimmer als schrijfmateriaal in het groot. Deze gedachte beheerscht de klerkenwereld van het oude Mesopotamië. Hier zuiverde men klei door slibben, d.w.z. door ze te wasschen in stroomend water. Eerst gaan hierdoor de grove verontreinigingen bovendrijven, of wel ze zinken snel op den bodem. Men kan ze dus gemakkelijk van de kleispoeling scheiden, waaruit dan later de klei bezinkt. Indien men echter deze klei nog eens wascht (of meermalen) houdt men op het laatst alleen de fijne kleideeltjes over, die een mooi dicht oppervlak geven om te beschrijven. Ook in de oudheid heeft men dit verschil opgemerkt; terwijl men voor tabletten voor dagelijksch en schoolgebruik goed gewasschen klei gebruikt, bestaan de tabletten uit bibliotheken, rijksarchieven of tempelverzamelingen meestal uit fijn geslibde klei.

De oude klerken namen een klomp klei en sloegen deze op een glad oppervlak uit, zoodat een plat, beschrijfbaar vlak ontstond op een tablet, dat meestal gemakkelijk in de hand kon worden gehouden. Voor gebruik in scholen of routinewerk is meestal slechts een kant vlak en beschreven. Waardevoller documenten schreef men op zorgvuldig aan beide zijden vlak gemaakte tabletten, die ook dikwijls van grooter formaat waren en dan waarschijnlijk in vormen zijn gemaakt. De meeste tabletten werden na gebruik eenvoudig in de zon gedroogd, slechts kostbare documenten werden gebakken. Blijkens eigen onderzoek waren de baktemperaturen betrekkelijk laag (450—600° C), wat uiteraard met de weinig efficiente oude ovens verwacht mag worden. Doch zelfs in goed gedroogden toestand hebben de tabletten onder den grond de tijden behoorlijk doorstaan, behoudens in gevallen waar het grondwater is gestegen en dus de klei kon doen opzwellen. In dat geval is de tekst meestal redeloos verloren gegaan. Ongebakken tabletten vindt men uiteraard b.v. in ruïnes van tempelscholen, waar men ook bakken voor vochtige klei en water vindt, bij de banken der scholieren, die ook uit klei beston-den! Niets was er immers eenvoudiger dan het tablet na beschrijving met wat water weer kneedbaar te maken, te vervormen tot een nieuw of eenvoudig het oppervlak glad te strijken en opnieuw te beginnen!

Met deze feiten nu moeten we terdege rekening houden en wel in de eerste plaats bij het opgraven en vrijmaken van tabletten ter plaatse. Hierover is intertijd een uitstekende handleiding verschenen van de hand van P. Delougaz, *The treatment of clay tablets in the field,* SAOC 7 (Chicago 1933). Tabletten worden bij de opgraving door deskundigen zelf te voorschijn gebracht met behulp van een klein schopje of schraper. Met een niet al te zachten borstel wordt de er aan hangende aarde verwijderd. Vindt men in ruïnes van archieven en bibliotheken klompen van tabletten met aarde, dan zal men deze in hun geheel bakken, de aarde laat dan gemakkelijk los, omdat de klei van de tabletten fijner is en sterker krimpt. Vroeger versterkte men wel gebroken of gedeeltelijk beschadigde tabletten met gips, doch dit moet sterk worden afgeraden. Beter is het als men het tablet versterkt, door het te dompelen in een bad van gesmolten harde paraffine, deze verdwijnt weer als later het tablet wordt gebakken en laat geen sporen achter. Het groote gevaar in het veld is het feit, dat het vochtige tablet uit den grond plotseling door de warme lucht wordt uitgedroogd. Tabletten van zeer fijne klei hebben dan de neiging van oppervlakkig verweeren, waardoor natuurlijk de tekst onleesbaar wordt. Men moet dus de gevonden tabletten langzaam drogen, bijv. door ze in een magazijn buiten de zon in de lucht geleidelijk te laten uitdrogen. Daarna kan men ze in papier verpakt en gemerkt in zand, in een pot of blik vervoeren of verzenden. Indien mogelijk worden ze in het veld reeds gebakken en Delougaz geeft een uitvoerige beschrijving van een eenvoudige, doch doelmatige oven, die men met geringe middelen kan bouwen (Fig. 2). Beschikt men echter niet over goede thermometers of andere wijzen om de temperatuur

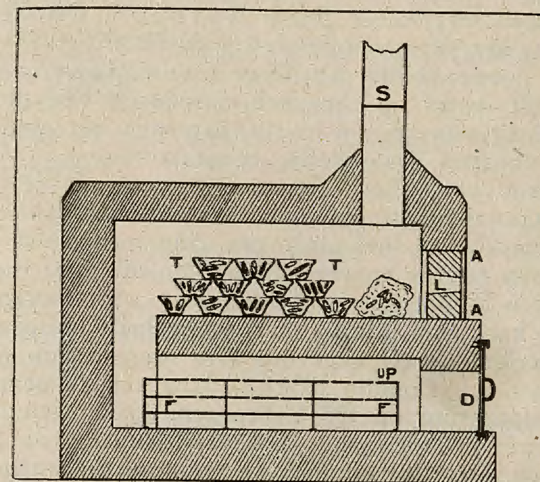


Fig. 2. Eenvoudige veldoven volgens Delougaz
Op het rooster F wordt olie gedruppeld en verbrand, de tabletten worden in kommen of als klomp door de verbrandingsgassen gebakken

te controleeren, dan moet men het bakken uitstellen, hoewel dit het risico van breuk vermeerdert. In de meeste gevallen is het ook beter niet direct in het veld met bakken te beginnen, want daaraan moeten dikwijls nog andere bewerkingen vooraf gaan. Goed drogen is niet alleen gewenscht, maar vereischt, alvorens tot verzending wordt overgegaan. Hiervoor kan men ook zeer geschikt een oven „à la Delougaz" gebruiken.

De behandeling in een museum of verzameling kan vrij ingewikkeld zijn, al is de gebruikte apparatuur ook eenvoudig en goedkoop. Het kleitablet heeft meestal uit den grond zouten opgenomen, dan wel hebben deze zich bij de droging van het vochtige tablet daarin afgezet. Deze zouten vormen kristalletjes, die langzaam tot een grooter geheel samengroeien, vooral bij de aanwezigheid van gips krijgt men zeer hinderlijke afzettingen binnen in het tablet, behoudens de normale 'zoutbloemen' op het oppervlak. Door de eerste kunnen laagjes van het tablet afschilferen. Het is dus gewenscht deze zoo volledig mogelijk te verwijderen en daarom begint men met het tablet uit te loogen met water. Reeds R a t h g e n, *Die Konservierung der Altertumsfunden*, I, 82 (Berlin 1915) wees op de noodzaak hiervan. Door regelmatig ververschen van het water en chemisch naspeuren van de aanwezigheid van zouten hierin, kan men het einde van de uitlooging gemakkelijk constateeren.

Hierop volgt het drogen, dat weer als te voren zeer voorzichtig moet gebeuren, wil het tablet niét barsten door te snel uitdrogen. Aan menig oud tablet kan men nog de onachtzaamheid op dit punt van den antieken bibliothecaris of secretaris constateeren. Het beste kan men hierbij het voorschrift volgen, dat Plenderleith heeft gegeven: *The preservation of antiquities*, 29 (London 1934) en langzaam in acht uren de temperatuur op 105° C brengen, daarop houden en ze den volgenden dag in denzelfden tijd op 130° C brengen. Daarna laat men de tabletten in warm zand afkoelen. D e l o u g a z beveelt (voor het veld) een vrij snelle droging aan, die niet zonder meer steeds succes zal hebben.

Het eigenlijke bakken geschiedt in een eenvoudigen moffeloven. De temperatuur wordt in vier tot vijf uren opgevoerd tot 600° C. Volgens P a c k a r d gaat men in Amerika wat hooger (650—750° C), in ieder geval bakt men harder dan de oude Assyriërs en Sumeriërs het deden. D e l o u g a z beveelt een langdurige bakperiode bij 500° C aan, welke eindigt met een vrij snel opvoeren tot rond 800° C, doch dit lijkt mij overbodig hoog toe. In ieder geval wordt na afloop van het bakken elke opening van den oven met klei dichtgestopt en men laat het geheel langzaam uit zichzelf afkoelen, waarmede rond 24—36 uren gemoeid zullen zijn. De verdere behandeling van de kleitabletten is afhankelijk van den toestand na het bakken. Is het oppervlak verweerd of zijn er veel scheurtjes, dan moet de verdere verwijdering van aanhechtende zouten zeer voorzichtig geschieden. Noodig is deze, daar de zoutafzettingen dikwijls teekens of teekengroepen onleesbaar maken. P a c k a r d beschrijft in zijn artikel uitvoerig een dergelijke behandeling van een vroeger te ruw gebakken tablet, welke behandeling men als voorbeeld voor een juiste werkwijze kan nemen.

Er zijn twee soorten van incrustaties, die verwijderd moeten worden, nl. afzettingen van gips en van kiezelzuur. Een deel van deze incrustaties kan men gemakkelijk verwijderen door het tablet te borstelen met een nagelborsteltje van gemiddelde hardheid, mits echter het oppervlak goed hard is. Is dit verweerd of brokkelig, dan is het verwijderen een geduldwerkje. Men gebruikt dan een naald, bevestigd aan een houten heft of een tandenstooker om onder een binoculair microscoop of vergrootglas zorgvuldig de teekens van kiezelzuur te bevrijden. Om deze te onderscheiden van de afzettingen van gips, kan men het beste eerst alle afzettingen van zout voorzichtig met een watje gedoopt in 15 %-ig zoutzuur behandelen. Alle gipskristallen laten dan gemakkelijk los, als men ze met een naald bewerkt en met een kameelharen borsteltje kan men ze dan gemakkelijk verwijderen. Onaangetast blijven de kiezelzuurkristallen, die men dan met naald of tandenstoker verwijdert. Als men dit onder microscoop of loupe zorgvuldig doet, ontstaat een duidelijk leesbare tekst, zooals photo's bij het artikel van P a c k a r d ten duidelijkste demonstreeren. Hierna kan men de sporen van het zoutzuur gaan verwijderen hetgeen noodig is, omdat dit anders geleidelijk tot sterke corrosie van het tablet aanleiding geeft.

Hiertoe volgt men het zelfde proces, dat men direct kan toepassen op gave en harde gebakken tabletten met een fraai oppervlak. Deze worden door dompelen in verdund 5%-ig zoutzuur ontdaan van de incrustaties. Heeft men dit reeds gedaan volgens bovenvermelde behandeling, dan vervalt deze phase. Men dompelt nu het tablet eenige malen in verdunde ammoniak om het zuur te neutraliseeren, en daarna in een oplossing van ammonium-carbonaat, waardoor de restanten gips loslaten. Vervolgens wascht men het tablet herhaaldelijk in schoon water om de resten van boven genoemde oplossingen geheel te verwijderen. Dan wordt het tablet voorzichtig gedroogd, zooals dit reeds boven is beschreven vóór het bakken.

Het is dan nog wenschelijk niet alleen scheurtjes en dergelijke te dichten, doch de bestendigheid van het oppervlak te verhoogen door een beschermende laag aan te brengen. P a c k a r d geeft hiervoor aan een 10%-ige oplossing van polyvinyl acetaat in aceton. Men laat deze voorzichtig in de scheurtjes loopen en indrogen gedurende enkele dagen, waarna men de scheurtjes bijvult. Tegen het einde van de behandeling werke men met een sterkere 20%-ige oplossing. Men zal dan bevinden, dat alle scheurtjes dicht zijn en kleinere fragmenten stevig aan de massa zijn gehecht. Voor het 'lakken' kan men het geheele tablet in een 50 %-ige oplossing dompelen en aan de lucht laten drogen. Men heeft dan tenslotte een zeer stevig leesbaar en bestendig tablet gekregen, dat een voortdurend belangrijk bezit van de verzameling zal blijven.

Gezien het feit, dat nog maar al te vaak in verzamelingen onvoorzichtig wordt omgesprongen met het kostbare bezit aan kleitabletten, zij een zorgvuldige toepassing van de werkwijze volgens P a c k a r d aan alle verantwoordelijke personen ten zeerste aanbevolen. Indien slechts één universiteitslaboratorium in Nederland zich ter beschikking zou stellen (de apparatuur is zoo gebruikelijk, dat er wel geen enkel Nederlandsch chemisch laboratorium zal zijn, dat ze niet bezit!) om deze behandeling uit te voeren zouden we met weinige kosten voortaan onze kostbare kleitabletten zelf voor een wissen ondergang in ons vochtige klimaat kunnen redden en zouden wij niet meer op buitenlandsche museumlaboratoria aangewezen zijn.

Amsterdam, 22 Juni 1944 R. J. FORBES

LIJST VAN AANWINSTEN DER BIBLIOTHEEK VAN 1 JANUARI 1944 TOT 31 MEI 1944

samengesteld door A. M. P. Mollema

ALGEMEENE WERKEN

C h o i s y, A. Histoire de l'architecture. 2 dln. édit... revue. Paris, 1943. 8⁰. 512; 630 blz., 408; 437 afb.

H a m m e r t o n, J. A. Wonders of the past, the marvellous works of Man in ancient times described by the leading authorities of to-day. ill. with upwards 1500 photographs, many maps and about 120 pictures in full colours. 3 dln. London, z.j. 4⁰. 1248 blz.

B i r i n c i T ü r k T a r i h K o n g r e s i. Istanbul, 1932. 8⁰. XV, 632 blz., krt., pl., afb.

M a n s e l, A r i f M ü f i d. Die Kuppelgraeber von Kirklareli in Thrakien. Ankara, 1943. 4⁰. 62 blz., 16 pl. Türk Tarih Kurumu Yayinlarindan, VI seri, 2.

V e r h a n d l u n g e n des XIII internationalen Orientalisten-Kongress. Hamburg, 1902. Leiden, 1904. 4⁰. XIII, 480 blz.

ALGEMEENE WERKEN OVER HET NABIJE OOSTEN

A r i ë n s K a p p e r s, C. U. An introduction to the anthropology of the Near East in ancient and recent times, with a chapter on Near Eastern bloodgroups by Leland W. Parr. Amsterdam, 1934. 4⁰. VI, 200 blz., 95 afb.

K e y z e r, J. d e. Beschavingsgeschiedenis van het oude Oosten. 2e dr. Brussel, 1943. 8⁰. VIII, 116 blz., 1 krt., 14 pl. Magistra vitae, I.

K l i n g b e i l, W. Kopf-, Masken- und Maskierungszauber in den antiken Hochkulturen, insbesondere des Alten Orients. Berlin, 1935. 4⁰. X, 154 blz., 41 pl.

Aus fünf Jahrtausenden morgenländischen K u l t u r. Festschrift Max von Oppenheim zum 70. Geburtstage gewidmet... Berlin, 1933. 4⁰. 220 blz., 1 portret, 10 pl., afb. AfO. Beiband I.

L i t t m a n n, E. Der deutsche Beitrag zur Wissenschaft vom Vorderen Orient. Stuttgart, 1942. 8⁰. 44 blz.

S p e l e e r s, L. Les arts de l'Asie antérieure ancienne. Bruxelles, 1926. 4⁰. 234 blz. 1 krt., 40 pl.

S p e l e e r s, L. Le vêtement en Asie antérieure ancienne. Wetteren, 1923. 4⁰. 60 blz., 7 pl. Overdruk: Annales de la Société royale d'archéol. de Bruxelles, XXXI.

Orientalische S t u d i e n Theodor Nöldeke zum 70. Geburtstag gewidmet... 2 dln. Giessen 1906. 4⁰. LIV, 1188 blz., 1 portret, 1 pl., 12 afb.

Orientalistische S t u d i e n Enno Littmann zu seinem 60. Geburtstag... überreicht. Leiden, 1935. 8⁰. VI, 156 blz., 1 portret.

S t u d i e n zur Geschichte und Kultur des Nahen und Fernen Ostens, Paul Kahle zum 60. Geburtstag überreicht... Leiden, 1935. 4⁰. VIII, 232 blz., 1 portr.

GRAMMATICA'S EN WOORDENBOEKEN

B r o c k e l m a n n, C. Lexicon Syriacum. Edinburgh, etc., 1895. 4⁰. VIII, 510 blz.

L e v y, K. Zur masoretischen Grammatik. Texte und Untersuchungen. Stuttgart, 1936. 8⁰. VI, 76 blz. BOS, 15.

M a g n a s c o, F. Outlines of Hebrew grammar, with points. Leyden, 1908. 8⁰. VIII, 98 blz.

P i e r r e t, P. Vocabulaire hiéroglyphique comprenant les mots de la langue, les noms géographiques, divins, royaux et historiques, classés alphabétiquement. Paris, 1875. 8⁰. 812 blz.

R i e h m, E. C. A. Handwörterbuch des Biblischen Altertums für gebildete Bibelleser. 2 dln. 2e dr. Bielefeld, etc., 1893. 8⁰. VIII, 1880 blz., krt., pl., afb.

S p e r b e r, A. Texte und Untersuchungen zur vormasoretischen Grammatik des Hebräischen. III: Septuagintaprobleme. Stuttgart, 1929. 8⁰. 106 blz. BWANT, 49.

S t a a l, L. D. Beknopte Hebreeuwsch-Nederlandsche woordenlijst over de historische boeken der H.S. en het gebedenboek... Leiden, 1918. 8⁰. XXV, 82 blz.

W i j n k o o p, J. D. Nieuw-Hebreeuwsche taal- en letterkunde. Leiden, 1901. 4⁰. 50 blz.

GODSDIENST- EN KERKGESCHIEDENIS

B e e r, G. Steinverehrung bei den Israeliten. Ein Beitrag zur semitischen und allgemeinen Religionsgeschichte. Berlin, 1921. 4⁰. 28 blz. SSWG, N.F. 4.

G r o n d i j s, L. H. L'iconographie byzantine du crucifié mort sur la croix. Leyde, z.j. 8⁰. 196 blz., 17 pl. Bibliotheca Byzantina Bruxellensis, I.

N i l s s o n, M. P. Geschichte der Griechischen Religion. Band I: bis zur Griechischen Weltherrschaft. München, 1941. 4⁰. XXIV, 824 blz., 52 pl., 8 afb. Handbuch der Altertumswissenschaft, 5. Abt., 2. Teil., 1. Band.

R e l a n d u s, H. De religione Mohammedica libri duo. 2e dr. Trajecti ad Rhenum, 1717. 8⁰. 374 blz., 6 pl.

T i e l e, C. P. De vrucht der Assyriologie voor de vergelijkende geschiedenis der godsdiensten. Amsterdam, 1877. 8⁰. 44 blz.

T r i g l a n d u s, J. Dissertatio de Josepho patriarcha in sacri bovis hieroglyphico ab Aegyptiis adorato. Lugdini Batavorum, 1700. 4⁰. 56 blz.

EGYPTE

a. PHILOLOGIE

Abel, H. Zur Tonverschmelzung im Altaegyptischen Leipzig, 1910. 4°. IV, 94 blz.
Capart, J. Humor en wijsheid in het oude Egypte. 4°. 4 blz.
Gradenwitz, O; F. Preisigke; W. Spiegelberg. Ein Erbstreit aus dem ptolemäischen Aegypten. Griechische und demotische Papyri der wissenschaftliche Gesellschaft zu Straszburg. Straszburg, 1912. 4°. 70 blz., 4 pl. SSWG, 13.
Leemans, C. Lettre. à M. F. Salvolini sur les monuments égyptiens, portant des légendes royales dans les musées d'antiquités de Leide, de Londres... Leide, 1838. 8°. X, 160 blz., 32 pl.
Speleers, L. Introduction au catalogue des Intailles et Empreintes des Musées royaux du Cinquantenaire à Bruxelles. Wetteren, 1927. 8°. 74 blz., 3 pl.
Speleers, L. Recueil des inscriptions égyptiennes des Musées royaux du Cinquantenaire à Bruxelles. Bruxelles, 1923. 4°. 214 blz.
Spiegelberg, W. Der Papyrus Libbey, ein ägyptischer Heiratsvertrag. Strassburg, 1907. 4°. 18 blz., 3 pl. SSWG, 1.

b. GODSDIENSTGESCHIEDENIS

Hopfner, T. Fontes historiae religionis Aegyptiacae. 4 dln. Bonnae, 1922/24. 8°. 708 blz.
Kees, H. Bemerkungen zum Tieropfer der Aegypter und seiner Symbolik. Göttingen, 1942. 4°. blz. 71—88. NAWG, 1942, 2.
Leeuw, G. van der. De godsdienst van het oude Aegypte. Den Haag, 1944. 8°. 148 blz., 71 afb.

c. GESCHIEDENIS EN GEOGRAPHIE

Poertner, B. Geschichte Aegyptens in Charakterbildern. München, 1925. 8°. XV, 100 blz., 1 tabel, 1 krt., 11 afb.

d. ARCHAEOLOGIE EN KUNST

Asselberghs, H. Beeldende kunst in oud-Egypte mede beschouwd in verband met middelen en techniek. 2e dr. Den Haag, 1943. 8°. 112 blz., 40 pl.
Bissing, F. W. von. Das Re-Heiligtum des Königs Ne-Woser-Re (Rathures). 2 dln. Berlin, 1905/23. fol. 90; 16 blz., 6; 31 pl., 62 afb.
Capart, J. Schoonheidsschatten uit Oud-Egypte. Diest, 1942. 4°. 16 blz., 32 afb.
Evers, H. G. Staat aus dem Stein; Denkmäler, Geschichte und Bedeutung der ägyptischen Plastik während des Mittleren Reichs. 2 dln. München, 1929. 4°. 118; 132 blz., 148; 16 pl., 29;.... afb.
Kaufmann, C. M. Die heilige Stadt der Wüste. Unsere Entdeckungen... in der altchristlichen Menasstadt.....4e dr. Kempten, 1924. 4°. X. 224 blz., 1 pl., 189 afb.
Mace, A. C. The early dynastic cemeteries of Naga-ed-dêr. Part II. Leipzig, 1909. 4°. XI, 88 blz., 60 pl., 123 afb. Univ. of California publ. Egypt. arch., III.
Wijngaarden, W. D. van. Meesterwerken der Egyptische Kunst te Leiden. Leiden, 1938. 4°. 112 blz., 72 pl.

OUDE- EN NIEUWE TESTAMENT

Alt, A. Der Gott der Väter, ein Beitrag zur Vorgeschichte der israelitischen Religion. Stuttgart, 1929. 8°. 88 blz. BWANT, 48.
Baumgärtel, F. Der Hiobdialog, Aufriss und Deutung. Stuttgart, 1933. 8°. VIII, 202 blz. BWANT, 4. Folge, 9.
Begrich, J. Studien zu Deuterojesaja. Stuttgart, 1938. 8°. 188 blz. BWANT, 4. Folge, 25.
Benzinger, I. Jahvist und Elohist in den Königsbüchern. Stuttgart, 1921. 8°. 80 blz. BWANT, N.F. 2.
Coppens, J. De geschiedkundige ontwikkelingsgang van de Oudtestamentische exegese vanaf de Renaissance tot en met de Aufklärung. Antwerpen, 1943. 4°. 48 blz. Overdruk: Med. Kon. Vlaamsche Acad. v. Wetensch..... v. België. Klasse d. Letteren, V, 4.
Coppens, J. Miscellanées bibliques VII—X, Leuven, 1943. 4°. blz. 54—71. Bull. d'histoire et d'exégèse de l'Ancien Testament, 16.
Elhorst, H. J. De profetie van Amos. Leiden, 1900. 8°. VI, 172 blz.
Elliger, K. Deuterojesaja in seinem Verhältnis zu Tritojesaja. Stuttgart, 1933. 8°. XI, 308 blz. BWANT, 4, Folge, 11.
Elliger, K. Die Einheit des Tritojesaja (Jesaia 56—66). Stuttgart, 1928. 8°. 128 blz. BWANT, 45.
Euler, K. F. Die Verkündigung vom leidenden Gottesknecht aus Jes. 53 in der griechischen Bibel. Stuttgart, 1934. 8°. VII, 148 blz. BWANT, 4. Folge, 14.
Gressmann, H. Die Lade Jahves und das Allerheiligste des Salomonischen Tempels. Stuttgart, 1920. 8°. 80 blz., 10 afb. BWANT, N.F., 1.
Groenman, A. W. Het vasten bij Israël, een vergelijkend onderzoek. Leiden, 1906. 8°. XX, 332 blz.
Groot, Joh. de. Die Altäre des Salomonischen Tempelhofes. Stuttgart, 1924. 8°. 96 blz., 9 afb. BWANT, N.F. 6.
Hänel, J. Das Erkennen Gottes bei den Schriftpropheten. Stuttgart, 1923. 8°. 274 blz. BWANT, N.F. 4.
Herrmann, J.; F. Baumgärtel. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Septuaginta. Stuttgart, 1923. 8°. 102 blz. BWANT, N.F. 5.
Jahn, G. Das Buch Ester. Nach der Septuaginta hergestellt, übersetzt und kritisch erklärt. Leiden, 1901. 8°. XV, 68 blz.
Jahn, G. Die Bücher Esra (A und B) und Nehemja, text-kritisch und historisch-kritisch untersucht mit Erklärung der einschlägigen Prophetenstellen.... Leiden, 1909. 8°. XCI, 290 blz.
Kittel, R. Die hellenistische Mysterienreligion und das Alte Testament. Stuttgart, 1924. 8°. 104 blz. BWANT, N.F. 7.
Kuhn, G. Beitrage zur Erklärung des Salomonischen Spruchbuches. Stuttgart, 1931. 8°. 118 blz. BWANT, 57.
Kuhn, K. G. Die älteste Textgestalt der Psalmen Salomos. Stuttgart, 1937. 8°. VIII, 82, XV blz. BWANT, 4. Folge, 21.
Löhr, M. Psalmenstudien. Stuttgart, 1922. 8°. 58 blz. BWANT, N.F. 3.
Noth, M. Die israëlitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung. Stuttgart, 1928. 8°. XIX, 260 blz. BWANT, 46.
Noth, M. Ueberlieferungsgeschichtliche Studien. I. Halle, 1943. 4°. 232 blz. SKGG, geisteswiss. Kl., 18. Jahr, 2.
Quell, G. Das kultische problem der Psalmen, Versuch einer Deutung des religiösen Erlebens in der Psalmendichtung Israëls. Leipzig, 1926. 8°. 164 blz. BWAT, 11.
Rad, G. von. Das formgeschichtliche Problem des Hexateuchs. Stuttgart, 1938. 8°. 76 blz. BWANT, 4. Folge, 26.
Rad, G. von. Das Geschichtsbild des chronistischen Werkes. Stuttgart, 1930. 8°. 142 blz. BWANT, 54.
Rad, G. von. Das Gottesvolk im Deuteronomium. Stuttgart, 1929. 8°. 104 blz. BWANT, 47.
Rad, G. von. Die Priesterschrift im Hexateuch. Stuttgart, 1934. 8°. IV, 246 blz. BWANT, 4, Folge, 13.
Richter, G. Textstudien zum Buche Hiob. Stuttgart, 1927. 8°. 96 blz. BWANT, 43.
Rost, L. Die Vorstufen von Kirche und Synagoge im Alten Testament. Stuttgart, 1938. 8°. 160 blz. BWANT, 4. Folge, 24.
Rudolph, W. Jesaja 24—27. Stuttgart, 1933. 8°. 68 blz. BWANT, 4. Folge, 10.
Sander, R. Furcht und Liebe im Palästinischen Judentum. Stuttgart, 1935. 8°. XVI, 154 blz. BWANT, 4. Folge, 16.
Schumpp, M. Das Buch Ezechiel. Freiburg, 1942.
Sjöberg, E. Gott und die Sünder im Palästinischen Judentum, nach der Tannaiten und der apokrypseudepigraphischen Literatur. Stuttgart, 8°, VII, 236 blz. Herders Bibelkommentar, X/1. 1939. 8°. XXIII, 286 blz. BWANT, 4. Folge, 27.
Sprank, S.; K. Wiese. Studien zu Ezechiel und dem Buch der Richter. Stuttgart, 1926. 8°. VI, 61 blz. BWANT, 40.
Vischer, W. Das Christuszeugnis des Alten Testaments. Zürich, 1942. 8°. 570 blz., 1 krt., 2 pl., 3 afb.
Völter, D. Der Ursprung von Passah und Mazzoth neu untersucht. Leiden, 1913. 4°. 32 blz.
Würthwein, E. Der 'amm ha'arez im Alten Testament. Stuttgart, 1936. 8°. X, 72 blz. BWANT, 4. Folge, 17.
Wutz, F. Die Transkriptionen von der Septuaginta bis zu Hieronymus. 2 dln. Stuttgart, 1925/1933. 8°. VI, 572 blz. BWANT, N.F. 9.

PALESTINA — GESCHIEDENIS VAN ISRAËL

Boer, P. A. H. de. Het koningschap in Oud-Israël. Amsterdam, 1938. 4°. 28 blz.
Caspari, W. Tronbesteigungen und Tronfolge der Israelitischen Könige. Leiden, 1917. 4°. blz. 139—254. Altorient. Texte u. Untersuchungen, I, 3.
Jahn, G. Ueber den Gottesbegriff der alten Hebraeer und ihre Geschichtsschreibung allgemein verständlich dargestellt. Leiden, 1915. 4°. XIII, 672 blz.
Junge, E. Der Wiederaufbau des Heerwesens des Reiches Juda unter Josia. Stuttgart, 1937. 8°. 104 blz. BWANT, 4. Folge, 23.
Juynboll, Th. W. Opmerkingen over het familierecht bij de oude Hebreën. Leiden, 1917. 8°. 24 blz.
Kosters, W. H. Het godsdienstig karakter van Israëls historiografie. Leiden, 1892. 4°. 30 blz.
Oort, H. Israël, het volk van den godsdienst. Leiden, 1875. 8°. 44 blz.
Oort, H. Oud-Israëls rechtswezen. Leiden, 1892. 4°. 36 blz.
Relandus, H. Palaestina ex monumentis veteribus illustrata. 2 dln. Trajecti Batavorum, 1714. 8°. 1160 blz., krt., pl., afb.
Rost, L. Israël bei den Propheten. Stuttgart, 1937. 8°. 142 blz. BWANT, 4. Folge, 19.
Rost, L. Die Ueberlieferung von der Thronfolge Davids. Stuttgart, 1926. 8°. 146 blz. BWANT, 42.
Vede, C. W. M. van .e. Le pays d'Israël, collection de cent vues prises d'après nature dans la Syrie en la Palestine... en 1851 et 1852. Paris, 1857. fol. 88 blz., 100 pl.

SYRIË

Kolbe, W. Beiträge zur syrischen und jüdischen Geschichte. Kritische Untersuchungen zur Seleukidenliste und zu den beiden ersten Makkabäerbüchern. BWAT, N.F. 10.
Landau, W. Beiträge zur Altertumskunde des Orients II. Die phönicischen Inschriften. Leipzig, 1899. 8°. 94 blz.
Pietschmann, R. Geschichte der Phönizier. Berlin, 1889. 8°. 316 blz., krt., afb. Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, I. Hauptabth., 4. Theil, II Hälfte.
Roller, E. Mémoire sur l'inscription funéraire du sarcophage d'Eschmounizer, roi de Sidon... Paris, 1875. 8°. 64 blz., 1 pl.
Wiegand, T. Palmyra, Ergebnisse der Expeditionen von 1902 und 1917. 2 dln. Berlin, 1932. 4°. 180; VI, blz. 1 krt., 100 pl., 183 afb.

KLEIN-AZIË

Debrunner, A. Die Sprache der Hethiter. Bern, 1921. 8°. 28 blz.
Kleinasiatische Forschungen, herausg. v. F. Sommer u. H. Ehelolf. Weimar. 8°. Band I, 1—3.
Friedrich, J. Hethitische Studien. Berlin, 1924. 8°. 50 blz. Overdruk: ZfA, N.F. 1, 2.
Sayce, A. H. The linguistic position of Hittite. 7 blz.

BABYLONIË EN ASSYRIË

a. PHILOLOGIE EN GODSDIENST

Andrae, W. Die archaischen Ischtar-Tempel in Assur. Leipzig, 1922. fol. 126 blz., 68 pl., 93 afb. WVDOG, 39.

Bezold, C. Die Achämenideninschriften, transcription des babylonischen Textes nebst Uebersetzung Leipzig, 1882. 4⁰. XIV, 96 blz. AB, II.
Clay, A. T. Business documents of Murashu sons of Nippur, dated in the reign of Darius II. 4⁰. 8 blz. Overdruk: Int. Archiv. f. Ethnographie, XXII, 1914.
Delitzsch, F. Die Entstehung des ältesten Schriftsystems oder der Ursprung der Keilschriftzeichen. Ein Nachwort. Leipzig, 1898. 4⁰. 50 blz.
Delitzsch, F. Ueber den Ursprung der babylonischen Keilschriftzeichen. 8⁰. blz. 167—198. Overdruk: Ber. Königl. Sächs. Gesellsch. d. Wissensch.
Dennefeld, L. Babylonisch-Assyrische Geburts-Omina zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Medizin. Leipzig, 1914. 4⁰. VI, 232 blz. AB, XXII.
Ehelolf, H. Texte verschiedenen Inhalts (vorwiegend aus dem Grabungen 1931 und 1932). Berlin, 1944. 4⁰. V, 40 blz. in map. Keilschrifturkunden aus Boghazköi, XXXIV.
Evetts, B. T. A. Inscriptions of the reigns of Evil-Merodach (B.C. 562—559), Neriglissar (B.C. 559—555) and Laborosoarchod (B.C. 555), Leipzig, 1892. 8⁰. VI, 30, 94 blz. Strassmaier, Babyl. Texte, VIB.
Frank, C. Straszburger Keilschrifttexte in sumerischer und babylonischer Sprache. Berlin, 1928. 4⁰. 36 blz., XX blz. spijkerschrift, 1 pl. SSWG, N.F. 9.
Gelderen, C. van. Ausgewählte Babylonisch-Assyrische Briefe transscribiert und übersetzt. Leipzig, 1902. 4⁰. 48 blz.
Graig, J. A. Assyrian and Babylonian religious texts. 2 dln. Leipzig, 1895/97. 4⁰. VIII, 83; XI, 22 blz. AB, XIII, 1/2.
Jeremias, A. Die Höllenfahrt der Istar, eine altbabylonische Beschwörungslegende. München, 1886. 8⁰. 48 blz.
Johns, C. H. W. An Assyrian Doomsday Book or Liber Censualis of the district round Harran. Leipzig, 1901. 4⁰. VI, 82, XVII blz. AB, XVII.
Knudtzon, J. A. Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Asurbanipals. 2 dln. Leipzig, 1893. fol. 62; VII, 340 blz.
Kohler, J.; F. E. Peiser. Aus dem Babylonischen Rechtsleben. 4 dln. Leipzig, 1890/98. 8⁰. 40; 80; 64; 92 blz.
Kraus, F. R. Texte zur babylonischen Physiognomatik. Berlin, 1939. 4⁰. 40 blz., 65 blz. spijkerschrift. AfO, Beiheft 3.
Lehmann, C. F. De inscritionibus cuneatis quae pertinent ad Samas-sum-ukîn, regis Babyloniae, regni initia. Monachi, 1886. 8⁰. 56 blz.
Meier, G. Die assyrische Beschwörungssammlung Maqlû. Berlin, 1937. 4⁰. 68 blz. AfO, Beiheft 2.
Meissner, B. Assyrologische Forschungen. I. Leiden, 1916. 4⁰. 76 blz. Altor. Texte u. Untersuchungen, I, 1.
Nies, J. B. Ur dynasty tablets chiefly from Tello and Drehem, ... Leipzig, 1919. 4⁰. 232 blz., 64 pl., 27 afb. AB, XXV.
Peiser, F. E. Jurisprudentiae Babylonicae quae supersunt. Cöthen, 1890. 8⁰. 42 blz.
Price, I. M. The great cylinder inscriptions A & B of Gudea, copied from the original cylinders of the Telloh Collection ... 2 dln. Leipzig, 1899/1927. 4⁰. V, II; XV, 170 blz. AB, XV/XXVI.
Prince, J. D. Materials for a Sumerian Lexicon with a grammatical introduction. Leipzig, 1908. 4⁰. XXXV, 414 blz. AB, XIX.
Schott, A. Vorarbeiten zur Geschichte der Keilschriftliteratur. I. Die assyrischen Königsinschriften von vor 722. a) Der Schreibgebrauch. Stuttgart, 1936. 8⁰. XVII, 158 blz. OS, 13.
Strassmaier, J. N. Inschriften von Cambyses, König von Babylon (529—521 v. Chr.) von den Thontafeln des Brit. Museums copirt und autographirt. 2 dln. Leipzig, 1890. 8⁰. 160; VIII, 28 blz. en blz. 161—256. Strassmaier, Babyl. Texte, VIII, IX.
Strassmaier, J. N. Inschriften von Cyrus, König von Babylon (538—529 v. Chr.) von den Thontafeln des Brit. Museums copirt und autographirt. Leipzig, 1890. 8⁰. V, 26, 224 blz. Strassmaier, Babyl. Texte, VII.
Strassmaier, J. N. Inschriften von Darius, König von Babylon (521—485 v. Chr.) von den Thontafeln des Brit. Museums copirt und autographirt. 3 dln. Leipzig, 1892. 8⁰. 416 blz. Strassmaier, Babyl. Texte, X—XII.
Strassmaier, J. N. Inschriften von Nabonidus, König von Babylon (555—538 v. Chr.) von den Thontafeln des Brit. Museums copirt und autographirt. 4 dln. Leipzig, 1887/89. 8⁰. 640 blz. Strassmaier, Babyl. Texte, I—IV.
Strassmaier, J. N. Inschriften von Nabuchodonosor, König von Babylon (604—561 v. Chr.) von den Thontafeln des Brit. Museums copirt und autographirt, 4 dln. Leipzig, 1887/89. 8⁰. 640 blz. Strassmaier, Babyl. Texte, V, VI.
Winckler, H. De inscriptione Sargonis regis Assyriae quae vocatur annalum. Berolini, 1886. 8⁰. 66 blz.
Zimmern, H. Babylonische Busspsalmen umschrieben, übersetzt und erklärt. Leipzig, 1885. 4⁰. X, 120 blz. AB, VI.

b. ARCHAEOLOGIE EN KUNST

Andrae, W. Sendschirli. Berlin, 1943. 8⁰. blz. 25—40, 13 afb. Mitt. d. Deutschen Orient Gesellschaft, 80.
Hüsing, G. Die einheimischen Quellen zur Geschichte Elams. I. Teil. Leipzig, 1916. 4⁰. V, 96 blz. AB, XXIV, I.
Schmidtke, F. Asarhaddons Statthalterschaft in Babylonien und seine Thronbesteigung in Assyrien 681 v. Chr. Leiden, 1916. 4⁰. blz. 73—138. Altorient. Texte. Untersuchungen. I, 2.
Speleers, L. Sumerische kunst uit den vreemde. 4⁰. blz. 17—30; 20 afb. Overdruk: Gentsche bijdragen tot de Kunstgeschiedenis. IX, 1943.
Streck, M. Die alte Landschaft Babylonien nach den Arabischen Geographen. 2 dln. Leiden, 1900—'01. 8⁰. XVI, 172; XV, blz. 173—334.
Weidner, E. F. Die Reliefs der assyrischen Könige. Berlin, 1939. 4⁰. 180 blz., 120 afb. AfO, Beiheft 4.



BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET
NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

— Redactie en administratie: —
Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland)

Nº 5
September 1944

De bibliotheek is geopend op werkdagen van 9.30—12.30, 13.30—17 en 19—22 uur

BOEKBESPREKINGEN

EGYPTOLOGIE

G. VAN DER LEEUW, *De Godsdienst van het oude Aegypte.* Den Haag, N.V. Servire, 1944 (8vo, 148 blz., 71 afb.).

Van de hand van Professor van der Leeuw is in de Encyclopaedie in Monografieën een deeltje verschenen over den Egyptischen godsdienst. Het spreekt vanzelf, dat wie iets over een zo uitgebreid en zo ingewikkeld onderwerp moet vertellen in het korte bestek van een deeltje — zij het dan ook een dubbel — zeer klein-octavo, zoals dat in deze reeks gebruikelijk is, zich tot het uiterste moet beperken. De auteur heeft dit dan ook met volle bewustzijn gedaan en het heeft hem bewaard voor het gevaar een dorre catalogus van namen en verschijnselen te geven; hij tekent de hoofdtrekken van den Egyptischen godsdienst van uit een bepaald gezichtspunt (p. 12). Natuurlijk moet dit dan een gezichtspunt zijn, dat het hart van het onderwerp raakt, en wie enigszins met den Egyptischen godsdienst op de hoogte is zal het niet verwonderen, dat zijn keus daarbij gevallen is op „de zorg om den dood en het leven na den dood". Door het grote en onoverzichtelijk gebouwde huis met de talloze kamers van den Egyptischen godsdienst laat de schrijver dus a.h.w. een bundel licht vallen en hij laat slechts zichtbaar worden wat daardoor wordt geraakt. De grootste plaats nemen dus in zijn schildering de onderwerpen in, die met dit leven na den dood direct in verband staan. „Het leven na den dood" zelf beslaat pp. 79—110; de voorstellingen omtrent den mens, zijn zielen, enz. pp. 15—36. Van de goden worden slechts die besproken, die door het geloof met het leven na den dood worden verbonden, voornamelijk dus Re en Osiris. „Geloof en Twijfel" heeft uitsluitend betrekking op scepsis en vertrouwen in zake het leven hiernamaals. Enigszins uit den toon vallen derhalve de laatste twee hoofdstukken: de Ontwikkeling van de Godsvoorstelling (Syncretisme, pantheïsme, enz.) en het meer dan de rest van het boekje historische: Verval en Verloop. Deze bestrijken een ruimer gebied, worden niet of nauwelijks geraakt door den stralenbundel van het centrale gezichtspunt. Zij schaden m.i. de strakheid van de compositie. Bovendien worden nu de allerbelangrijkste zaken wel zeer summier afgedaan. Een half bladzijdje voor den Sjabakasteen met zijn leer van het goddelijk woord, anderhalf voor het pantheïsme, dat is toch wel al te weinig.

Beperking heeft de schrijver zich ook nog in ander opzicht moeten opleggen. De studie van den Egyptischen godsdienst is nog nauwelijks toe aan het teboekstellen van resultaten. Zij worstelt met allerlei onopgeloste problemen; zij werkt met felomstreden hypothesen. Doch de beschikbare ruimte liet natuurlijk niet toe de door den auteur gekozen oplossingen en constructies van argumentatie te voorzien. Gelukkig heeft hij wel bij citaten naar de bronnen verwezen — wat men bv. in de door hem geleide uitgave van de Godsdiensten der Wereld node mist. Bij deze gelegenheid wil ik — met het oog op een eventuelen herdruk — even wijzen op een paar gevallen, waarin deze verwijzing door het wegvallen van een cijfer onvolledig is: p. 43 n. 1 Doodenboek?; p. 116 n. 1: Ancient records of Egypt? Gaarne zou men bij allerlei uitspraken in dit boekje, die twijfel wekken of tot tegenspraak prikkelen, van den auteur een uitvoeriger bewijsvoering vernemen. Het bestek liet hiervoor geen ruimte, dat is duidelijk. En wanneer ik in het volgende enkele bedenkingen opper omtrent betwistbare punten, zal de schrijver wel menigmaal met den profeet verzuchten: Ik weet het ook wel, zwijg gij stil.

Na een inleidend hoofdstuk: Het geloof in een leven na dit leven (pp. 14—15), waarin dus het thema wordt aangegeven, komt: Anthropologische voorstellingen (pp. 15—36). De term kan aanleiding geven tot misverstand. Volgens de definitie van p. 15 bedoelt v. d. Leeuw daarmee: „die voorstellingen, welke wel met Machten te maken hebben, doch die het ontbreekt aan hetgeen wij persoonlijkheid plegen te noemen en die wij dus niet als „goden" aanduiden"; dus dynamistische, orendistische voorstellingen of hoe men ze verder wil noemen. In werkelijkheid behandelt dit hoofdstuk echter de anthropologie in den zin van de Egyptische voorstellingen omtrent den mens en wel zowel onpersoonlijke als meer persoonlijke, animistische. Onderverdeeld is dit deel in: de mens als geheel (pp. 15—26), differentiatie (pp. 26—34) d.w.z. de voorstellingen omtrent verschillende zielen en krachten in den mens (*ba, ka, ach, djet,* enz.) en: de voorstelling van het leven (pp. 34—36). Op duidelijke, boeiende wijze worden deze voorstellingen, die voor den modernen mens zo moeilijk te pakken zijn, geschilderd. Enkele kanttekeningen, die ik onder het lezen maakte, mogen hier volgen. De ligging van het lijk in den oudsten tijd en de betekenis ervan is niet zo eenvoudig als hier (p. 18) wordt voorgesteld. De oudste opgravingsterreinen geven een veel verwarder beeld. Verband met het zonneleven blijkt m.i. pas duidelijk, wanneer later (Oude Rijk) het gelaat van het lijk naar het Oosten wordt gericht. Over de begraafwijze in Hocker-houding zijn allerlei opvattingen mogelijk (pp. 20 vv.), mijnentwege ook die, dat het een nabootsing is van de positie van een embryo in het moederlichaam, doch de raadselachtige *tknw*, waarvan wij in het geheel niets weten, of het Sed-

feest, waarvan eigenlijk hetzelfde geldt (zie beneden), mag men niet als steun daarvoor aanvoeren; zulk een argumentatie lijkt een obscurum per obscurius. Dat in het Nieuwe Rijk de scarabee het hart in de mummie vervangt (p. 25), is onjuist. Misschien is dat in den oudsten tijd de oorspronkelijke bedoeling ervan geweest, maar in historischen tijd en zeker in het Nieuwe Rijk liet men het hart — in tegenstelling tot de andere ingewanden — in de mummie. Dat de grafbeelden *ka* worden genoemd (p. 31) is boud gesproken. Voor zover mij bekend wordt dit nergens met zoveel woorden gezegd. Over het verband van beeld en *ka* weten wij weinig; het is eigenlijk niet meer dan een hypothese. De duidelijkste vingerwijzing in die richting is nog het opschrift: *ka-huis*, boven een serdab (kamer met beelden) in een mastaba te Gize. Ook uit eigen kracht, zonder tussenkomst van den *ka*, zou immers het beeld mans genoeg zijn den dode te „verbeelden", zoals schrijver zelf trouwens helder uiteenzet — de enigmatisch gestelde citaten van Evers verduisteren voor den normalen lezer v. d. Leeuw's betoog i.p.v. het te verhelderen; ik zou ze hier gaarne missen. De naam *ach* hangt niet samen met licht (p. 33); dit berust op een verwarring met *i͗3ḫ*. Op afb. 2 wordt naast den *ba* geen *ach* afgebeeld, maar twee reigerachtige vogels, die blijkens de titels der bijbehorende spreuken van het Dodenboek, een *bnw* (Phoenix) en een vogel *šntj* moeten voorstellen.

Nemen wij nu den draad van het boekje weer op met het hoofdstuk: Theologische voorstellingen. Hierin worden dus behandeld die goden, die in het leven na den dood een rol spelen. Allereerst komt dan: de zonnegod (pp. 36—43) en: zon en hemel (pp. 43—52). Met den zonnegod, die elken morgen zijn leven hernieuwt, zich herschept, wil immers de dode met het oog op eigen dood en herleven nauw verbonden zijn. Enigszins inconsequent ruimt in aansluiting bij de andere zonnegoden de schrijver ook aan Aton een plaats in (pp. 52—56); immers, zoals hijzelf zegt, in deze religie is geen aandacht voor den dood of het leven na dit leven (p. 56); Doch v. d. Leeuw zal de merkwaardige figuur van Echnaton niet hebben willen missen en wie kan hem dit kwalijk nemen. Van centrale betekenis is daarna weer Osiris (pp. 56—71), de gecompliceerde figuur: mens-god (heros) en god van overstroming en vegetatie, men kon er de maan nog aan toevoegen: alles wat sterft en herleeft. Daarna tekent de auteur, hoe deze twee stromen samenvloeien, elkaar wederzijds beïnvloeden: de solarisatie van de Osirisreligie (men kan het ook omkeren: de Osirianisatie van de Zonnereligie) pp. 71—73. Ten slotte volgen dan nog enige andere goden: Atoem, Sjoe, Noet, Anubis, e.a. Ook bij dit deel enkele opmerkingen, die onder de lectuur bij mij opkwamen. Op p. 37 heet het: Men stelt zich de wereld, d.i. Aegypte, voor als het land zelf; „d.i. Aegypte" is overbodig en maakt van deze uitspraak een tautologie. Horus wordt p. 43 een sperwer genoemd, zo ook pp. 53, 60, doch p. 112 valk of sperwer, dadelijk daarna echter weer bij voorkeur: sperwer. Juister is toch volgens de algemene opvatting (er zijn hele artikelen aan de kwestie gewijd): valk (falco pereginus). P. 44, lees *wʿ* i.p.v. *w3*. Bij zijn bespreking van de propaganda van den zonnedienst onder de vijfde dynastie vermeldt schrijver, dat deze koningen „sterk onder den invloed" van de priesterschap van Heliopolis stonden. Hij had het nog iets sterker kunnen zeggen. Volgens de verhalen van den pap. Westcar was immers de eerste koning van deze dynastie eerst hogepriester van Heliopolis. Bij de opsomming van de Enneade (p. 51) is Isis uitgevallen, zodat er nu maar acht leden zijn. Of de oudste teksten Osiris als gevaarlijk, vijandig schilderen (p. 57), zou ik willen betwijfelen. Is dit niet een hak, hem gezet door de agressieve Zonnereligie, die den koning van den hogen hemel, waar hij bij Re vertoeft, laag doet neerzien op den heerser van het oude, chthonische dodenrijk? P. 59: Chemnis, lees: Chemmis. Zou de schrijver in een nieuwen druk de spelling: Tot niet willen vervangen door: Thoth; niet alleen is dit theoretisch in alle opzichten juister, doch ook practisch is voor een Nederlands publiek Tot een zeer ongelukkige vorm, vooral aan het begin van een regel. Ik zelf ben er enige keren óver gestruikeld. Daar bij het kameraden- en strijders-paar, Horus-Set, de tegenstelling: goed-boos, zoals ook v. d. Leeuw betoogt, althans oorspronkelijk ontbreekt (p. 61), zou het misschien aanbeveling verdienen niet van dualisme, doch van dualiteit te spreken. Is de Osirisreligie verlossingsreligie? anderen hebben het ontkend — en schreef zij haar adepten bepaalde regels voor (p. 67)? Welke dan en waar vindt men ze? In het algemeen kan ik mij met v. d. Leeuw's voorstelling van een Osirisgemeente (p. 70) of -secte (p. 67) niet erg verenigen. Uit wie zou die bestaan moeten hebben? Eigenlijk in den oudsten tijd uit den koning alleen: immers oorspronkelijk is er *alleen* lotsgemeenschap tussen Osiris en den koning, kon alleen hij dus tot die gemeente hebben behoord.

Als derde hoofdstuk volgt nu: De funeraire riten; de begrafenis, de texten (lees: teksten) en de liturgie, pp. 79—93, waarbij de Voorstellingen van het Hiernamaals (pp. 93—102) en Voorwaarden voor het leven hiernamaals (pp. 102—110) aansluiten. Het vele interessants, dat de schrijver hier over dit uiterst belangrijke terrein mededeelt te „verslaan" zou bijna evenveel ruimte eisen als het boekje zelf er aan besteedt: de stof is daar reeds zoveel mogelijk gecomprimeerd. Men leze zelf. Hier slechts een paar noten, waaruit mijn eigen belangstellende lectuur blijken moge. Over de rituele dansen sprekend (p. 81) noemt schrijver dit een dwergen-dans. De *mw.w* zijn echter geen dwergen, zoals bv. blijkt uit afb. 46. De opvatting van deze mysterieuze gestalten als dwergen berust op een verwarring met *nmw*, dwerg. Ook de dwerg *(dng)* van Pyr. 1189 en die van Choefher blijven hier dus beter achterwege. De oesjebti (p. 104) heeft niets te maken met „antwoorden" *(wšb)*; de vorm *oesjebti* is laat, de oude, correcte vorm luidt: *šwbtj*. Dat er aanwijzingen zijn, dat men den ritus van den *Osiris végétant* in het Nieuwe Rijk onder Hatsjepsoet toepaste (p. 92) is wat zwak uitgedrukt; men heeft immers zulke Osirisbedden zelf in graven van dien tijd gevonden.

Volgt het vierde hoofdstuk: Eeuwig leven op aarde. Het koningschap. (pp. 111—120). De koning heeft het eeuwig leven. Hij is van goddelijke geboorte, zoals dit op de monumenten soms uitvoerig en in detail wordt afgebeeld; hij is god; zijn eerste titel luidt: Horus, en vereenzelvigt hem dus met dien hemelgod. Na zijn dood is hij Osiris, de gestorven god, terwijl zijn zoon als Horus zijn plaats inneemt als heerser der levenden. De koning, ook de levende, behoort dus tot de andere wereld. Geldt hij echter als gestorven? (p. 113). Voor zover ik zie, maken de teksten altijd een streng onderscheid tussen den levenden Horuskoning en den doden Osiris-koning. Ook de door v. d. L. herhaaldelijk geciteerde plaats, Pyr. 759, doet dit: Gij (de gestorven koning) doet wat Osiris deed onder de onvergankelijke geesten [de gestorven koning volgt dus Osiris op als heerser der afgestorvenen]; uw zoon is op uw troon... hij doet wat gij vroeger deedt onder de levenden [de zoon, de levende koning regeert nu op aarde en wordt *niet* met Osiris in verband gebracht]. De grootste rol speelt echter in dit betoog het Sed-feest; een gevaarlijke rol; want, zoals ik boven reeds zeide, van dit feest weten wij zeer weinig af. Het is zeker geen staart-feest; de hiëroglyphe *s'd* is in goede orthographie geen staart, maar een stuk land. En ook van verband met Osiris blijkt m.i. niets. Het kostuum van Osiris lijkt in goede, oude afbeeldingen (bv. afb. 65) niets op den mummie-vorm van Osiris. Het is een eigenaardig, kort manteltje, dat tot het oude ornaat van den koning behoort, maar hem zeker niet als gestorvene, gewikkeld in het lijklinnen (p. 115), wil afbeelden. Met een onduidelijke, grove afbeelding als pl. 66 mag men eerst recht niet opereren. Wat de koning daar werkelijk draagt kan niemand zeggen. En wat het embryo-achtig wezen voor den troon betreft, ook dat is voor allerlei uitlegging vatbaar: een ander heeft er een liefelijke prinses op haar huwelijksreis in gezien. Dat het Sed-feest betrekking heeft op de levensvernieuwing van den koning lijkt ook mij waarschijnlijk. Doch dat deze gedachte bij Osiris-voorstellingen zou hebben aangeknoopt, daarvoor zie ik geen schaduw van een bewijs. Het mooie lied op Ramses IV (p. 116) draagt een lateren datum dan dien van zijn troonbestijging; ook gebruikt het namen, die niet in Ramses' eerste jaren passen. Misschien was het een lied om de beëindiging te vieren van moeilijkheden, waarmee hij in zijn eerste jaren te kampen heeft gehad. Naar het model van een troonbestijgingslied kan het natuurlijk zeer wel zijn gemaakt.

Tenslotte (over de laatste hoofdstukken sprak ik immers reeds): Geloof en twijfel (pp. 120—130), waar de lezer binnengeleid wordt in die merkwaardige sceptische liederen, die de harpspelers aan den maaltijd zongen en waarin de waarde van alle zorg voor het leven hiernamaals wordt betwijfeld; binnengeleid ook in de poëzie van den Levensmoede, hoogtepunt van de Egyptische litteratuur. Een enkel vraagteken. Waarom vertaalt de schrijver: uitgaan in den tuin, terwijl er eenvoudig staat: naar buiten, en: de man die streed op zee, terwijl er alleen maar sprake is van: deelnemers aan een expeditie.

In een bespreking komt gewoonlijk de waardering niet voldoende tot zijn recht, verdronken als deze wordt in de vele op- en aanmerkingen. Achterwege wil ik deze niet laten, daar ze getuigenis afleggen van de belangstelling, waarmee ik dit boekje gelezen heb en niet alleen doorgebladerd, maar daarnaast wil ik met nadruk nog eens mijn dank uitspreken voor het vele, dat de schrijver op weinige bladzijden op onderhoudende wijze en, met oog voor de waarde en betekenis ervan, a.h.w. van binnen uit over den Egyptischen godsdienst heeft medegedeeld. De geest, in enge grenzen ingetogen, schijnt krachtig als de popel op te schieten....

Dankbaar mag men ook zijn voor de vele afbeeldingen. Dat zij niet altijd bevredigend zijn uitgevallen — sommige zijn erg zwart, andere wat al te klein — ligt wel aan het papier. Uitgever en schrijver zullen het evenzeer betreuren als wij. Dat een werkje als dit in het Nederlands kan verschijnen, getuigt van een belangstelling in de oude beschavingen bij het ontwikkelde publiek, die voor de werkers op dit gebied bemoedigend is. Misschien wil de schrijver hun een volgende keer nog wat meer tegemoet komen door het deftige Aegypte te vervangen door het hedendaagse Egypte?

Leiden, 18 Juli 1944 A. DE BUCK

* * *

Een classiek boekje over Classicisme in de Egyptische architectuur

PIERRE GILBERT, *Le classicisme de l'Architecture égyptienne.* Brussel, Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1943 (kl. 8vo, 95 blz., 26 ill.).

De woorden classiek, classicisme e.d. zijn van oud-aristocratischen huize en hebben, thans nog, weidsche allure. Hun beteekenis, ook waar ze, in de kunst bv., niet dan een bepaald gebied bestrijken, is slechts vaag te omlijnen en zeker kan men ze niet met een Nederlandsch woord weergeven. Heel ruw omschreven is klassiek wat, gelijkwaardig naar vorm en inhoud, in evenwicht en harmonie zich tot hoogste volkomenheid ontwikkelend, van blijvende waarde wordt ook voor volgende geslachten en tot model, tot onveranderlijke schoonheidsnorm dient, ook voor andere tijden en beschavingskringen.

* * *

De schrijver van het hier aangekondigde boekje behandelt in dit verband in een negental korte hoofdstukjes, voorafgegaan door een inleidinkje, de hoofdmomenten van de Egyptische architectuur, één der meest-, zoo niet de meest klassieke van alle bouwkunsten. „Behandelt" is een te logge, een te materieele term voor dit ragfijne, naar poezie zweemende proza, dat de dingen meestal maar heel even, als uit de verte, aanraakt zonder er mee te manipuleeren. Ook zakelijk past de term niet goed: nooit zag ik bij zoo simpel woordgebruik een zoo diep

doordringen in het wezen der dingen: „Nous voilà donc revenus à la grande pyramide de Gizeh. Nous n'avons plus besoin de telle ou telle théorie risquée pour compendre son prestige. Nous l'avons vu s'affirmer, se préciser d'un monument à l'autre pour éclater ici dans toute sa force. La grandeur, la situation sur un promontoire n'y contribuent guère. C'est une question de proportions. Il y a entre la hauteur et la largeur un rapport tel que l'union de la stabilité et de l'élan est devenue entière. Le désert y trouve son expression la plus puissante, et un trait qui va plus haut, cette ferveur épurée.

Peut-être l'architecte a-t-il eu le dessein, nous l'avons vu, d'offrir au roi transfiguré un chemin lumineux pour rejoindre le soleil. Mais, si son intelligence ne voyait pas au delà de ce but, une sagesse intuitive, née de son sens d'artiste, lui a fait incarner cette idée dans une forme qui la dépasse. Aucun développement de la pensée ne laissera en arrière un composé qui inscrit le mouvement dans l'éternel. Cette alliance est peut-être au fond de toute oeuvre belle. Mais la plupart l'enveloppent de pittoresque, de tragique ou de charme. Celle-ci est la seule qui, rejetant tout l'accessoire, a osé plus qu'humainement se borner à l'essentiel de l'humain. L'Occidental, après être remonté de proche en proche, de la palpitante ardeur des cathédrales gothiques à la conviction visionnaire du roman, de celle-ci au prodigieux espace de Sainte-Sophie, puis à la pure, sensible et puissante harmonie du Parthénon, en viendra peut-être à se demander si jamais l'absolu s'est montré aux yeux dans une figure plus fidèle que la grande pyramide. L'émotion humaine, pour qui sait voir, ne s'est pas évadée de se signe sévère. Elle s'est concentrée en une seule expression, cette impérieuse convergence de tous les éléments vers un sommet attendu, assez haut pour entraîner l'âme, assez près du sol pour y tenir de toute la cohérence de sa masse. Nous n'avons rien produit de moins faillible. Le soleil levant a beau l'embraser d'or, et les premières ombres l'adoucir de leur transparence violette, la grande pyramide ne se laisse pas changer en un agréable ornement de paysage. Elle reste, sans concession à notre effroi devant sa rigueur, toute pureté, toute plénitude. Il semble que rien n'y donne prise aux sens, et pourtant on ne peut s'en détacher." (blz. 34—35).

De „chemin lumineux pour rejoindre le soleil" waarheen de schrijver verwijst, was reeds enkele bladzijden eerder ter sprake gekomen, bij de beschrijving van de trappenpyramide van Zoser te Sakkara. Laat ons ook hier nog even citeeren: „Des textes, inscrits dans les pyramides de la fin de l'Ancien Empire, mais composés bien auparavant, engagent l'âme du souverain à monter au ciel sur „l'escalier qu'ont bâti pour lui les âmes d'Héliopolis", c'est-à-dire probablement les anciens rois prêtres de cette ville, centre du culte de Râ, qui semble avoir détenu un moment, dans des temps très reculés, l'hégémonie sur toute l'Egypte. D'autre part, le verbe qui signifie „monter, gravir", en égyptien, se détermine fréquemment par un signe silhouetté qui s'emploie aussi bien pour désigner un double ou quadruple escalier qu'une pyramide à degrés. On peut donc croire que l'idée de la montée au ciel a commandé l'invention de ce type de tombeau, destiné à une si prodigieuse fortune.

Et prenons garde que cette fortune n'aurait pu être telle si tout le peuple ne s'était senti intéressé à cette apothéose. Homme et dieu, le roi, entre les hommes et les dieux, était l'intermédiaire obligé et le naturel intercesseur. La formule de l'offerande le prouve, qui proclame, non pas „Un tel fait une offerande à tel dieu", mais „Le roi fait une offerande à tel dieu, au bénéfice d'un tel....". Les particuliers essayaient et allaient de plus en plus obtenir de conformer leurs rites funéraires aux rites royaux. De même que le pharaon s'absorbait dans le soleil, les Egyptiens s'absorbaient dans le rayonnement du pharaon. Le tombeau du roi était en puissance le tombeau de tout son peuple. D'où cet accord unanime de tous les éléments dans ces oeuvres auxquelles chacun apportait son effort comme une redevance consacrée. La légende des pyramides élevées à coups de fouet, que les Grecs ont répétée, évoque un temps de despotisme plus récent, sans rapport avec les IIIe et IVe dynasties, où les institutions étaient assez sûres pour laisser se développer l'individu, même de condition modeste, dont elles garantissaient remarquablement le travail. Les pyramides, comme les temples grecs et comme les cathédrales, sont des oeuvres de foi de la cité. Il reste que la personnalité de l'artiste et de l'artisan s'y perd plus qu'ailleurs dans une forme au-delà du réel." (blz. 27—28).

Dit is de groote verdienste van Gilbert's boekje: niet dat het ons de monumenten beschrijft of ons hun aanwezigheid en geschiedenis verklaart; veeleer leert het ons ze te zien, ze innerlijk te doorschouwen. „Nous croyions que c'étaient des tas de pierres, des monceaux froids, tout ce qu'il y a de plus mort. Et un jour, au Caire, entre des maisons banales, nous voyons, loin sur les premiers épaulements du désert, trois triangles légers; quelles sont ces voiles de brume en plein soleil? Ce sont elles! presque transparentes à force d'être imbues de lumière, elles n'ont plus de substance que pour capter l'ombre et le jour." (blz. 30).

* * *

Hoe 'n veel wezenlijker, 'n veel dieper voorstelling van zaken treedt ons uit deze vergeestelijkte uiteenzetting tegemoet dan nog in B r e a s t e d's *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*, 'n goede dertig jaar geleden bv.: „The pyramid as a stable form in architecture has impressed itself upon all time. Beneath this vast mountain of stone, as a result of its mere mass and indestructibility alone, the Pharaoh looked forward to the permanent survival of his body, and of the personality with which it was so indissolubly involved. — The whole group or complex, consisting of pyramid, temple, causeway, and town temple below, ..., mark the culmination of the development of the material equipment of the dead." (blz. 70 en 75).

„Un art à ce point concentré dans la mesure", zegt Pierre Gilbert, „aussi dépouillé de concessions au vulgaire, ne saurait être compris de tout le monde. Ceux même qui l'apprécient ne le comprennent pas tous les jours. Il arrive que l'on ne soit pas prêt, que le contact ne s'établisse pas. Mais, lorsqu'on y repense, on est bien obligé, je crois, de constater que l'on avait tort, que le temple avait raison. (blz. 45). Breasted heeft ook niet den afgrond gezien die er gaapt tusschen deze austère wereld van den vorm waarin de memphitische religie was uitgekristalliseerd en de meer dan primitief aandoende inschriftenverzameling waarmede sinds het einde van de Ve dynastie de virginiteit van de naakte wanden der onderaardsche grafkamers wordt bedekt: „Ce qu'elles apportent est décevant. C'est un fatras." (blz. 52).

* * *

Classiek in den strikten zin van het woord is alleen Giza. De pyramide van Cheops en de tempel van Chefren. „Pourquoi faut-il" vraagt de schrijver zich af „qu'après avoir doré le sol du toucher de ses sandales la victoire s'envole et laisse le monde en proie au doute et à la division? Le bonheur est un équilibre impossible à maintenir. Maintenu, il ne serait plus le bonheur. La vie avance; il faut avancer avec elle. Rester en place au milieu du courant serait reculer. Après la réussite entière du classicisme, il faut savoir y renoncer avant qu'il ne se refroidisse et ne se fige en formules; il faut laisser se défaire ce qui avait demandé tant de peine à unir, il faut chercher un nouvel équilibre aussi fugitif. Si les Textes des Pyramides nous semblent tellement moins grands que la seule forme du chef-d'oeuvre de Khéops, nous devons cependent reconnaître en eux le prestige de l' „écrit" et la dignité à venir d'une pensée montante, encore toute en action. Sa valeur vient moins de son contenu que de son dynamisme (blz. 53).

Staande voor de bouwwerken van de Ve dynastie doet zich de vraag aan ons voor of ook deze kunst nog classiek kan worden genoemd. We zijn geneigd neen te zeggen wanneer we naar het Parthenon zien of naar de groote pyramide, „mais si nous considérons le portique de Sahouré ou la Maison Carrée, nous ne tiendrons plus rigneur à cet art, encore tout embelli par un chant intérieur". En zoo brengt ons het boekje als het ware spelenderwijs ook tot allerlei uit later tijd, wat we dan weer heel anders zien dan we het voorheen zagen. Ik wil hier echter niet verder citeeren, doch meen het bij de bovenstaande aanhalingen te moeten laten.

Tot de bouwonderdeelen, waarop de term classiek — in wijder verband dan — van toepassing is, rekent Gilbert zoowel bouwconstructieve elementen uit het trappenpyramide-complex als ook nog de papyrusbundelzuilen van Thuthmos III in Karnak en van Amenhotep III in Luxor. Een indeeling, waarmede men vrede kan hebben, al vraag ik mij af of de hooge zuilen met open papyruskapiteel van Ramses II in de middenhal van Karnak misschien niet met evenveel recht binnen de afbakening zouden zijn getrokken. Ook de zuilen van Thuthmos III en van Amenhotep III immers gaan wat het essentiëele betreft, voor 95 % op de Ve dynastie terug. Een meer principiëele scheidingslijn zou misschien alleen nog juist den tempel van Hatschepsut omvatten. Maar ja, dat blijve ten slotte aan ieders inzicht overgelaten.

* * *

Resumeerende kan men zeggen dat G i l b e r t's boekje een mijlpaal beteekent, ook voor onze kennis van de ontwikkeling van het geestelijk leven in Egypte; het zal zelfs zijn invloed niet missen bij de studie en het onderzoek van den Egyptischen godsdienst.

Naar den vorm behoort het — de lezer zal het hebben bemerkt — tot de litteratuur en ik zou wenschen dat in beter tijden er nog eens een luxe-editie verschijne van dit, zooals Jean Capart het in zijn voorrede genoemd heeft „charmant petit livre plein d'une substantifique moelle".

Utrecht, 12 Augustus 1944 HENRI ASSELBERGHS

* * *

J. CAPART, *Schoonheidsschatten uit Oud-Egypte.* Dienst, Uitgeverij „Pro Arte" P.V.B.A., 1942 (8vo, 16 blz., 32 platen).

Het is niet aan iedereen, die een goede zaak voorstaat, gegeven, ook die goede zaak te propageeren. In C a p a r t bezit de Egyptologie niet alleen een bekend geleerde, maar ook een vurig propagandist. Men zou zich ons vak in België zonder Capart's werkzaamheid eenvoudig niet meer kunnen voorstellen. Van alles wat er in deze eeuw daar te lande werd gepresteerd, en dat is heel wat, is hij de leider of bezieler geweest. De voorteekenen daarvan vindt men reeds in A. Blomme, *l'Egyptologie en Belgique*, (Antwerpen 1909), 43—53 en 82—87.

Zooals te begrijpen is, heeft Capart, die onze taal wel leest, vooral in het Fransch gepubliceerd en velen, ook ten onzent, zijn aangegrepen door zijn geestdrift en zijn zoo tot bewondering en studie voor het oude Egypte gekomen. Het is daarom des te meer verheugend, dat hij juist de laatste jaren ook bijdragen in het Nederlandsch heeft doen verschijnen. Allereerst denken wij hierbij aan *De Egyptische Kunst. Haar waarde en hare beteekenis* in de Kunsthistorische Bijdragen van het Jaarboek 1939—1941 van het Koninklijk Museum voor Schoone Kunsten te Antwerpen, ([1942], 57—67; 8 platen). Kort daarop verscheen weer dit prachtig uitgevoerd boekje, waarin hij een beknopte beschrijving der afbeeldingen geeft, voorafgegaan door enkele korte inleidingen; hij spreekt daarin, na een algemeene beschouwing, over de bouwkunst, de rondsculptuur, het relief en de kunstnijverheid. Het is dan ook zijn bedoeling, dat de keur van platen voor zich zelf spreekt. Moge zij ook hier een aandachtig gehoor vinden!

Leiden, 23 Mei 1944 JOZEF JANSSEN

OUDE TFSTAMENT EN JUDAICA

GUSTAV HÖLSCHER. *Die Anfänge der hebräischen Geschichtsschreibung*, Heidelberg, C. Winter, 1942 (8vo, 115 blz.) = Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1941/2., 3. Abhandlung.

Het boek van G. Hölscher biedt een merkwaardige parallel met het boek van Prof. Noth*). Zoals Noth het bestaan verdedigt van een groot historisch werk dat doorloopt van Deuteron. tot Koningen (Dtr), zo wil Hölscher de Jahwist zien als een groot geschiedwerk, dat litterair een eenheid vormt. Men heeft in de Jahwist wel herhaaldelijk en in verschillende mate secundaire elementen willen constateren (J^1, J^2 enz.) maar die aanvullingshypothese verklaart niet alles voldoende. Uit de eigenaardigheden en ongelijkmatigheden van de stof wordt al te gemakkelijk tot een versmelting van verschillende geschreven bronnen besloten in plaats van er rekening mede te houden dat de Jahwist in sterke mate verzamelaar en vormgever van overleveringen is. Natuurlijk zijn bij het verwerken van een zo uiteenlopende stof breuken en oneffenheden vaak onvoldoende weggewerkt, maar daarmee is niets gezegd tegen de eenheid van auteur voor het geheel. Budde en Cornill hadden het oude materiaal in Rechters, Samuël en Koningen reeds aan J en E toegekend. Zij meenden dat I Kon. 2, 46 het einde van J vormde. Hölscher meent het te vinden in I Kon. 12, 19. Maar het eigenlijke probleem is toch of alles wat aan J wordt toegeschreven het werk van een hand is. Om de eenheid van stijl wil H. niet als Budde van een school spreken, die successievelijk dat werk tot stand zou hebben gebracht. Vooral echter om de zakelijke samenhang van alle delen kan men niet met interpolaties, toevoegingen en nabootsingen uitkomen, maar moet men besluiten tot de eenheid van het werk, dat de hele geschiedenis van Israël van de primitieve tijden tot de dood van Salomon omspant. De straffe bouw en het klare hoofddidee verraden de persoon die achter het werk staat en het zijn vorm heeft gegeven.

Dan volgt de analyse van dat Jahwistisch werk. Hierbij schijnt hij uit te gaan van het bestaan en van de omvang van J, want een eigenlijk bewijs waarom de opgesomde stukken tot J moeten worden gerekend kan men de korte noten en voetbemerkingen niet noemen. In de litteraire ontleding en beredenering staat hij dan ook ver ten achter bij Noth. In het hoofdstuk over de compositie zegt hij, dat de eigenlijke kern van J de geschiedenis is van Saul, David en Salomon. Het verleden daarvan is nog levendig. Wat voorafgaat omtrent het ontstaan van het volk, het verblijf in Egypte, de bevrijding, de verovering van Kanaän enz. is van Exod 1, 6 af geschiedenis of liever speelt in de geschiedkundige tijd, want de overleveringen daaromtrent zijn in sagen of groepen van sagen tot hem gekomen. Wat daaraan voorafgaat en een inleiding vormt op het gehele werk, de geschiedenis der stamvaders is mythe, zoals hij in het hoofdstuk *Stoff und Gestaltung* verder uitwerkt. Daar zegt hij, dat de oudste sagen van mythische aard zijn en de heroën en sagenhelden uit goden zijn ontstaan, wat o.a. zou blijken uit het feit dat hun namen voor een deel godennamen zijn. Wanneer een nieuwe godheid de overhand kreeg, moesten de bestaande locale godheden een trapje dalen en bleven dan als heros vereerd. Toen Jahwe de heer der cultusplaatsen werd is de heros tot voorvader van de Israëlieten gemaakt. Voor de geschiedkundige tijd stonden J. afzonderlijke en losse anecdoten en novellen ten dienste. Met de tijd van David komen we pas tot meer geschiedkundige gegevens, wat daaruit zou blijken, dat de schildering uitvoeriger wordt en rijker aan concrete details. Het is curieus dat volgens Gunkel o.a. dat juist de kenmerken zijn van de sage.

Het onverbreekbaar geheel en het feit dat bepaalde personen en motieven telkens terugkeren, vooral de doorgevoerde tegenstelling tussen Saül, den man van het ongeluk en David den gunsteling van Jahwe, zouden een bewijs vormen, dat het de greep van een hand is. In tegenstelling met Noth beweert Hölscher dat een chronologie voor de regeringen der Koningen ontbreekt. In het hoofdstuk *Stoff und Gestaltung* wil hij dan laten zien, hoe J zich het geschiedenisbeeld van de tijd der sagen heeft opgebouwd. Tussen de oorsprong der stof en de vorm, waarin J ze geeft ligt een lange tijd van mondelinge overlevering. Uit de verbinding van de afzonderlijke sagen tot sagenkransen is ten slotte het totaalbeeld ontstaan van de oorsprong der wereld, het mensengeslacht, van stammen en volken. De helden der sagen zijn genealogisch met elkaar in verbinding gebracht, de tegenspraken weggewerkt, de tradities ten slotte geordend. Een werkelijke geschiedkundige overlevering ontbreekt in J, want die treedt pas op en kan volgens H pas optreden, waar schriftelijke oorkonden aanwezig zijn. Een argument dat vaak wordt aangehaald en getuigt van een typisch humanistische mentaliteit, maar in waarheid niet veel bewijskracht heeft. Dit hoofdstuk biedt overigens niet veel nieuws. Vooral het ontbreken van iedere bewijsvoering en nader onderzoek omtrent de historische waarde van de gegevens, die toch ontegenzeggelijk uiterst gevariëerd van inhoud en karakter zijn, doen het werk van Hölscher verre ten achter staan bij het gelijksoortige boek van Noth. Evenmin kan men zeggen, dat zijn bewering, dat J geen compilator is, maar een schrijver, die vrij zijn vorm kiest en zijn werk een eigen merk opdrukt, overtuigend is aangetoond. De tijd van het ontstaan van dat werk zou rond 800 liggen. De schrijver is een Judeër. Hij kent Jerusalem en omgeving uit eigen aanschouwing. Het hoofdidee van het werk is de nationale eenheid van het volk onder de leiding van Juda. Dat idee zou zijn invloed doen gelden op heel de voorstelling van de voorafgaande geschiedenis tot in de primitieve tijden. Dat nationale idee kreeg zijn nadruk tegenover de onderworpen Kanaänieten en daar die tegenstelling tegelijk een religieuse was, zo is ook de opvatting van J van de geschiedenis slechts uit religieus oogpunt te verstaan. Een uiteenzetting van wat hij meent, dat de karakteristieke religieuse opvattingen van J zijn sluit het boek. Die opvattingen zouden die van de overgeleverde aard van het heebreeuwse nomadendom zijn, die na eeuwenlange assimilatie weer doorbreken. Ook hier zijn zeer disparate elementen bijeengezet als afkomstig van J zonder bewijs of uitleg hoe zij in zijn opvatting en werk passen.

Het werk van Hölscher is als dat van Noth duidelijk een reactie tegen de al te ver doorgevoerde versnippering en scheiding in bronnen en zelfstandige stukken, maar een dieper en methodischer onderzoek is nodig om de stelling van de eenheid van hetgeen hij aan J wil toeschrijven te bewijzen.

Venlo, 17 Juli 1944 — P. JOS. COOLS O.P.

*) Zie mijn bespreking in BO 4, 48—51.

* * *

M. A. VAN DEN OUDENRIJN, O.P. *De Zonde in den Tuin. Een exegetische studie over Genesis II 4b—III, 24.* Roermond, J. J. Romen en Zonen, 1939 (8⁰, 142 blz.) = Bijbelsche Monographieën, 8.

Onder bovengenoemde enigszins romantische titel geeft Professor van den Oudenrijn (Fribourg) een bespreking van het zgn. tweede paradijsverhaal. Een bespreking, die in de eerste plaats bedoeld is als kerkelijke exegese tot stichting der gelovigen en niet om de enorme wetenschappelijke litteratuur te vermeerderen, die hierover verschenen is in de loop der tijden, ten onzent voorlopig afgesloten door Th. C. Vriezen's voortreffelijke dissertatie: *Onderzoek naar de paradijsvoorstelling bij de oude Semietische Volken*, (Wageningen 1937). Hieruit volgt dan ook, dat er vele vragen behandeld worden, die alleen van belang zijn voor (Rooms) Katholieke Christenen, zo b.v. de vraag of de slang gelijk is aan de duivel en of Gen. 3 : 15 als protevangelie beschouwd moet worden.

Tevens getuigt echter het hele boek zo van het volledig beheersen van de tot dusverre verschenen litteratuur-critische studieën over dit gedeelte van Genesis door den schrijver, dat het zeker ook voor O.T.ici van belang geacht kan worden van deze studie kennis te nemen.

Veel aandacht wordt er geschonken aan de Vulgaat en aan de daaraan ten grondslag liggende LXX, waarvoor men schr. dankbaar mag zijn, daar deze vertalingen inderdaad onontbeerlijk zijn voor een goed verstaan van de Masoretische tekst, daar zij zowel juiste als onjuiste, doch altijd interessante exegetische toevoegingen bieden. Bij de meeste anders denkende O.T.ici mist men dit, maar al te zeer. En voor de 'Nachgeschichte' van de tekst is juist de LXX zo belangrijk, zoals schr. terecht opmerkt, daar zij immers de Christenbijbel is, waaruit apostelen en kerkvaders citeren en exegetiseren.

Enige opmerkingen, meest van formele aard, moeten echter naar voren gebracht worden.

Zo had op blz. 18 bij de behandeling van de Syrische Vulgaat best het woord *pešitto* gebruikt kunnen worden, dat toch vrij algemeen bekend is.

Voorts hadden de verschillende afzonderlijke eigenaardigheden uit de oude vertalingen beter behandeld kunnen worden bij de bespreking van het tekstgedeelte zelf. Zo vooraf heeft de niet speciaal ter zake kundige lezer er nog zo weinig aan.

Om bij de twee namen voor de oervrouw חוה en אשה aan de naamsverandering na de geboorte van een kind te denken (blz. 121) gaat m.i. te ver, omdat deze gewoonte bij primitieve en arabische stammen alleen van den vader bekend is en het niet in de oudsemitische sfeer past zoiets van een *moeder* te veronderstellen.

Dat de naam van de שׂרפים etymologisch verband houdt met het verbum שׂרף is niet geheel zeker. Veeleer moet men m.i. aan het arabische woord šarīf (edele, verhevene) denken.

De niet-bijbelse paradijsverhalen worden wel zeer kort behandeld. Ook voor den leek liggen hier immers interessante paralellen, die hij onder deskundige leiding met het O.T. kan vergelijken.

Een van de meest belangrijke dingen van deze studie is ten slotte, dat de schrijver zich er toe gezet heeft een duidelijke eigen vertaling van de Masoretische tekst te geven. Hiertoe heeft hij eerst gepoogd met behulp der oude vertalingen een zgn. oudste tekst te reconstrueren. Het reconstrueren echter van de „oudste tekst" van het O.T., waarvan Von Wilamowitz-Moellendorff in zijn grafrede op Paul Lagarde gezegd heeft, „dasz es eine schwerere und deshalb schönere Aufgabe der Textkritik überhaupt nicht gibt" blijft echter een precaire aangelegenheid, daar die zgn. oertekst m.i. op een fictie berust. Des te dankbaarder mogen wij Professor v. d. Oudenrijn dan ook zijn voor de bezonnen wijze, waarop hij dit heeft gedaan en in voetnoten bij zijn vertaling verantwoording aflegt van de afwijkingen van de Masoretische tekst.

Utrecht, April 1944 — J. H. HOSPERS

* * *

H. TH. OBBINK, *Oud-Hebreeuwsche letterkunde*, Utrecht, W. de Haan, 1943 (gr. 8 vo., 25 blz., 1 plaat) = Algemene litteratuurgeschiedenis, Deel I, blz. 27—50.

Geen enkele litteratuur uit de Oudheid zal zo in ruime kring bekendheid genieten bij (misschien speciaal ook) het Nederlandse volk als juist de oud-Hebreeuwsche letterkunde. Immers deze valt samen met wat ons beter bekend is onder de kerkelijke naam van Oude Testament. Zeer terecht weidt Professor Obbink dan ook bij het begin der behandeling daarvan uit over bovengenoemd feit; over religieus vormende waarde van deze litteratuur uitgeoefend in de loop der eeuwen op millioenen oosterlingen en westerlingen. Ook hierin, in wat men zou kunnen noemen de „Nachgeschichte" van een serie litteratuurproducten treedt al dadelijk een groot verschil aan de dag ten opzichte van de andere oud-oosterse litteraturen. Maar hier rijzen voor iemand, die in ruim twintig bladzijden het O.T. moet bespreken meteen moeilijkheden van allerlei aard, doordat met het O.T. en zijn beschouwingswijze talloze strijdvragen aangaande verschillende interpretaties verbonden zijn. Wij kunnen alleen maar eerbied hebben voor de wijze, waarop het Obbink gelukt is in deze niet op (hoewel voor hem zelf ook ongetwijfeld zeer interessante) zijwegen te gaan, maar zich geheel te houden aan de opzet van deze litteratuurgeschiedenis. Zo zijn beide uitersten volkomen vermeden: aan de

ene kant het catechisatieboekje, aan de andere kant de lijvige wetenschappelijke Einleitung alléén voor vakgeleerden.

Volgens een zeer plausibel indelingsschema (pag. 31) weet Obbink zo in weinige bladzijden de meest essentiele dingen omtrent ieder boek apart op te merken en tevens ook de lezers te wijzen op het eigene van het O.T. als geheel. Waar de Schr. het echter over de temporale afgrenzingen van de O.T.-ische litteratuurverzameling heeft, ware het misschien nog beter geweest hier de jaartallen ± 1150 (lied van Debora; Richt. 5) en 165 (Daniel) te geven dan zoals nu: 1000—200. Ook is het nu langzamerhand wel waarschijnlijk gebleken Hammurapi in de 18e eeuw te dateren inplaats van 2000 zoals schrijver doet. (Zie het artikel van Prof. E. van der Meer O.P., *Chronologie der Assyrisch-Babylonische koningen*, in Jaarbericht E.O.L. N⁰ 9 (1944), 137—145, Hammurabi 1778—1736 [Red.]).* Op blz. 13 zou het tot goed begrip van de lezers wel wenselijk geweest zijn bij de woorden 'historisch' of 'verhalend proza' te vermelden dat men hieronder dan toch wel iets anders te verstaan heeft dan men onder het woord 'historisch' (nl. 'echt-gebeurd') gemeenlijk verstaat. Zo hadden er misschien ook wel enige zinnen gewijd kunnen worden aan de tegenwoordig toch wel algemeen aanvaarde resultaten van de door Wellhausen c.s. begonnen bijbelkritiek.

Voortreffelijk heeft Professor Obbink in het gedeelte over de Profeten de ontwikkelingsgang van den ראה naar נביא geschetst, culminerend in het zuiver ethisch-religieuze standpunt der laatsten.

De bibliographie aan het slot had nog wel uitgebreid kunnen worden. Voor meer ingeleiden waren namen als Mowinckel (Psalmenstudieën), Volz, Birkeland en Vriezen, voor minder ingeleiden ook namen als Joh. de Groot (Psalmen) en P. A. H. de Boer nog van belang geweest.

Als geheel mag het zeker een zeer geslaagd gedeelte heten van het eerste deel der litteratuurgeschiedenis, terwijl het ten opzichte van de andere gedeelten (b.v. over Griekse en Latijnse letterkunde) zeker met lof vermeld dient te worden, dat Prof. Obbink overal de geciteerde tekstplaatsen nauwkeurig aangeeft.

Utrecht, April 1944. J. H. HOSPERS

ASSYRIOLOGIE

De diaspora van Assyrische reliëfs over Groot-Brittannië, het Vaticaan en Italië

ERNST F. WEIDNER, *Die Reliefs der assyrischen Könige. Erster Teil. Die Reliefs in England, in der Vatikan-Stadt und in Italien*. Berlijn, 1939 (4to, 175 blz., 120 afb.) = Archiv für Orientforschung, herausgegeben von Ernst. F. Weidner, Beiheft 4. Een publicatie te beschouwen als het eerste metselwerk voor een *thesauros*, die alle Assyrische reliëfs zal bevatten, welke tot dusver een sluimerend of verborgen bestaan leidden: een onderneming waar reeds in 1936 letterlijk vele bouwsteenen voor werden aangevoerd, in den vorm van het werk van

C. J. GADD, *The Stones of Assyria: The surviving remains of Assyrian sculpture, their recovery and their original positions*. Londen, Chatto and Windus, 1936 (4to, XVIII en 266 blz., 48 platen, 7 tekstill., 2 plattegronden).

Over het algemeen bestaat er bij de moderne Westerlingen, wanneer zij zich tegenover voortbrengselen van verschillende beschavingen van het oude Nabije Oosten (zonder Egypte) zien geplaatst, een besliste voorkeur voor de beeldende kunst der Assyriërs. Zelfs wel in die mate, dat deze kunstlievende bijval zich niet eens aan het 'smaken verschillen' behoeft te storen. Dit is zeer goed te begrijpen. Over zeer veel in de oude Vooraziatische beschavingen schijnt, in onze naar Grieksche zienswijze geopende oogen, een verdoemenis te hangen, van in kluisters der onwrikbare overlevering en der starre primitiviteit te zijn bevangen. In het kader der beste Assyrische kunst, bovenal onder koningen als Sargon II, 722—705, Sanherib, 705—681, Esarhaddon, 681—669, Assurbanipal, 669-626 v. Chr., daarentegen, wordt vaak een soepelheid en een experimenteeren in dienst der vervolmaking gevonden, zooals nergens anders in de oude Vooraziatische wereld. Het mag derhalve geen verwondering wekken, dat de indrukwekkende getuigenissen von de zoo opmerkelijk vrije en versatiele kunstvaardigheid der Assyriërs, de reliëfs en beeldhouwwerken uit de paleizen der alleenheerschers van de 9e tot diep in de 7e eeuw v. Chr., steeds in het brandpunt der belangstelling hebben gestaan. De bezoekers van het Britsch Museum en het Louvre, die zich in de monumentaliteit van de aldaar bijeengebrachte Assyrische prachtstukken voelden opgenomen, zijn niet te tellen. *Londen* en *Parijs*, in deze volgorde, zijn de centra, waar men de grootschheid en den subtielen zin voor het decoratieve van de Assyrische kunst ten volle kan leeren beseffen. De Assyrische schatten die men sedert de vorige eeuw in die wereldsteden bijeen kan vinden, gaan onbetwist in hun glorie en luister bovenaan. Toch moet men niet denken, dat de verspreiding van waardevol Assyrisch materiaal tot deze twee plaatsen beperkt is gebleven. De Assyrische reliëfs zijn — in zekeren zin helaas — over veel meer plaatsen verstrooid in musea en verzamelingen beland. Er zit in deze verbrokkeling, die natuurlijk ook niet zonder dat er een massa voor altijd verloren is gegaan haar distribueerend werk verrichtte, iets treurigs. We noemen slechts Bombay en Toronto, Krakau en Como als wellicht onverwachtste limieten. Aan den anderen kant zijn bij een dergelijke verspreiding meer aardbewoners in de gelegenheid, door eigen aanschouwing van kunstwerken het contact met de Assyrische wereld tot stand te brengen, dan wanneer Londen en Parijs alleen Assyrische vertoonings-rechten zouden bezitten. Het bekijken van de stukken in het Britsch Museum en het Louvre blijft het begin en de toetssteen van alle kunsthistorische wijsheid en ervaring inzake de Assyrische beschaving. Daar moet men de studie beginnen en daar moet men ook na alle omzwervingen, in den loop waarvan men goed Assyrisch materiaal te zien heeft gekregen — in de eerste plaats wel in

*) Volgens E. F. Weidner in AfO XIV, 5/6, 1944, 363—369 komt Hammurabi zelfs 1728—1686; zie BO 5, 76—77.

New York, *Berlijn*, *Istanbul* en *Bagdad* — weer steeds toe terugkomen.

Toch is het ook weer tot op zekere hoogte waar, dat de kolossale Assyrische galerijen in Londen en Parijs menigen bezoeker met indrukken zullen overstelpen. Men kan er een Assyrisch drama in steen beleven, doch alleen wanneer de geest tegen geweldige inspanning is bestand. Het heeft zijn bescheiden voordeelen, om de Assyrische kunst ergens buiten de aangewezen centra, aan de hand van kariger brokstukken, rustig en meer op een enkele proeve geconcentreerd, te benaderen. De in het kader van het internationale — en dit met eere! — tijdschrift *Archiv für Orientforschung*, door deszelfs redacteur, Prof. Dr. Ernst F. Weidner (langen tijd in Berlijn-Frohnau, thans hoogleeraar aan de universiteit van Graz in Stiermarken), te beginnen in 1935—'36, ondernomen systematische publicatie van Assyrische reliëfs in minder voor de hand liggende verzamelingen, kan dus om haar mooie bedoeling naar evenredigheid worden toegejuicht. Weliswaar werd dit werk reeds in 1939 tengevolge van de verbreking der internationale betrekkingen, gefnuikt. Wat er tot het uitbreken van dezen oorlog tot stand is gebracht verdient onze volle aandacht. In verschillende opstellen, in het genoemde tijdschrift *Archiv für Orientforschung* verdeeld over 1935 tot 1939 (deel X—XII) verschenen, onthulde Weidner, in vlotte samenwerking met Engelsche en Italiaansche betrokkenen en vaklieden, een reeks van Assyrische reliëfs in *Groot-Brittannië*, het *Vaticaan* en *Italië*. Het was een verdienstelijk idee, de resultaten van deze jaren van verzamelen van gegevens en afbeeldingen, na afsluiting der tijdschrift-artikels, nogmaals in verbeterde editie en tot een boek gebundeld, aan den man te brengen. Moeizaam en omslachtig, als langs een Maeander-weg bijeensprokkelen van de bijdragen afzonderlijk is op deze probate wijze overbodig geworden. Ziedaar zeer in het kort het ontstaan en de opzet van het eerste werk, waar in den proloog dezer regels gewag van werd gemaakt. Rest ons nu, weliswaar rijkelijk laat, bijna 5 jaar na de verschijning in 1939, een recenseerenden ademtocht te behouden, voor het vele en goede wat Weidner's publicatie ons meer in details te bieden heeft: Bevredigende tot mooie afbeeldingen naar photo's van Assyrische reliëfs in Britsche Musea — de eponyme duizend-en-één-wonder-instelling te Londen niet meegerekend — de Città del Vaticano en Italië, bij elkaar tientallen hoogst welkome reproducties, vergezeld van pijnlijk-zorgvuldige beschrijvingen en een nauwkeurig nagaan van de mogelijkheid, de behandelde brokstukken naar den stijl en de voorstelling in een grooter en determineerbaar geheel te plaatsen. Op zichzelf een voorbeeldig bewijs van Engelsch-Duitsche en van Italiaansch-Duitsche wetenschappelijke samenwerking, dat een dergelijk verzamelwerk kon worden samengesteld. Weidner's steun en toeverlaat voor de Engelsche verzamelingen was G. R. Driver te Oxford. Bovendien C. J. Gadd van het Britsch Museum. De laatste bovenal voor het vergelijken met materiaal (reliëfs benevens tal van teekeningen door Sir Austen Henry Layard in de 19e eeuw naar de ontdekte schatten gemaakt, en thans eveneens in het Britsch Museum) in de Assyrische verzameling bij uitstek. Het doet ons goed Weidner's erkentelijke woorden aan het adres van deze twee Engelsche medewerkers in de hartelijke voorrede te lezen. Voor Italië en het Vaticaan was het Giuseppe Furlani, hoogleeraar aan de universiteit te Florence, die Weidner voortdurend met raad en daad bijstond. Een succesvolle uitgave kon met al deze vereende krachten niet uitblijven. Het geheel is inderdaad zeer bruikbaar en nuttig geworden. Niet dat enkele stukken van de afgebeelde reliëfs (onverschillig of zij zich in *Woburn Abbey*, *Oxford*, *Edinburgh*, *Cambridge*, *Bristol*, *Newcastle upon Tyne* of nog weer andere plaatsen in Engeland, of, wat het Apennijnsche schiereiland betreft, *Città del Vaticano*, *Turijn*, *Rome*, *Genua en Como* bevinden) op zouden kunnen tegen reeksen in Londen en Parijs. De afbeeldingen in Weidner's boek, als reproducties zeer voldoende, maken maar een heel schamelen indruk, indien vergeleken met de samenhangende episodes van de plaatwerken der schatten in Londen en Parijs. Om slechts heel enkele voorbeelden aan te halen: H. R. Hall, *La sculpture babylonienne et assyrienne au British Museum*, (Parijs 1928) = Ars Asiatica XI, E. A. W. Budge, *Assyrian Sculptures in the British Museum, Reign of* Ashur-Nasir-Pal (Londen 1914), Sidney Smith in samenwerking met C. J. Gadd, *Assyrian Sculptures in the British Museum, From Shalmaneser III to Sennacherib* (Londen 1938), *A. Paterson, Assyrian Sculptures, Palace of Sinacherib*, (Den Haag 1915) en voor het Louvre qua plaatwerk de afleveringen in de *Encyclopédie photographique de l'art*, eind deel I en II. Maar er komen ook bij Weidner beklemmend-mooie stukken voor, afb. 65, 74—77, reliëf met onverpoosd-voortstappende krijgers tusschen palmen, in de *Royal Geographical Society in Londen*. Soms ook fragmenten die het goed doen, bijv. afb. 48, 56—57, de kop van Sargon II, ongenaakbaar en siddering-verwekkend, in het museum te *Turijn*. 't Meeste is evenwel doorsnee-werk, zooals er meer en beter in het Britsch Museum en het Louvre valt te bewonderen, en bijgevolg niet overdreven belangrijk. Dat we weten wát er is, en hoe stukken her en derwaarts uiteen zijn geraakt, heeft nochtans zijn blijvende waarde. We kunnen er Weidner niet dankbaar genoeg voor zijn. Een onderneming in zijn trant vergt degelijkheid en nauwgezetheid van den kant van hem, die er zijn krachten aan waagt. Aan deze wetenschappelijke deugden — met de beteekenis-schakeering van disciplines — ontbreekt het Weidner blijkens deze en andere publicaties geenszins. De roemende toon, waarop G. Furlani, zooals gezegd Weidner's medewerker, *Die Reliefs der assyrischen Könige I* in het Italiaansche tijdschrift Studi e Materiali di Storia delle Religioni XVII 1941 (verschenen 1942), 100—102 heeft besproken, is stellig een ruimschoots verdiende hulde aan de zorgen en de preciesheid waarmee Weidner zich van zijn dankbare taak heeft gekweten. —

Maar naast al deze voortreffelijke eigenschappen heeft Weidner's publicatie toch ook wel degelijk haar zwakkere kanten. Men moet niet vergeten, dat

zoowel Weidner als Furlani in de eerste plaats deskundigen op het gebied van de taal en de geschiedenis van het oude Nabije Oosten zijn; terreinen, die natuurlijk veel met de kunstgeschiedenis van Assyrië hebben te maken, maar toch niet heelemaal op éénzelfde niveau zijn gelegen. Philologische geschooldheid, vaardigheid in het ontwarren van kluwens van taalkundige gegevens, en in het bepalen van vaste punten voor de chronologie van het oude Nabije Oosten, liggen in een ander vlak dan het archaeologisch aanvoelingsvermogen. De vertaling van een gehavend document is iets wat men opbouwt, iets waar men pas na een selectie van vele mogelijkheden en na rijp beraad toe kan komen. Maar om een uit het verband losgerukt Assyrisch relïef thuis te brengen, is een werkwijze 'par éclat', veelal te verkiezen boven een van het tot in bijzonderheden uitgesponnen nagaan. Bij de behandeling van een nietig brokstuk in *Turijn*, Weidner afb. 53, 60—62 worden de mogelijkheden van interpretatie zorgvuldig geschift om tenslotte met het voorstel voor den dag te komen dat het relïef uit het paleis van Assurbanipal in het noorden van Niniveh zal stammen. Zou men evenwel niet sneller en veiliger tot hetzelfde resultaat en meer kunnen komen? In dier voege, dat men wees op pl. 34, tekst 204 in Gadd's onvolprezen en magnifiek uitgevoerd werk *The Stones of Assyria*, waar men een teekening ziet van een relïef uit Assurbanipal's noordelijk paleis in Niniveh, voorstellend hoe Assurbanipal de gevangenen en den buit uit de Elamietische stad Din-sharri ontvangt. Zooals Gadd zelf reeds aan Weidner heeft geschreven (blijkens een mededeeling op blz. 162 van Weidner's werk, in het gedeelte der aanvullingen en verbeteringen), de twee gardisten rechts van de paarden, die voor den wagen des konings zijn gespannen op het stuk in Turijn, zijn bijna identiek met de partij beneden op Layard's teekening. Tegen een vereenzelviging verzetten zich de breuklijnen, die in het geheel niet overeenkomen. Maar stylistisch en voor den inhoud is het naast elkaar plaatsen van het stuk in Turijn en pl. 34 bij Gadd precies wat we noodig hebben. Ook de aantrekkelijke fragmenten in *Como*, Weidner, afb. 54, 63—64 en *Torquay* (Devonshire), Ibidem afb. 108, 144—146 had men op mutatis mutandis precies dezelfde wijze ineens als bij tooverslag in Assurbanipal's paleis in het noorden van Niniveh kunnen aanbrengen. De sleutel-verheldering is ook hier weer pl. 34 bij Gadd. Wellicht is het zelfs ook deze plaat, die ons opweg kan helpen voor het thuisbrengen van het relïef met den door vier krijgers bemanden strijdwagen in *Woburn Abbey (Bletchley)*, Weidner afb. 1, 4—6. De vlakke strook boven de voorstelling schijnt mij een weinig twijfelachtige aanwijzing te bevatten, dat het stuk in Woburn Abbey toch op een of andere manier bij de reliëfs van Assurbanipal, die de gevangenen en den buit uit de Elamietische stad Din-sharri ontvangt, moet behooren: Weidner's afb. 1 en Gadd's pl. 34 spreken een wel opvallend verwante taal, alle opmerkingen van Weidner, in het gedeelte der aanvullingen en verbeteringen naderhand, op blz. 154 ten spijt, dat het stuk in Woburn Abbey waarschijnlijk deel heeft uitgemaakt van de reliëfs, die Assurbanipal's strijd tegen Arabieren voorstellen.

Het eenige, wat ik hiermee zou willen zeggen, is dat Weidner in de keuze van de parallelle en tot plaatsing in een grooter en gaver geheel dienende stukken niet altijd even gelukkig is. Hij beeldt meer dan eens stukken af, die desnoods met elkaar zijn te vergelijken. Bijv. een klein maar typisch relïef in *Hove* (Sussex), Weidner afb. 88, 110—111 niets aanvullends er later nog bij, dat wordt geplaatst naast een relïef uit Assurbanipal's paleis in Niniveh, thans in het *Britsch Museum*, Weidner afb. 89, stuk uit Gadd, pl. 45. De naar rechts gewende gezichten der beide dienaren des konings, die den door hun meester gedooden leeuw wegdragen, op het relïef in Londen hebben amper termen van vergelijking met de beide naar links ziende mannekoppen op het stuk in het provinciestadje in Zuid-Engeland. M.i. is het stuk in Hove naar den stijl en het type veel beter te denken in den geest van een voorstelling van dienaren met vliegenklappen achter den troon des konings, zooals men er in het paleis van Sanherib in Niniveh heeft gevonden, vgl. Paterson, *Palace of Sinacherib* pl. 78 (dienaren naar links). Zonder mezelf wijs te maken, dat wat ik hier heb geopperd, veel waarschijnlijker is dan Weidner's uitleg, indien mijn voorstel bij geval het geluk mee mocht hebben, zou het nog een verschil maken voor de wijze van opvatten en de dateering van het curieuze fragment in Hove. Verschillende keeren heeft Weidner geen veine, wanneer hij analogieën verduidelijkend of determineerend materiaal aanvoert. Een enkelen keer kan hij beslist van pech spreken, dat de plaatwerken met de beste parallellen nog niet waren verschenen. Zoo bij zijn behandeling van stukken in de *Royal Geographical Society te Londen*, Weidner afb. 61—62, 70—73, die pas naast en in een soortgelijk verband als bij Sidney Smith & C. J. Gadd, op cit. pl. LX en LXI, 19 hun savoureuze levendigheid, en hun gedetailleerdheid als het relaas van een erbij geweest zijnden oorlogsverslaggever, aan de wanden van Sanherib's paleis in Niniveh herkrijgen. Hoe ontzettend jammer is het ook, dat de beide parmantige Elamieten op het relief in het *Museo Barracco te Rome*, Weidner afb. 40, 44—45, niet naar alouden en bij explosies weer modernen trant, met hun stamgenooten op een verrukkelijk relïef uit den tijd van Assurbanipal in het Louvre zijn vereenigd: mooie nieuwe afbeeldingen *Encyclopédie photographique de l'art*, II *Assyrie* pl. 22—23 bijv. Maar laten we deze en soortgelijke kinderachtige en onbelangrijke wenschen voor wat ze zijn, er zijn gevallen waarin Weidner's interpretaties niet geheel bevredigen. Gelukkig en ook menschelijk niet genoeg te apprecieeren is dat Weidner zelf de eerste is, om er eerlijk en ridderlijk voor uit te komen, dat het „vergissen is menschelijk", zooals voor iedereen, alzoo ook voor hemzelf kan opgaan. Meer nog. Weidner behoort tot die begenadigde enkelingen, welke zoo ruim van karakter en opvattingen zijn, dat zij zonder strapatsen van ijdelheid en eigenwaan kunnen toegeven, het niet bij het rechte eind te hebben gehad. Ook om deze, laten we zeggen menschelijke redenen, is het een bijzonder voorrecht van nabij kennis te maken met de inhoud van de Assyrische trilogie Groot-Brittannië, Vaticaan en Italië. Hoe openhartig en ronduit doen exempli gratia Weidner's woorden aan op blz. 154—155 van de latere appendix. Het gaat daar over een statig relïef 6—8, aanvankelijk in den tijd van Assurnasirapli II in *Woburn Abbey (Bletchley)*, Weidner, afb. 3, (884—859 v. Chr.) geplaatst. Evenwel naderhand een onhoudbaar voorstel gebleken: de figuren zijn lang niet meer zoo barsch als ten tijde van Assurnasirapli II. Zij zijn a.h.w. toeschietelijker geworden, ofschoon zij nog in geen enkel opzicht op de waarachtige menschelijkheid van de figuren op de reliëfs sedert Sanherib aanspraak kunnen maken. Het stuk in Woburn Abbey hoort ongetwijfeld thuis in een tijd welke meerdere generaties na Assurnasirapli II valt. De aangewezen weg is hier de vergelijking met door inscripties en aanteekeningen der opgravers te dateeren reliëfs uit het centrale paleis in Kalah van koning Tiglath Pilesar III (746—728 v. Chr.), in het *Britsch Museum*. (Vgl. o.a. Sidney Smith & C. J. Gadd, op cit. V en XI, 7 en 9). Als men er ook nog pl. 10, 151 van Gadd's groote werk, dat ik bij het schrijven dezer recensie voortdurend naast en tesamen met Weidner heb geraadpleegd, bij haalt, is het stuk in Woburn Abbey veilig en voor altijd als een van de reliëfs uit het paleis van den krijgshaftigen en prachtlievenden Tiglath Pilesar III thuis te brengen. Kortom de slotsom, waar Weidner na zijn eerste mislukte poging, in de addenda et corrigenda op blz. 154—155 en aan de hand van afb. 116 en 117 eveneens toe komt. — Er zijn geen uitdrukkingen van lof en sympathie te vinden voor de smetteloos-wetenschappelijke wijze waarop Weidner steeds dadelijk klaar staat om aanvullingen en verbeteringen in zijn werk aan te brengen, hetzij ingenio suo, hetzij gevolg gevend aan wenken en voorstellen door anderen geopperd. Het meest heeft Weidner aan C. J. Gadd te danken. Inderdaad is het de laatste, de 'deputy keeper' der Assyrische schatten in het *Britsch Museum*, die krachtens zijn aanleg en de meer dan waar elders ter wereld zoo inspireerende omgeving, de onvervangbare man is om — overigens zonder een zweem van aanmatiging — een werk als dat van Weidner voortdurend van zijn controleerende en verifieerende bemiddeling te laten profiteeren. Het gaat op een schrijver van Gadd aan Weidner terug, dat het vraagstuk, waar we het fragment Nr. 15 van het *Vaticaan*, Weidner afb. 13, 15—16 (daar denkt de schrijver aan reliëfs van Tiglath Pilesar III, evenwel met een vraagteeken) moeten thuisbrengen, is beslecht. Het behoort, aansluitend bij een brokstuk in de *Villa Durazzo Pallavicini in Genua-Pegli*, Weidner afb. 57, 66—68, tot een relïef uit het paleis van Assurnasirapli II in Kalah. Zulks is ook met den stijl het best te begrijpen, al hebben beide reliëfs (vgl. ook Weidner afb. 58 naar een teekening van A. H. Layard) al iets van een getemperde en verzachte woestheid, die al van de 9e eeuw uit, op latere tijden in de ontwikkeling der Assyrische kunst schijnt te wijzen.

Het is echter dringend gewenscht, ons nu niet langer meer in kriebelige lijntjes binnenin te verliezen. Meer zin heeft het, nu een afsluiting dezer regels in zicht is, om nog even de groote omtrekken van Weidner's publicatie, in één adem met Gadd's baanbrekend werk te noemen, te laten uitkomen. Het is het veelbelovende begin van een *Corpus der Assyrische reliëfs* in kleinere verzamelingen. Een onderneming van zuiver internationaal-wetenschappelijk gehalte. Oneindig nuttig en welkom, zij het dan ook uit een archaeologisch en kunsthistorisch oogpunt bezien, soms nog in een staat van zuivering van geringe gebreken en tekortkomingen, die stellig nog wat kunnen worden weggewerkt. Een werk, waarin de schrijver zich de universeele roeping van de oudheidkundige wetenschap bewust zijnde, steeds goede nota neemt van wat er ook door anderen in rechtstreeksch of indirect verband met zijn onderwerp te berde is gebracht. Dankbaar maakt Weidner ook gebruik van groote publicaties van Engelsche en Fransche zijde. (Op tal van manieren een opmerkelijk gunstige toestand: een kostbaar werk als Gadd's publicatie van 1936, is, in verband met protectionistische deviezen-regelingen en uit hoofde van andere soms nog meer te betreuren redenen, in Duitschland slechts in hoogst enkele exemplaren en dan nog niet altijd tot de aandacht waar het recht op had, doorgedrongen)

Weidner heeft met zijn werk van 1935—1939 de wetenschap een uitnemenden dienst bewezen, waar wij hem dankbaar voor zijn. Het is een publicatie, die in leemten en gapingen voorziet, nu zij allerlei reliëfs, van wier bestaan nauwelijks iemand af wist, voor direct gebruik in dienst van de archeologie heeft klaar gemaakt. Een ondersteuning, waar wij allen zoo dolgraag een spoedige en voortvarende voortzetting van tegemoet zouden zien, bij voorbaat diep dankbaar voor hetgene wat in de afbeeldingen en den tekst ook van die nieuwe afleveringen zal kunnen worden geboden. Weliswaar staat het oorlogsgeweld het welslagen eener dergelijke onderneming op het oogenblik nog in den weg. (Of men moest, bij wijze van toch nog niet geheel verloren intermezzo, een nieuwe publicatie van de Assyrische reliëfs ter hand nemen, door den Zwitserschen koopman Julius Weber, die van 1860—1868 in Bagdad vertoefde, in 1864 naar Zürich gestuurd, en thans in het *Archäologisches Institut der Universität Zürich*. De korte beschrijving van de hand van A. Boissier, *Notices sur quelques monuments assyriens à l'Université de Zurich* (Genève 1912) is, gezien den geweldigen vooruitgang, dien de studie van de Assyrische kunst sindsdien heeft meegemaakt, onherroepelijk verouderd. De lijst, die Gadd in zijn groote werk van 1936 heeft samengesteld, munt uit door zorgvuldigheid en zakelijke preciesheid, doch vraagt zeer dringend om afbeeldingen).

De bedoeling van het door Weidner aangevangen, en thans stagneerende werk blijft evenwel een fonkelende leidster, die haar licht verspreidt dwars door de somberheid dezer tijden. Laat dit het astrale symbool zijn, dat ons zal aansporen om, indien er ooit weer normalere toestanden mochten terugkeeren, het onderzoek inzake de kunst van de Assyriërs, op den voet van artistieke bewondering evenzeer als van

wetenschappelijke belangstelling, opnieuw krachtig ter hand te nemen.

Het zijn allereerst wel de werken van Gadd en Weidner, die ons automatisch in de gewenschte richting zullen sturen. Waarlijk de klinkendste hulde, die men den schrijvers van beide hierboven aangevoerde werken, ook van deze maar uiterst bescheiden plaats, ver van alle Assyrische grootschheid in musea, kan toezwaaien!

Leiden, 16. Juni 1944 C. KERN

* * *

Brieven uit het Archief van Mari (Tell Hariri)

II.

Naar aanleiding van: *Archives royales de Mari, II: Lettres*, publiées par Charles-F. JEAN. Parijs, Librairie Orientaliste P. Geuthner, 1941 (4to, CLIX blz.) = Musée du Louvre. Département des Antiquités Orientales. Textes Cunéiformes, Tome XXIII.

In den winter 1932/33 werd door de expeditie van het *Oriental Institute* der Universiteit te Chicago onder leiding van onzen landgenoot Professor Henri Frankfort in de puinhoopen van den Nebotempel te Chorsabad (het oude *Dûr-Šarrukin*) een uiterst belangwekkende vondst gedaan. Het was een kleitafel met de bijna volledige lijst der koningen van Assyrië, van het eerste begin af tot aan de regeering van *Aššur-nirāri V* (753—746 v. Chr.) toe, den onmiddellijken voorganger van den grooten Tiglatpileser III. In dit document zijn de namen van niet minder dan 107 Assyrische koningen opgeteld, met de namen van hun vaders en met het aantal van hun regeeringsjaren, waaraan in vele gevallen nog belangwekkende historische aanteekeningen zijn toegevoegd. Het document werd blijkens het onderschrift opgeteekend gedurende het tweede eponymaat van *Adad-bēla-ukin*, d.w.z. volgens onze jaartelling in het jaar 738 v. Chr., en wel door een zekeren *Kandalānu*, schrijver van den tempel te Arbela, naar een ouder origineel uit de stad Assur. Het is een historische oorkonde van den allereersten rang, waardoor de reeds eerder bekende lijsten uit Assur (vooral die van Essad Nassouhi, vgl. AfO IV, 1927, blz. 1—17) worden gecompleteerd. Dit nieuwe document biedt niet slechts de oplossing van menig raadsel, maar het plaatst ons tevens voor een reeks van nieuwe problemen, waarop men tot in alle bijzonderheden eerst dan zal kunnen ingaan, als de publicatie van den tekst in zijn vollen omvang voor ons bereikbaar is.

Dat deze publicatie tien jaar lang werd vertraagd, is ten zeerste te betreuren. Eerst in de jaren 1942/43 werd door A. Poebel de volledige tekst van deze koningslijst uit Chorsabad in de beide eerste jaargangen van het *Journal of Near East Studies* gepubliceerd en uitvoerig behandeld. De afleveringen van dit nieuwe Amerikaansche tijdschrift zijn door den oorlogstoestand helaas buiten ons bereik. Slechts de laatste van de drie afleveringen kwam onlangs van Chicago langs den omweg over Ankara in het bezit van E. F. Weidner, thans hoogleeraar aan de Universiteit te Graz. Deze aflevering bevat o.a. de volledige lijst der Assyrische koningen met hun regeeringsgetallen volgens de berekening van A. Poebel. Bovendien stond aan Weidner (behalve een onduidelijke photo van de voorzijde) een voortreffelijke photo der achterzijde van deze kleitafel ter beschikking, gepubliceerd in het Engelsche tijdschrift *The Sphere* van 7 April 1934. Op grond van dit materiaal heeft hij in het zooeven verschenen nummer van het *Archiv für Orientforschung* (afgekort AfO) XIV, 5/6, 1944, blz. 362—369 de achterzijde (beginnende met koning *Ellil-nāṣir II*, 1430—1425 v. Chr.) ontcijferd en getransscribeerd en er, naast vele belangrijke opmerkingen, de volledige lijst der 116 Assyrische koningen met hun jaartallen volgens zijn eigen berekening aan toegevoegd.

Door dit nieuwe materiaal vertoonen zich enkele van de historische gegevens, in ons eerste artikel over de brieven uit het archief van *Mari* (boven, blz. 55—58) naar voren gebracht, in een ander licht. Wij beginnen met de correctie van een drukfout en met enkele aanvullingen. Op blz. 57, 2de kolom, moeten de regels 17 en 18 van boven van plaats verwisselen. Mijn bedoeling was, dat omstreeks het midden der 18de eeuw v. Chr. door de Amorietische vorsten van Mari, *Jagitlim* en daarna diens zoon *Jaḫdulim*, met de Assyrische vorsten een verdrag werd gesloten, waardoor wederzijdsche aanvallen werden belet. Deze Assyrische vorsten zijn blijkbaar eveneens van Amorietischen bloede geweest: *Ilā-kabkabu* (vgl. over hem Thureau-Dangin RA XIII, blz. 144 en 191 v.v.) en diens zoon(?), de groote koning *Šamši-Adad I* (1729—1697 v. Chr. volgens Weidner). Hier past het eerste vraagteeken op grond van de nieuwe gegevens. In de lijst van Chorsabad verschijnt *Ilā-kabkabu* (of *Ilu-kapkapi* volgens de spelling van Weidner), de zoon van Jazkur-ilu, als de 25ste koning, terwijl *Šamši-Adad I*, de zoon van een vorst van denzelfden naam, als N° 39 door dertien regeeringen van dezen is gescheiden. De oplossing van deze moeilijkheid is eenvoudig. Men moet twee vorsten van den naam *Ilā-kabkabu* onderscheiden, waarvan de tweede, de vader van Šamši-Adad, nog niet in het bezit van de hoofdstad Assur is geweest, zoodat er geen aanleiding was, zijn naam als Ilā-kabkabu II in de lijst op te nemen. Wel komt echter de vraag op, of inderdaad al de oudere koningen der lijst van Chorsabad (No. 1—30) met hun voor het meerendeel Churrietische of Amorietische namen werkelijk reeds over geheel Assyrië hebben geregeerd. Men moet rekening houden met de mogelijkheid, dat de voorvaderen van usurpatoren (zooals van Šamši-Adad I) als het ware achteraf gelegitimeerd en om zuiver politieke redenen ten onrechte in de koningslijst opgenomen werden.

Dit zou een soortgelijk geval zijn als bij de oudste koningen uit de dynastie der Kassieten, die in de Babylonische koningslijsten zijn opgenomed, hoewel zij in geen geval in Babylon hebben geresideerd noch over geheel Babylonië kunnen hebben geregeerd. Men

moet, zooals reeds op blz. 57 *a* werd aangeduid, ernstig rekening houden met bepaalde politieke strekkingen van deze lijsten. Bij de Assyrische koningen is het vermoedelijk het streven geweest om de heerschende dynastie vast te knoopen aan het machtige (voor ons helaas nog steeds nevelachtige) rijk van *Chanigalbat*, den voorlooper der rijken van Churri en van Mitannu. Bij de Kassietische koningen is de strekking duidelijker: de legitimiteit van de dynastie rechtstreeks te doen aansluiten bij de laatste koningen der dynastie van Larsa en daarmede bij de koningen van het Nieuw-Sumerische rijk. De verbindende schakel was in dit geval het landschap *Jamutbal* of *Emutbal* in het Zagros-gebergte, dat de zetel zoowel van de oudste Kassieten alsook van Kudurmabuk, den vader der koningen Warad-Sin en Rîm-Sin is geweest. Vandaar ook het eigenaardige feit, reeds eerder opgemerkt (vgl. Böhl, MLV II, blz. 48), dat nog de latere Kassietische koningen niet alleen in de taal en den vorm van hun opschriften, maar zelfs in hun titulatuur zorgvuldig den stijl der koningen van Isin en van Larsa nabootsen. Weer anders is het gesteld met de lijsten der oudste dynastieën, die aan die van Akkad voorafgaan. Daar is een anti-Sumerische en pro-Akkadische strekking duidelijk te bespeuren. Vandaar, dat de machtige Sumerische dynastie van *Lagaš* in deze oudere lijsten met stilzwijgen wordt voorbijgegaan, terwijl in de plaats daarvan de gelijktijdige ephemere koningen van *Mari*, *Akšak* en *Kiš*, die als voorloopers der dynastie van Akkad werden beschouwd, als dynastie X—XIII prijken (vgl. JEOL I, blz. 125). Deze lijsten zijn geenszins enkel uit historische belangstelling saamgesteld en moeten door ons met een kritisch oog worden bekeken.

De laatste en wellicht (naast Dungi of Šulgi) grootste koning der Sumerische renaissance was *Rîm-Sin*, de oudere tijdgenoot en tegenstander van den grooten Hammurabi van Babylon. Tot nu toe meende men, dat zich het rijk van dezen *Rîm-Sin* met de hoofdstad te Larsa zoover naar het Noorden zou hebben uitgestrekt, dat hij als een der onmiddellijke voorgangers van *Šamši-Adad I* ook over Assyrië zou hebben geregeerd. Deze meening (die o.a. ook werd voorgestaan door B. Meissner, *Könige Babyloniens und Assyriens*, blz. 95) berustte, zooals de lijst van Chorsabad thans aantoont, op een vergissing. Men had (met Weidner, *Die Könige von Assyrien*, MVAeG 1921, 2, blz. 42—46) te verstrekkende historische gevolgtrekkingen afgeleid uit de onzekere aanvulling van een verminkten naam in het kleine brokstuk der koningslijst uit Assur VAT 11554, Vz.r. 4 (gepubliceerd KAV No. 15). De 37ste koning van Assyrië heette echter blijkens de lijst van Chorsabad niet Rîm-Sin, maar *Narām-Sin*, en hij is de zoon geweest van zijn voorganger op den Assyrischen troon Puzur-Aššur II en de kleinzoon van den grooten koning *Šarrukin* of Sargon I uit het oude geslacht van koning Ilušuma die op zijn beurt zijn invloedsfeer tot over het oude Sumerië had uitgestrekt. Dat koningen uit deze dynastie, die na een regeering van eenige eeuwen door den Amorietischen usurpator Šamši-Adad I werd verjaagd, opzettelijk namen der grootste koningen uit de oude en machtige dynastie van Akkad hebben aanvaard, is begrijpelijk. *Narām-Sin* is trouwens een gewone naam in deze periode, die o.a. ook door een der vorsten van Ešnunna werd gedragen (evenals ook door een ziener van dien naam, zie beneden in brief No. 15). Van een heerschappij van het rijk van Larsa over Assyrië onmiddellijk vóór de periode der brieven uit Mari moeten wij afzien.

Thans een enkele aanvulling bij de in het vorige nummer behandelde brieven uit Mari, die door Ch. F. Jean in spijkerschrift geautografeerd zijn. In brief N° 5 was sprake van o.a. honderd vrije burgers, die Jasmaḫ-Adad, de Assyrische stadhouder van Mari, in opdracht van zijn vader, den koning Šamši-Adad I, naar *Qaṭanum* moet zenden. Deze stad *Qaṭānum* nu ligt, zooals G. Dossin (RA XXXVI, blz. 50 vlg.) reeds op grond van andere gegevens heeft opgemerkt, aan de overzijde van de groote Syrische woestijn, ongeveer tien dagreizen van Mari verwijderd. Zij is identiek met de uit de Amarna-brieven (ed. Knudtzon No 52—55) bekende stad *Qaṭna*, gelegen bij Hamat aan den Orontes op de plaats van den tegenwoordigen puinheuvel *Mišrife*, vermaard ook door de opgravingen van den graaf *du Mesnil du Buisson*. Dit is een bewijs te meer voor de uitgestrektheid van de invloedsfeer der vorsten van Mari en voor de veiligheid der verbindingswegen.

N° 10, waarvan de inhoud over 't algemeen duidelijk is, schijnt met een spreekwoordelijk gezegde te beginnen. „Zij zit aan den rand (eig. het hoofd) van het veld" zou kunnen beteekenen: „ik ben aan 't eind van mijn kracht of van mijn geduld"; vgl. de uitdrukking *rēš eqlišu kašādu* „het veld ruimen" (eig. den rand van zijn veld bereiken) in de omina-teksten.

De volgende nummers 11—19 behooren eveneens in de periode der Assyrische overheersching van Mari onder *Jasmaḫ-Adad*, dus vóór de herovering van het rijk van Mari door Zimrilim.

N° 11 is stellig een brief van Jasmaḫ-Adad aan zijn vader Šamši-Adad. Misschien beteekent de naam *Addā* hier eenvoudig „mijn vader" of „vadertje" (dus = *abia*). In dit geval heeft ook deze brief betrekking op de voorgenomen reis. Zijn vader (of *Addā*) heeft vroeger een zekeren Itam-bisir wegens bericht over deze reis tot hem gezonden. De inhoud van diens boodschap is wegens verminking van den tekst onduidelijk. Op de achterzijde van dit fragmentarisch bewaarde schrijven vraagt hij zich af, of hij de reis zal aanvaarden en laat hij de beslissing over aan zijn vader (vgl. den index bij Jean, noot 1).

N° 12 is een brief van Itamri-ilam aan „mijn heer", vermoedelijk aan Jasmaḫ-Adad. Slechts weinige regels zijn onverminkt bewaard gebleven. De schrijver spreekt over boden, die hij naar Ḫana (gelegen aan den Eufraat, dicht bij de uitmonding van den Ḫabur) heeft gezonden; hij verzoekt Ḫardum en Jaqim-Adad tot hem te zenden en spreekt in r. 22 v. over de

herhaalde zending van een boodschapper aan den koning Šamši-Adad.

Nº 13 werd bewerkt door wijlen F. Thureau-Dangin, RA XXXVIII, blz. 41 vv. Van dit nummer, vermoedelijk voorloopig het laatste, dat van deze *Revue* te Parijs is verschenen, schijnt helaas nog geen exemplaar ons land te hebben bereikt. Wij beperken ons tot een korte inhoudsopgave, zooals wij die meenen te begrijpen. De brief is geschreven door Samāda-aḫum aan „mijn heer" (Jasmaḫ-Adad?). Na de inname van de stad Zibat was sprake van een tocht van mijn heer naar Mara (of Bara, r. 4). Daar mijn heer geen knechten naar Zibat stuurde, heeft de schrijver van den brief gemeend, dat mijn heer naar zijn land was teruggekeerd en dat hij hem zijn aandeel aan den buit moest zenden (r. 8: *zitti bēlia lušari*). Dus zond hij het aandeel (*ziti* aan te vullen in r. 9) door vier knechten. Mijn heer echter beweerde, dat de knecht (d.w.z. de schrijver van den brief) nog grooter buit zou hebben behaald (r.ll: *wardum šallatam mattam ilqi*). Dus heeft deze de officiers en hoofdlieden (r. 12: *rab-pirsim u laputti*) gevraagd hem het ontbrekende deel en de portie (r. 13: *zitti isqam*) te geven. Hoewel hij drie of vier dagen wachtte, zijn deze offers er echter slechts op uit geweest, hun buit te vermeerderen en hem niets daarvan te geven (r. 16—18: *šalatam .... šumudim u aiaši mimma lā nadānim*). Op den vijfden dag liet hij zes grenadiers aantreden en zond hen naar hun heeren terug. Daarna riep hij de verschillende officiers en diende hun de volgende berisping toe (r. 24: *šiptam kīam addin ummāmi*, vgl. voor *šiptum* „berisping" Thureau Dangin, *Orientalia*, vol. 12, 1943, blz. 110 vlg.): dat aan mijn heer een ruim aandeel toekomt (r. 25: *maduma isiqti bēlia*) en dat de opperhoofden, schrijvers en officiers, als zij het aandeel niet uitleverden, een zware zonde begingen tegen de goden Dagan en Ibir(?) en tegen de vorsten Šamši-Adad en Jasmaḫ-Adad (r. 27—30: *asak Dagan* enz. *rab-Amurrim* enz. *ikul*), wie van hen dan ook de aan den grenadier toevertrouwde buit zou hebben weggenomen (r. 30: *ša šalat rēdim iṭeru*). Bovendien liet hij hen bij den koning zweren, echter zonder succes. Sedert deze berisping waren nog geen tien dagen verstreken (r. 33: *warki šiptia ūmu 10kam ūl waṣi*), toen kwam een brief van uw vader (dus van Šamši-Adad?), waarin stond, dat degene onder de knechten een misdaad heeft begaan (r. 35: *asaki ikul*), die iets van den buit heeft weggenomen. Mijn heer moge de zaak laten onderzoeken! De schrijver heeft niet uitvoerig kunnen schrijven (r. 38 v.: *kīma watrūtim ana bēlia lā ašpuram*); hij eindigt met de gebruikelijke mededeeling omtrent den welstand der troepen van mijn heer.

Nº 14 is een brokstuk zonder adres, waarvan geen enkele regel volledig bewaard is gebleven. In r. 5 en 6 worden *Šamši-Adad* en *Jasmaḫ-Adad* naast elkander vermeld.

Nº 15 is de eerste der vijf brieven (Nos 15—19) van *Išme-Dagan*, den lateren koning van Assyrië (1696—1657 v. Chr. volgens Weidner) aan zijn broer *Jasmaḫ-Adad*. Waarschijnlijk is de laatstgenoemde de oudste der beide broers geweest, zoodat Išme-Dagan eerst na diens vroegen dood kroonprins werd. Ook deze brief is slecht bewaard; de lacunes kunnen echter voor het meerendeel aangevuld worden. De brief handelt over een ziener *Narām-Sin* (een gewone naam in dien tijd), die door den koning (Šamši-Adad) naar de vesting Šitullim zou worden gezonden. Tot nu toe heeft deze Narām-Sin bij Išme-Dagan vertoefd en heeft hij hem ten dienste gestaan (r. 16: *ša ina rēšia izzazu*). Als de koning nu een ziener naar Šitullim wil zenden, zal hij hem aan den koning ter beschikking stellen. Šitullim is immers een open stad(?), waar geen ziener aanwezig is. De tweede helft van den brief (van r. 30 af) handelt over de hernieuwing van de torens of pilaren (r. 30: *ana išdimātim šudušim*), die daar moeten worden opgericht, waar de koning het beveelt, en over de restauratie der poorten van den tempel van den god Dagan. Het voorbeeld hiervoor is het paleis van *Kurda*, dat de adressaat in al zijn pracht kent, evenals ook de omstreken van Kurda (de residentie van den naamgenoot van den grooten Ḫammurabi).

Nº 16 is reeds uit den tijd van opkomende onlusten en gevaren afkomstig. Išme-Dagan stelt zijn (wellicht ouderen, maar zwakkeren) broer in dezen brief niet minder dan drie keer gerust: „Ik ben behouden gebleven .... uw hart make zich in geen enkel opzicht bezorgd (r. 4—6 aan te vullen: *šalmāku .... mimma libbaka lā tanaḫḫid*) .... de veiligheid van de hulptroepen heb ik verzekerd; gij behoeft u over Mari niet ongerust te maken. De lieden uit de vesting van Mari bevinden zich hier bij mij; wees dus in geen enkel opzicht bezorgd." Uit dezen brief blijkt, dat de karakteristiek, die wij aan het eind van het eerste artikel van Jasmaḫ-Adad hebben gegeven, juist was. Hij is allesbehalve een held geweest.

Nº 17 verplaatst ons te midden van dezelfde gevaren. De brief, waarvan de voorzijde slecht bewaard is gebleven, handelt over de zending van berichten en van troepen. De achterzijde luidt: „Nu heb ik 300 soldaten onder *Rēʾi-ilum* naar u toegezonden; deze soldaten zullen u bijstaan."

Nº 18. Deze brief handelt, als wij de belangrijkste uitdrukking goed begrijpen, over een gedeporteerde (*nasīḫum*), die gevlucht was, waarna zijn broeder in zijn plaats naar de hoofdstad Mari moest worden gezonden. Later werd ook de vluchteling zelf in de stad Sagaratim gegrepen en op last van de Assyrische overheerschers terechtgesteld. Het gevolg van deze willekeur was een oproer onder de bevolking van de stad Sagarātim tegen het Assyrische bewind. De Assyrische prins Išme-Dagan bericht over deze gebeurtenissen aan zijn broeder, den Assyrischen stadhouder, ongeveer het volgende: „Mij gaat het goed. Het gebied van Ekallatim (in Noordelijk Babylonië, de residentie van Išme-Dagan) en van Jaḫrūra (bij Sippar?) heb ik ten strijde opgeroepen (r. 6 *utebbib*, eigenl. heb ik gewijd; mogelijk is ook de opvatting: heb ik van vijanden gezuiverd; vgl. echter No 1, r. 10). Toen ik het gebied van Raṣaba in Jamutbal opriep (of zuiverde), hebben de opperhoofden (*sugāgu* „sheiks") mij het volgende medegedeeld: „Een gedeporteerde, die naar Mari gedeporteerd was, is gevlucht (*nasīḫu ša ana Mariki nasḫu iḫtaliqma*); zend dus zijn broeder hierheen in zijn plaats naar Mari (*aḫašu annānum ana puḫātišu ana Mariki [ṭurdam]*)!" Dit hebben zij gezegd.... Gij moet weten, dat er in Sagarātim terwille van de gedeporteerden een oproer is ontstaan (r. 30 vv.: *widi aššum nasīḫi ina Sagarātim sartum ibbaši*). De koning had hem (n.l. den gevluchten dwangarbeider) daar laten terechtstellen (r. 33 v.: *šarrum napištašu ašrānum iduk*)!"

Nº 19 handelt eveneens over wederzijdsche berichten tijdens den opstand, die door *Išme-Dagan* aan zijn broer worden medegedeeld. De aanvulling *ana Jasmaḫ-Adad* is in den eersten regel zoo goed als zeker. Daar slechts het eind van de meeste regels bewaard is gebleven, zien wij hier af van een poging tot aanvulling en vertaling.

De inspanning van den Assyrischen prins om de vijandschap alom te onderdrukken en om zijn zwakken broeder moed in te spreken is vergeefs geweest. De tegenstand, die hij alom ontmoette, was een nationale beweging, waarvan de ziel is geweest de laatste nakomeling van de door de Assyriërs verdreven dynastie: *Zimrilim*. Deze Zimrilim heeft straks na de behaalde overwinning den troon van Mari beklommen. Met zijn glansrijke regeering werd een nieuwe bloeitijd in de geschiedenis van deze aloude stad ingeluid.

Over den bevrijdingsoorlog zelf, die niet lang kan hebben geduurd, ontbreken tot nog toe de nadere berichten. Dat de bevrijding van Mari nog tijdens het leven van den grooten Assyrischen koning Šamši-Adad I moet hebben plaats gehad, is duidelijk, daar anders de weinige jaren tusschen den dood van Šamši-Adad en de verwoesting van Mari door de Babyloniërs onder Ḫammurabi te kort zouden zijn voor den bouw van het reusachtige paleis en ook voor de uitgebreide correspondentie van koning Zimrilim met de onderworpen vorsten en met de bevriende hoven.

Het is immers aan geen twijfel onderhevig, dat alle nu volgende brieven (No. 20—41) uit de regeering van dezen koning *Zimrilim* afkomstig en voor het meerendeel aan hem persoonlijk gericht zijn. Met het adres „aan mijn heer" (*ana bēlia*) is van nu af uitsluitend deze koning *Zimrilim* bedoeld. Dat hij een der machtigste en rijkste vorsten van zijn tijd geweest is, blijkt uit de uitgestrektheid van zijn door A. Parrot opgegraven paleis en door den omvang van zijn correspondentie. Desondanks was zijn heerschappij van het begin af bedreigd door machtige concurrenten, waarvan de gevaarlijkste de groote Ḫammurabi van Babylon geweest is.

Van deze concurrentie tusschen de beide koningen *Zimrilim* en *Ḫammurabi* getuigen de brieven No. 20—32, die wij in het volgende artikel hopen te behandelen. Zij zijn afkomstig van een zekeren Ibalpel, die in opdracht van den koning van Mari aan het hof te Babylon de rol van zaakgelastigde of resident vervult en die zijn koning in 't geheim over alle gebeurtenissen en stroomingen aan dit hof inlicht.

De vraag ligt voor de hand, waarom de Assyrische invloed in den concurrentiestrijd der groote mogendheden plotseling was uitgeschakeld. Het Assyrische rijk, dat zooeven nog onder een koning als Šamši-Adad de lakens had uitgedeeld, raakte nog gedurende diens leven en regeering opeens op den achtergrond. Er is geen sprake van, dat Zimrilim ook over het eigenlijke Assyrië zou hebben geregeerd. De reden van deze plotselinge verzwakking der Assyrische macht moet verder in het Noorden en in het Noord-Westen worden gezocht.

Men zou kunnen denken aan een versterking (wellicht door een verbond met de Kassieten) en aan een plotselingen aanval van die mogendheid, waaruit twee eeuwen later het rijk van *Mitannu* is gegroeid, dat zijn macht nog in den Amarna-tijd over Nineve heeft uitgestrekt. Tusschen *Šamši-Adad I* (1729—1697 v. Chr.) en *Aššur-nirāri I* (1496—1471 v. Chr.) had in Assyrië geen enkele koning eenige macht noch beteekenis, en zelfs de opschriften ontbreken gedurende deze eeuwen daar zoo goed als geheel. Over de bijzonderheden, die ook in verband met de in het beroemde hoofdstuk Genesis 14 veronderstelde politieke situatie van belang zouden kunnen zijn, tasten wij voorloopig nog in het duister.

Leiden, 1 September 1944 F. M. TH. BÖHL

IRANICA

CLEMENT HUART ET LOUIS DELAPORTE, *L'Iran antique, Élam et Perse et la civilisation iranienne*. Nouvelle édition refondue de *la Perse antique*. Parijs, Édition Albin Michel, 1943 (8vo, XXXII en 516 blz., 16 platen, 75 tekstill., 3 kaarten) = L'Évolution de l'Humanité, Synthèse collective, XXIV, dirigée par Henri Berr. Première section, V. — Le monde antique en marge de l'Empire romain II.

Dit in de serie *L'Évolution de l'Humanité* uitgekomen boek is een nieuwe, meer uitgebreide uitgave van Huart, *La Perse antique*, dat in 1925 is verschenen. De uitbreiding is omvangrijk, want terwijl het oudere werk na een inleiding over de geographische gesteldheid van Iran en de in dat gebied gebruikelijke talen en letterteekens bijna onmiddellijk overging op de geschiedenis van het Medische en het Achaemenidische Rijk, wijdt het nieuwe boek eerst een uitvoerige bespreking aan de proto-Iraansche beschaving, zoodals die de laatste tientallen jaren is afgelezen uit de resultaten van de opgravingen, en aan de oude geschiedenis van Elam, zooals de Sumerische, Babylonische en Assyrische bronnen die inmiddels hebben doen kennen. Daarop volgt dan weer het vervolg van Huart's oorspronkelijke tekst, waarin de uitgever, naar hij meedeelt, slechts zulke wijzigingen aanbracht als noodzakelijk waren geworden door de nieuwste onderzoekingen.

Het is in den laatsten tijd steeds duidelijker geworden, dat zoowel voor de geschiedenis van het

geestesleven der menschheid als voor die der archaeologie Iran van de grootste beteekenis is geweest. Daarom is een werk als dit, dat alle tijdperken doorloopt tot aan den ondergang van het Sassanidische Rijk toe, een welkome aanwinst. Het belangrijkste deel ervan vormen natuurlijk Delaporte's aanvullingen, die op de nieuwere gegevens berusten. In de eerste plaats het overzicht over de praehistorische beschaving van het merkwaardige gebied. Langen tijd heeft Susa alleen gestaan voor deze periode: de Fransche opgravingen hadden haar tot een klein eiland van kennis gemaakt te midden van een mistige zee van onkunde. Thans is de mist ten deele weggetrokken en de eenzaamheid verbroken: *Susa* bleek te behooren tot een uitgestrekt cultuurgebied, dat niet alleen het bewoonbare Iran omvatte, maar ook nog verder naar het Oosten doorliep. Het middelpunt van deze beschaving niet slechts, maar ook de bakermat ervan, lag volgens Delaporte op de Iraansche hoogvlakte; vooral het door Ghirsman opgegraven *Tepe Sialk* toont duidelijk de vroegste ontwikkeling. Het aardewerk heeft in den beginne nog slechts geometrische versiering, huisdieren vermeerderen eerst geleidelijk in soortenaantal, koper is wel al gauw bekend, maar aanvankelijk nog slechts zeer spaarzaam gebruikt voor eenvoudige sieraden. *Sialk* II vertegenwoordigt een belangrijke phase in deze cultuur: dan worden de eerste kleisteenen in de zon gedroogd, het paard blijkt getemd te zijn, en op het aardewerk vertoonen zich voor het eerst de bekende bokken- en vogelrijen, die vervolgens ingang vinden over heel Iran, zoodat er een zekere cultureele eenheid schijnt te ontstaan van het Westen naar het Oosten. Die eenheid wordt pas weer verbroken als in het derde millennium v. Chr. *Elam* Sumerische elementen gaat overnemen en doorgeven.

Op de beschrijving van het centrum op de hoogvlakte volgt die der nederzettingen aan de peripherie, een reeks, die loopt van *Tepe Giyan* in het Zagrosgebergte tot aan *Persepolis* in het Z.O. De invloed van de hoogvlakte gaat echter nog verder dan Persepolis: over *Persis* heen bereikt hij *Makran* en *Beluchistan*, waar de Iraansche beschaving samensmelt met de inheemsche. Uitstraling naar het Westen meent de schrijver waar te nemen in het gebied ten Noorden van de Kaukasus, waar de vazen van *Maikop* haar zouden bewijzen, en in *Sumer*, waar ze tot uiting zou komen in de glyptiek. Van alle kenteekenen der *proto-Iraansche beschaving* is de beschildering van het aardewerk het meest karakteristieke. Als we dus willen zien, hoe lang het inheemsche bleef voortleven, dan zullen we in de eerste plaats uitzien naar de bekende vazenmotieven. Terwijl in sommige streken, zooals in *Susa*, deze sierkunst niet langer bleef voortleven dan de Sargonidische tijd, en ze in het Noorden in *Tepe Hissar* al vroeg moet vluchten voor de zwart-grijze ceramiek, die mogelijk uit de Turkmeensche steppen stamt, bleef ze elders tot ver in het tweede millennium v. Chr. in eere. Zoo b.v. in *Tepe Giyan* in de Zagros.

De historische tijd begint voor Iran veel en veel later dan voor Mesopotamië; hij komt eigenlijk pas wanneer de Iraansche stammen zich reeds een paar eeuwen in het land hadden gevestigd. De landstreek *Elam* vormt hierop echter een uitzondering. Zijn ligging bracht het in aanraking met *Sumer*, waardoor het volk al vroeg werd geïnspireerd tot het scheppen van een eigen schrift. En dat niet alleen, maar het wordt herhaaldelijk vermeld in de teksten van zijn Mesopotamische buren. Er zijn zoo een vrij groot aantal gegevens voor een geschiedenis van Elam, al is dat tot nu toe nog een geschiedenis, waarin groote hiaten gapen en de groote lijn dikwijls wordt afgebroken. De verhouding van Elam tot Mesopotamië is een eindeloos zich herhalend relaas van aanvallen en overvallen geworden. Vele van de beschreven expedities waren ongetwijfeld van geringe omvang; welvaart en vooruitgang zouden haast onmogelijk zijn geweest als dit niet zoo was. Maar daartusschen door kwamen er toch ook regelrechte veroveringstochten voor, die aan den eenen of aan den anderen kant tijdelijk de onafhankelijkheid deden verloren gaan.

Sedert Sargon was Elam nauwer verbonden met Mesopotamië: Naram-Sin richtte in Susa bouwwerken op, en de Akkadische beschaving begint gedeeltelijk de Elamitische te verdringen. Terwijl te voren de Elamiten hun eigen, nog onvertaalbare schrift gebruikten, nemen ze nu dat der Akkadiërs over, en zelfs komt het Akkadisch in gebruik naast de landstaal, om er in eere te blijven tot aan den Achaemenidischen tijd toe. Ook aan aardewerk en glyptiek is het verdwijnen der inheemsche traditie na te gaan. Dit alles weerspiegelt de politieke verhoudingen: Elam is meer onder de heerschappij van de bewoners der vlakte dan dat het geheel onafhankelijk is of zelf in de vlakte op verovering uitgaat. Toch kwam dit laatste ook wel voor; zoo maakte Elam, door Ibi-Sin gevangen te nemen, een einde aan de derde dynastie van Ur, en daarmee aan alle politieke macht van het oude Sumer. Maar kort daarop werd Elam weer door den koning van Larsa veroverd, en daarmee eindigde ook voor Elam een historische periode: die van het koningschap. Als later Elam weer vrij is, staat het onder een Hoogen Commissaris, die zijn stadhouderschap blijkbaar aan de goden ontleent. Merkwaardig is, dat een magistraat trapsgewijze opklimt tot deze hoogste waardigheid.

In de periode der hooge commissarissen beginnen de Kassiten uit het Zagrosgebergte naar de vlakte op te dringen. Zoo duister de eeuwen van hun heerschappij over Babylonië" zijn, even duister en onbekend is de gelijktijdige geschiedenis van Elam. Als het licht weer schijnt blijkt Elam opnieuw een koninkrijk te zijn, en weer begint het eeuwenoude verhaal van Babylonische overwinningen op Elam en Elamitische successen tegen Babylon. Na één der laatste wordt in de twaalfde eeuw de beroemde wetstèle van Hammurabi naar Susa overgebracht. Vanaf de helft der 12de tot aan het einde van de 9de eeuw ontbreken opnieuw de Elamitische teksten. Assyrische bronnen vullen echter de lacune aan, want nu komt de tijd van de Assyrische veroveringstochten, die ook Elam niet sparen. Het is ten slotte Assurbanipal, die Susa verwoest en voor goed een eind maakt aan de zelfstandigheid van Elam.

In een uitgebreide studie over één bepaald onderwerp kan een schrijver zich veroorloven, alle theorieën te bespreken, die naar aanleiding van zijn onderwerp zijn verkondigd; in een veelomvattend werk als dit kan hij dat natuurlijk niet, en niemand zal van hem verwachten, dat hij op elk onderdeel ervan alle zoeklichten laat schijnen waarmee het reeds door verschillende geleerden beschenen is. Niettemin moet het toch eigenlijk den lezer duidelijk worden waar de belangrijkste problemen liggen, al worden die niet uitvoerig voor hem uitgewerkt. En op dit punt schiet dit overigens zoo interessante werk wel eenigszins te kort. Om slechts enkele voorbeelden te noemen: de verhouding tusschen de proto-Iraansche en de zeer vroege Noord Syrische en Assyrische beschavingen, die ook met dierornamenten beschilderd aardewerk kenden, wordt niet besproken; de lezer kan gemakkelijk den indruk krijgen, dat de *Ubaidcultuur* van Sumer de oudste beschaving was die het vermelden waard is. Proto-iraansche invloed wordt wel verondersteld in Beluchistan, maar de *Indusbeschaving* bespreekt de schrijver niet, ofschoon er toch ook daar bewijzen zijn voor een zekere samenhang met Iran. Het verband tusschen de Proto-Iraniërs en de Sumeriërs blijft eveneens onbesproken. Het feit, dat er ook nog andere meeningen bestaan dan die van Delaporte wordt voor den oningewijden lezer verder eenigszins verborgen gehouden, hoewel dit juist zijn weetgierigheid zou prikkelen.

Dan heeft Huart's tekst, ofschoon bijgewerkt, niet voldoende geprofiteerd van nieuwere kennis en inzicht. De oude theorie over de Achaemenidische kunst prijkt er nog altijd in volle glorie: de studie der Achaemenidische monumenten, zoo heet het, bewijst, dat de uitvoering was opgedragen aan kunstenaars, geschoold in de Assyrische, de Egyptische, en zelfs ook al een beetje in de Grieksche kunst. Deze opvatting, eigenlijk reeds lang verouderd, had ten minste aangevuld moeten worden met de vermelding, al was die tegelijkertijd de verwerping, van latere inzichten aangaande originaliteit en cultureelen samenhang van de Perzische kunst.

Dit wat de archaeologische inhoud van het werk betreft. Wat het meer geschiedkundige gedeelte over het oude Elam aangaat, bij alle uitvoerigheid en de rijkdom aan gegevens op allerlei gebied, blijft er ook daar nog iets te wenschen: een grootere overzichtelijkheid voor den gewonen lezer, voor wien de namen van de Elamitische heerschers slechts namen zijn. De chronologie zal hem vaak onduidelijk wezen, want de schrijver staat hem zelden of nooit bij met een jaartal of een duidelijke indeeling van de verschillende tijdperken, die Elam heeft doorgemaakt. Een aanvullend voorwoord en een chronologische tabel achterin komen wel eenigszins aan zijn verlangens tegemoet, maar kunnen toch niet geheel het gebrek aan overzichtelijkheid van den tekst vergoeden.

Maar alle onvervulde wenschen, die men zou kunnen koesteren, nemen toch niet weg, dat wij dankbaar kunnen zijn voor een zooveel omvattend, en zooveel bijzonderheden biedend werk als dit over de geschiedenis van Iran.

Huis ter Heide, 12 Augustus 1944 ANNA ROES

PRAE-HELLEENSCHE BESCHAVINGEN

De Zweedsche opgravingen op Cyprus 1927—1931

EINAR GJERSTAD, JOHN LINDROS, ERIK SJOQVIST, ALFRED WESTHOLM, *The Swedish Cyprus Expedition. Finds and results of the excavations in Cyprus, 1927—1931.* Volumes I—III Text & Volumes I—III Plates. Stockholm, The Swedish Cyprus Expedition, 1934—1937 (4to).
Vol. I. *Text*, 1934 (L en 578 blz., 217 afbeeldingen in den tekst, 16 kaarten en plattegronden).
Vol. I. *Plates*, 1934 (155 platen).
Vol. II. *Text*, 1935 (XLV en 861 blz., 299 afbeeldingen in den tekst, 30 kaarten).
Vol. II. *Plates*, 1935 (250 platen).
Vol. III. *Text*, 1937. (XXVIII en 675 blz., 385 afbeeldingen in den tekst, 41 kaarten.
Vol. III. *Plates*, 1937 (208 platen).

De zorgen welke het woord „koper" ons in de laatste jaren heeft berokkend waren niet in de eerste plaats die, welke den archaeoloog bezig zullen houden. De laatste wil zijn speurzin beproeven op het grijze verleden van de aardrijkskundige grootheid die wij thans nog altijd als de bakermat van de bewerking van het koper „Cyprus" bestempelen. Cyprus, het uitgestrekte eiland met een grootste lengte van ruim 200 km bij wat minder dan de helft daarvan in maximum breedte, dat zich verheft boven de weidsche wateren van het oostelijk bekken der oude wereldzee! Door de aardrijkskundige ligging voorbestemd om zeer letterlijk in een maalstroom van invloeden te worden opgenomen. Eenerzijds uit het voor Cyprus meer dan voor onze contreien Nabije Oosten, hoofdzakelijk Syrië en Klein-Azië, anderzijds met verschillende tusschenstations tenslotte uit het gebied van de Egeïsche zee. Stroomingen van zeer uiteenloopende richting die bewerkstelligen, dat het eiland en zijn langs oudheidkundigen weg tot nieuw leven gebrachte oude beschaving inderdaad iets hebben van een draaikolk. Toch hebben de vlagen van vreemde invloeden nimmer gemaakt dat de stevigheid van den eigen bodem in cultureel opzicht aan het wankelen werd gebracht. Samengaan van heterogene invloeden, vereenigd tot een betrekkelijk eigen geheel, behoort bij archaeologisch-waardevolle stukken, die de bodem van Cyprus heeft opgeleverd tot het allergewoonste. Het is bij tal van voortbrengselen net of er bij aandachtige beschouwing iets uit te voorschijn komt dat de met al zijn kennis van componenten van vreemden oorsprong beetgenomen waarnemer gevoegelijk met den term specifiek-Cypriotisch mag betitelen.

Reeds in de 19e eeuw was het eiland Cyprus het tooneel van verschillende opgravingen en onderzoe-

kingen: naar onze tegenwoordige begrippen zeer onwetenschappelijk is de schatgraverij op instigatie van generaal Luigi Palma di Cesnola, veel beter verantwoord zijn de opgravingen onder Ohnefalsch—Richter en bovenal die van de Engelsche expeditie welke in 1894 zeer belangrijk nieuw archaeologisch materiaal aan het licht wist te brengen. Het is ook zeer begrijpelijk, dat men zoo nu en dan een poging waagde op grond van de resultaten der archaeologische opgravingen tot een samenvattend oordeel ten aanzien van de beschaving van het oude Cyprus te komen. Het voorloopige karakter van zulke syntheses, we zouden bij voorbeeld op A. E. J. Holwerda's *Die alten Kyprier in Kunst und Cultus*, (Leiden, 1885) kunnen wijzen, kon evenwel niemand ontgaan. Voor een betrouwbare reconstructie van een beschaving zijn enkele verstrooide gegevens niet voldoende: daar heeft men in den loop van methodische en systematische onderzoekingen verkregen complexen van gegevens voor noodig. Het zijn de Engelschen, die het strategisch gelegen eiland Cyprus in 1878 hebben bezet, geweest, die een nieuw conscientieuzer stadium in het onderzoek van de oude Cypriotische beschaving hebben ingeluid. De reeds hierboven vermelde expeditie van 1894 is er een sprekend bewijs van. Ook in de 20e eeuw hebben de autoriteiten, die het bewind over Cyprus in handen hadden, steeds wat menschelijkerwijze gesproken in hun macht lag gedaan, om het archaeologisch onderzoek van het eiland, van welke zijde dit ook werd ondernomen, met raad en daad te bevorderen. Een scheutigheid met faciliteiten en volmachten voor een archaeologisch doorwoelen van den Cypriotischen bodem, waar niet alleen de Engelschen zelf, doch ook vreemdelingen van konden profiteeren, heeft den bewindhebbers op Cyprus steeds tot eer gestrekt.

Van September 1927 tot Maart 1931 heeft een keur van Zweedsche archaeologen, geconstitueerd tot de grootste en best uitgeruste expeditie die ooit op Cyprus heeft laten graven, steeds opnieuw ondervonden, welk een steun het werk het is, onder een goedgezind en loyaal-medewerkend bewind opgravingen te doen. Een uiterst gewichtige factor voor het welslagen eener archaeologische expeditie is steeds een goede leiding. Deze was bij de ware kolonie van Zweedsche onderzoekers op Cyprus die zich gezamenlijk als *Swedish Cyprus Expedition* betitelden in zeer vertrouwde handen: Einar Gjerstad, die juist in 1926 te Uppsala was gepromoveerd op een archaeologisch proefschrift getiteld: *Studies on Prehistoric Cyprus* was krachtens zijn aanleg en de zeer speciale richting van zijn studie wel de aangewezen man om met deze zware doch dankbare taak te worden belast. Het is ongetwijfeld Gjerstad die het stempel van zijn autoriteit op de buitengewoon groots-opgezette Zweedsche opgravingen op Cyprus heeft gedrukt, waar verder o.a. John Lindros, Erik Sjöqvist en Alfred Westholm hun sporen mee hebben verdiend, zoowel bij het dirigeeren der spaden als voor de publicatie van de vondsten. Deze indrukwekkende bekendmakingen zijn vervat in drie statige boekdeelen 'tekst' met drie bijbehoorende 'platen' die sedert de afsluiting der opgravingen in Maart 1931 zijn verschenen, voorzoover mij bekend nog niet door het al jaren geleden aangekondigde 4e deel tekst plus 4e deel platen voltooid. Een publicatie die ook in den nog niet geheel gecompleteerden staat als een even gaaf monument voor de archaeologische wetenschap mag worden beschouwd, als de meer dan $3^1/_2$ jaar beslaande opgravingen, die het bezielend uitgangspunt vormden!

Nu kan het onmogelijk in de bedoeling van dit tijdschrift liggen, onze loftuitingen aan het adres der Zweedsche expeditie in te kleeden in een bespreking tot in de kleinste bijzonderheden. Een uitgesponnen recensie van een slechts in hoogst enkele exemplaren in ons land aanwezige publicatie in nauwelijks te versleepen boekdeelen wordt zoo licht een vertoon van belezenheid van den kant van dengene die de betrokken werken heeft kunnen inkijken. Minder begenadigde enkelingen, wier tijd en werkkring hen zelden langs of door archaeologische bibliotheken voert, zijn met zulke besprekingen voor vakmenschen onderling maar bitter weinig gediend. We kunnen evenwel ook een bespreking zóó, wellicht wat oppervlakkig, inrichten dat zij het te recenseeren werk meer in algemeenen kring ter inzage wil aanbevelen, o.a. door zeer in het kort de groote lijnen van den inhoud en van den opzet weer te geven.

Wat de Zweedsche opgravers in de hierboven vermelde deelen — met sierlijke hoffelijkheid aangeboden 'To the Ladies of the Expedition' — tot stand hebben gebracht, dwingt allen eerbied af. Nauwkeuriger en stipter kan men bij de publicatie van resultaten en opgravingen nauwelijks te werk gaan. Niet alleen de inhoud doch ook de druk, de kaarten en de platen, alles is even voortreffelijk, tot een voorbeeld voor andere expedities, verzorgd. De beste Zweedsche firma's hebben hun vaardigste krachten in dienst gesteld van de onderzoekingen op Cyprus, om te maken dat ook het druktechnisch gedeelte der publicatie geheel het peil van zorgvuldigheid kon bereiken, waarop het werk met de spade, verspreid over ettelijke plaatsen op het eiland, had gestaan. De druk viel onder het ressort van Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag te Stockholm. De bij elkaar honderden lichtdrukken zijn als steeds onberispelijk afgeleverd door de Malmö Ljustrycksanstalt, de gekleurde platen, lang niet zonder effect, werden afgeleverd door Dagens Nyheters Klichéanstalt te Stockholm, terwijl de prachtige, bijna overdreven mooie kaarten werden vervaardigd door Statens Reproduktionsanstalt te Stockholm. 'Omne tulit punctum' van het beste waar Zweden toe in staat was, zoo zou men de onderneming van Gjerstad en de zijnen op Cyprus, en zeker ook het te-boekstellen der opgravingsresultaten kunnen noemen. Gelukkig wordt dit Zweedsche element nooit op nationalistische wijze opgeschroefd, doch ongemerkt en juist zeer ontvankelijk voor bijdragen ook van niet-Zweedsche zijde is er toch iets gewrocht, waar Zweden ontegenzeggelijk trotsch op mag zijn. Zonder chauvinistisch klaroengeschal ten beste te geven hebben de Zweedsche opgravers van Cyprus de archaeologie, zooals die in tal van landen en door vele volkeren wordt beoefend, een oneindig kostbaren dienst bewezen. Het is ook zeer goed gekozen en een passende blijk van erkentelijkheid voor de van de zijde der autoriteiten op Cyprus verleende medewerking, dat de taal waarin de publicatie is geschreven het Engelsch is. Op die manier bestrijken Gjerstad en de zijnen practisch de geheele wetenschappelijke wereld, die zich tot de studie van de beschaving van het oude Cyprus voelt aangetrokken.

Bezien wij nu in vogelvlucht hoe Gjerstad en zijn medewerkers over het algemeen te werk zijn gegaan. Om kort te gaan: het is een haarfijn, een enkelen keer zelfs peuterig-ingewikkeld uitgewerkte opgave van wat er tusschen September 1927 en Maart 1931 op verschillende plaatsen van het eiland voor den dag is gekomen. Alles dermate in rubrieken en onderverdeelingen gesplitst, dat het administratief en organisatorisch niet zoo gemakkelijk zijn weerga kan vinden. We zouden ons zelfs af kunnen vragen, of Gjerstad c.s. niet al te ver gaan met dat indeelen in nummers en letters, van afzonderlijke tijdperken en klassen van vondsten, onverschillig of het vazen, terracotta's of een enkelen keer beeldhouwwerken zijn. Zeker er is alles voor te voelen de chronologie van de stukken die de opgravingen aan het licht hebben gebracht zoo nauwkeurig mogelijk te bepalen. In laatste instantie is het systeem der tijdsbepaling voor Cyprus van het Neolithicum tot diep in den IJzertijd op de beter bekende geschiedenis van het oude Egypte en het Nabije Oosten verankerd. Het Oude-, Midden- en Nieuwe Rijk in Egypte geven bestaansrecht onderscheidenlijk aan de termen Vroeg-Midden- en Laat-Cypriotisch voor het eiland van het koper. Zoolang men zich tot de groote lijnen beperkt is alles aannemelijk, vooral omdat er dan een ruime marge overblijft voor de mogelijke achterlijkheid waarmee de Cypriotische beschaving zich over nieuwigheden en inventies van elders ontfermt, of ze slechts ten deele verwerkt en tot verhaspelens toe overneemt. Doch wanneer men periodes weer in sub-periodes uiteen laat vallen, laten we bijv. het Laat-Cypriotisch III noemen (circa 1250 v. Chr.), waar men dan ook weer vroeg, midden of laat in onderscheidt, aangeduid met de letters A-C, kan er toch een oogenblik komen, waarop de hulplijnen de aandacht van de groote lijnen dreigen af te leiden, met alle verwarring stichtende gevolgen van dien. Het is in de archaeologie een groote deugd wanneer men betrouwbaar op het punt der bijzonderheden, nauwgezet en stipt is, maar vaak is preciseering zooals wij die invoeren, een uit den aard der zaak geenszins onfeilbaar hulpmiddel van en voor onszelf: een kunstgreep welke zijn bezwaren heeft. 'Le minuzie fanno la perfezione, ma la perfezione non è una minuzia' luidt het Italiaansche gezegde waarschuwend voor gerubrificeer en craquelé, om het maar eens zoo te noemen.

Ook bij de op zichzelf zeer deugdelijke classificatie van de typen en soorten van vazen of van terracotta's in stijlen wordt de volmaaktheid zelve niet bereikt door onderverdeelingen voor en na aan te brengen, die noodzakelijkerwijze altijd op zeer subjectieve, bijgevolg labiele grondslagen blijven rusten. We kunnen dadelijk en volgens duidelijke procedure opzoeken of een stuk in den Bronstijd met den waren sneeuwbal van onderverdeelingen thuishoort, en, voor het geval we naar beneden gaan tot in den IJzertijd, of iets naar veelal vergeten of vervluchtigd voorbeeld of archetype van de Grieksche of Romeinsche beschaving, Cypro-Geometrisch, Cypro-Archaïsch, Cypro-Klassiek, Cypro-Hellenistisch of eindelijk Cypro-Romeinsch mag worden genoemd, om van fijnere onderscheidingen maar niet te reppen. Er is geen vaas, terracotta of beeldhouwwerk gevonden, of het wordt chronologisch en tevens naar het type gefixeerd. Op die manier ontstaan er soms tabellen en diagrammen die nu bij wijze van archaeologische logarithmentafels onschatbare diensten kunnen bewijzen, doch waarbij menigeen, simpel van geest en ervaring, zich toch in een geheimschrift der onbegrijpelijkheid bevangen zal blijven gevoelen, v.gl. Vol. II. *Text* 600—612, om nog maar het minste te noemen. Het is een stiptheid, die onevenredig veel meer tot ontwikkeling is gekomen dan de gave om zich artistiek en aesthetisch in het onderhavige materiaal, dat om een interpretatie en een synthese vraagt, in te leven. Een op dit punt gevoelig temperament blijft toch altijd een onmisbaar geestelijk vereischte, wil men de archaeologie van het stadium van compileerend gezwoeg — ten aanzien van Cyprus bij v. Diedrich Fimmen, *Die Kretisch-Mykenische Kultur*, (Leipzig—Berlijn 1921), 96—97 — tot een wetenschap met geest en leven verheffen. De deelen dezer publicatie bevatten alle denkbare gegevens over de vondsten van de expeditie 1927—1931, maar als zoodanig is het geheel: a means to an end, not an end in itself. Het is minder een met artistiek instict en met intuïtief gevoel voor het geheel ontworpen schets van de Cypriotische beschaving. Aan zulke kunstwerken hebben wijlen H. R. Hall en nog in 1939 Sir George Hill, van den laatste *A History of Cyprus*, (Cambridge 1940) hun voortreffelijke krachten gewaagd. De publicatie van de Zweden verschaft ons onuitputtelijk veel nieuw materiaal, doch behandelt zelden afzonderlijke vraagstukken van cultuurhistorisch belang voor de geschiedenis van het oude Cyprus. Een uitzondering vormt wel het verdienstelijk werk van Erik Sjöqvist, meer dan een overdruk van de publicatie van een deel der vondsten uit den laten Bronstijd in het monumentale werk. *Problems of the Late Cypriote Bronze Age*, (Stockholm 1940). Het is nog altijd lang niet uitgemaakt of het land 'Alashia' der Egyptische Amarna-brieven en der Hethietische archieven uit de 14e eeuw v. Chr. werkelijk overeenkomt met het eiland Cyprus, ondanks E. Sjöquist, *op. cit.* 200, vooral noot 2. Het verband, waarin de geographische aanduiding Alashia voorkomt — er is vaak sprake van hout-leveranties — (eenige plaatsen bij elkaar in vertaling o.a. bij H. Th. Bossert, *Altkreta*, Berlijn 1937, 63—67) wijst m.i. beslist eerder op Noord-Syrië of Cilicië, gebieden waar Cyprus drukke betrekkingen mee onderhield, doch niet identiek mee is. Vgl. H. R. Hall, *The land of Alashiya*, Journal of the Manchester Egyptian and Oriental Society, 1912—13, 33—45, Idem, *A jasper group of a lion and bull fighting*

from el-ʿAmarnah in the British Museum, Journal of Egyptian Archaeology, XI, 1925, 159—161, pl. XVII, Idem, *Aegean Archaeology*, London 1915, 23.

Een ander punt van door Gjerstad en de zijnen spaarzaam gevoerde discussie, vormt het probleem van de betrekkingen welke het Cyprus van den laten Bronstijd — stellig pas ná 1200 v. Chr. in den IJzertijd overgegaan — met de Myceensche wereld heeft onderhouden. Prachtstukken als de gouden bekers uit Dendra en andere plaatsen in Argolis (vgl. A. W. Persson, *The royal tombs at Dendra near Midea* (Lund 1931), 31—32, titelplaat en pln. IX—XI of Ch. Delvoye, *La coupe en or préhellénique des musées royaux d'art et d'histoire*, Bulletin des musées royaux d'art et d' histoire 13, 1941, 85—92 met 4 afb.) vindt men op Cyprus niet. Het meeste uit dezen tijd valt zoodra men het met Myceensche voortbrengselen gaat vergelijken, wat de kunstwaarde betreft, schromelijk tegen. Wat niet wegneemt, dat de Cypriotische stukken met hun hybridisch en gemengd karakter in hun soort even interessant kunnen zijn als de zuivere producten uit het Myceensche gebied. Het is zeer aangenaam om naar het specifiek-Cypriotische dialect in de beeldende kunst te luisteren. Vandaar dat ook de, zooals Gjerstad zegt, Levanto-Helladische ceramiek op Cyprus met aandacht verdient te worden bestudeerd. De term Levanto-Helladisch (vgl. Vol. I. *Plates*, pln. CXVIII—CXXI) is knap gevonden, een flits van gelukkig inzicht, die het geheel kleur en reliëf geeft. Alleen is het zoo jammer, dat er niet in het kader van een afzonderlijk hoofdstuk eenige concludeerende opmerkingen over de plaats van Cyprus, in de door den Myceenschen handel en door de Myceensche beschaving beheerschte wereld van het oostelijk bekken der Middellandsche Zee in die dagen (± 1400—1100 v. Chr.) worden gemaakt. De publicatie der expeditie is meer constateerend en vermeldend, zeer omstandig op het punt van vreemde invloeden, onverschillig of zij uit het Nabije Oosten of het Egeïsche Westen komen, dan dat zij tot een synthese na volbrachte inspanning komt. Maar wellicht hoort dat ook zoo in een werk dat den titel 'Finds and results of the excavations in Cyprus' en niet 'Studies on the Archaeology of Cyprus' of iets dergelijks draagt. Vandaar dat het uitspreken van verlangens naar een beschouwende afsluiting in een als bespreking van de werken der *Swedish Cyprus Expedition* begonnen opstel, even misplaatst als onbetamelijk is. De opgravingen van 1927—1931 op Cyprus hebben werelden, waar we voorheen geen notie van hadden, ontsloten. In heiligdommen traden we binnen. Soms letterlijk, men denke aan het sanctuarium van Ajia Irini — ontzettend lastig, ja een gebrek is dat in tegenstelling tot de algemeene cartographische overdaad, slechts één kaart van het gansche eiland aan het begin van Vol. I. Text voorkomt, waarop men de ligging der plaatsen op het eiland kan nagaan — in Vol. II. *Text* gepubliceerd, waar drommen van hoogst bizarre beelden van terracotta, echte spectroscopen van verschillende influenceerende stralen, werden gevonden, (naar het schijnt hoofdzakelijk uit den Cypro-Archaïschen tijd). Wij worden dank zij de schier onuitputtelijke beschrijvingen en afbeeldingen — vaak is iets dubbel gereproduceerd, eerst als inhoud van een afzonderlijk graf of heiligdom, vervolgens naar type gerangschikt — vis-à-vis geplaatst tegenover een wereld van kakelbonte mengeling van, als men zoo op het eerste gezicht ziet, geheel niet bij elkaar passende, maar als geheel toch tot iets zeer aparts samengesmolten elementen. Syro-Cilicisch, Anatolisch, Egeïsch, Egyptisch, later Grieksch, Hellenistisch en Romeinsch, van alles is iets in den Cypriotischen smeltkroes gegaan. Toch verliezen de Cypriotische gietvormen, om het beeld nog even vast te houden, nimmer hun autochthoon-Cypriotisch karakter. Er zit iets van spanning en verrassing in, de bewegingen van deze invloeden kris-kras door elkaar heen, en toch weer in iets anders resulteerend dan de momenten van aanvang, gade te slaan. Geen woorden van dank en hulde vermogen onzer erkentelijkheid ten volle recht te doen wedervaren, voor de grootsche wijze, waarop de Zweedsche opgravers van Cyprus 1927—1931 zich van hun taak hebben gekweten. Een naar wij hopen inmiddels of binnen zeer afzienbaren tijd voltooid werk, dat onzen geest op de aangenaamste wijze die men zich kan voorstellen, actief en beweeglijk weet te houden. Voortreffelijk als middel om de kluisters dezer tijden, waarin Cyprus buiten het normaliter reizend bereik voor ons in deze streken ligt, aanmerkelijk lichter en minder-knellend te maken.

Leiden, 8 Juni 1944 C. KERN

* *
*

A. W. PERSSON, *The royal tombs at Dendra near Midea*. Lund, 1931 (4to, 152 blz. 35 pl. 86 afb.);
A. W. PERSSON, *New tombs at Dendra near Midea*. Lund, 1942 (4to, 210 blz. 8 pl. 139 afb.) = Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis, XV en XXIV.

Voor de geschiedenis van de Mykeensche kunst verschaffen eenige graven, die in onberoerden staat zijn aangetroffen, ons zeer belangrijke gegevens. Het voornaamste zijn zonder twijfel de beroemde Schachtgraven van Mykene, die in 1876 door Schliemann zijn ontdekt. Zij dateeren uit de 16de eeuw, naar men aanneemt uit den tijd tusschen 1570 en 1520 vóór het begin onzer jaartelling; de vondsten zijn op voortreffelijke wijze gepubliceerd door G. Karo (*Die Schachtgräber von Mykenai*, 1930—1932). In tijdsorde volgt het koepelgraf van Vaphio bij Sparta, dat in het begin van de 15de eeuw is aangelegd. Het is in de Oudheid geheel uitgeplunderd, met uitzondering van één enkele bijzetting die aan de aandacht van de roovers was ontsnapt. Deze laatste is ontdekt door Chr. Tsountas (verg. zijn publicatie in *Eph. arch.* 1889, blz. 144 en volg. pl. 7 en volg.). Er was daar een voorname krijgsman begraven, die een reeks van voorwerpen in het graf had medegekregen, onder andere de bekende gouden bekers met de afbeeldingen uit het leven van wilde stieren. Sedert kort kan men de reeks nog voortzetten met de graven van Dendra, den Mykeenschen burcht bij Midea in Argolis, die door Persson aan het licht

zijn gebracht. Aan zijn publicaties is de volgende verhandeling gewijd.

De eerste vondst, die men met de zooeven genoemde op één lijn kan stellen, is geschied in een koepelgraf. Ook dit monument is in de Oudheid geschonden; maar bij die gelegenheid zijn een paar groeven, waarin dooden onder den vloer waren bijgezet, onberoerd gebleven. Door Persson zijn daar de overblijfselen van „een Koning, een Koningin en een Prinses" ontdekt met rijke grafgiften. De aanleg van het koepelgraf en van de „Koningsgraven" moet uit de eerste helft van de 14de eeuw dateeren.

Bovendien is bij Midea een aantal „Kamergraven" ontdekt. Daarbij verdient vooral het graf van een vrouw, dat als nummer 10 bekend is, de aandacht. De inhoud is bijzonder rijk en behoort blijkbaar tot één enkele bijzetting. Voor de chronologie van de daar opgegraven voorwerpen is dat van beteekenis, omdat men op die wijze een betrouwbaren grondslag krijgt om de glazen kralen en gesneden steenen te dateeren. Wat in het graf werd aangetroffen, behoort grootendeels tot de tweede phase van het Laat-Mykeensche tijdperk, maar enkele voorwerpen, met name een aantal vazen, tot de derde. Om die reden moet men het graf in het begin van de laatst genoemde periode, dus kort na 1400 of in de eerste helft van de 14de eeuw v. Chr. plaatsen.

Daar het niet mogelijk is deze beschouwingen van afbeeldingen te voorzien, heeft het geen zin hier nader op de grafvondsten in te gaan. Wij zullen ons liever bezighouden met een drietal vraagstukken, die Persson naar aanleiding van zijn ontdekkingen ter sprake brengt, in de eerste plaats met de herkomst van de verschillende typen der graven, die voor de bijzetting van dooden in den Mykeenschen tijd werden gebruikt. Wij bepalen ons tot de graven van de vorsten en andere voorname personen. Aan de eenvoudige vormen behoeven wij in dit verband geen aandacht te geven.

De „Schachtgraven" van Mykene zijn groeven, die in het zachte gesteente zijn uitgehouwen, van ongelijke afmetingen. Langs de wanden van deze groeven waren steenen gestapeld en de bodem was met kiezels geplaveid; door een dek van balken, waarover een heuvel van aarde was opgeworpen, werden zij gesloten; die heuvel was door een grafstele bekroond. Zij waren bestemd voor de bijzetting van eenige dooden, waarschijnlijk deel uitmakend van één gezin. Wanneer een doode daar een plaats moest vinden, werden zij telkens opnieuw geopend en later wederom overdekt.

Door hun vorm en door de rijke grafgiften, die zij bevatten, zijn de Schachtgraven iets geheel nieuws in de Mykeensche cultuur. Terwijl de oudere graven steeds geheel of bijna geheel ledig zijn, herkent men aan de Schachtgraven het begin van een nieuwe periode, een tijdperk van meer macht en grootere welvaart. Het is alleszins begrijpelijk, dat de vorsten van Mykene den opbloei van hun rijk ook door hun graven wilden laten uitkomen. De aanleg op zich zelf is echter niet anders dan de logische ontwikkeling van de oudere, eenvoudiger typen. Voor de zede der rijke grafgiften zoekt men uiteraard het voorbeeld in Egypte. Wij zullen zoo aanstonds nog herhaaldelijk gelegenheid hebben te spreken over den invloed, die dit land op het Mykeensche Griekenland heeft uitgeoefend. Juist in den tijd van de Schachtgraven moet die invloed bijzonder groot zijn geweest.

Met de „Kamergraven" komt een radicale verandering bij de gebruiken voor de bijzetting der overledenen aan het licht. De groeven werden vervangen door grafkelders in den vorm van een in den levenden rots uitgehouwen vertrek met een lange smalle toegang, die in de helling van den heuvel was gegraven, — men spreekt van een „dromos" —, en een poort, die met groote opeengestapelde steenen werd gesloten. Voor de kamers vindt men zoo goed een onregelmatig rond als rechthoekig grondplan. Dit soort van graven treedt gedurende de 16de eeuw in het geheele gebied van de Kretenzisch-Mykeensche cultuur op en bleef tot de 12de eeuw in gebruik. Naar men aanneemt, dateeren de oudste voorbeelden uit den tijd der Schachtgraven van Mykene, dus ongeveer uit het midden van de 16de eeuw v. Chr. Slechts weinige zijn evenwel zoo oud; uit vroegeren tijd stamt geen enkel; verreweg de meeste zijn veel jonger.

Wat de herkomst van het type betreft, stellen de kamergraven ons voor een probleem. Om het ontstaan te bepalen vindt men in het gebied van de Aegaeische Zee geen gegevens, daar graven van eenvoudiger type, waarvan zij kunnen zijn afgeleid, noch op Kreta noch op het vasteland voorkomen.

In zijn laatste publicatie geeft Persson een zeer aanvaardbare oplossing voor dit vraagstuk. Hij beeldt naast elkander af een aantal grondplannen van kamergraven, die in het gebied van de Aegaeische Zee zijn ontdekt, en van rotsgraven in Egypte. Daarbij is de overeenkomst volkomen en zijn conclusie, dat een dergelijke laatste rustplaats voor de dooden in monumentalen vorm aan Egypte moet zijn ontleend, is alleszins aannemelijk. Beneden zullen wij op de betrekkingen tusschen het Mykeensche Griekenland en Egypte terugkomen. Die betrekkingen waren, gelijk wij het zooeven reeds opmerkten, zeer levendig. Het behoeft ons dus zeker niet te verwonderen, dat het denkbeeld grafkamers in de rotsen aan te leggen door de bewoners van het Minoisch-Mykeensche Griekenland is overgenomen.

Wat de herkomst van het koepelgraf of „tholosgraf" zooals het wel eens wordt genoemd, aangaat, is men eveneens in het onzekere. Persson is van meening, dat zulke graven oorspronkelijk in het vrije veld werden opgericht en onder een kunstmatigen heuvel bedolven. Is dat inderdaad het geval, dan moet een nauwe verwantschap aanwezig zijn tusschen de Mykeensche koepelgraven en de megalithische monumenten van de West-Europeesche cultuur, die een dergelijken vorm vertoonen. Wij begrijpen evenwel niet goed, welke betrekkingen er tusschen Griekenland en West-Europa hebben bestaan en hoe de

verbinding is mogelijk geweest. Ook de chronologie geeft moeilijkheden. Het is zeker niet voldoende in dit geval te herinneren aan de invallen, die omstreeks 2000 v. Chr. hebben plaats gehad in Griekenland door volkeren uit het Noorden; want er is een veel te groote ruimte in tijd tusschen deze gebeurtenissen en den bouw van de oudste koepelgraven in de 16de eeuw. Bovendien is het van belang, dat de Mykeensche koepelgraven steeds in de helling van een heuvel zijn aangelegd. Persson meent, dat dit kan zijn geschied „voor het gemak"; maar deze onderstelling is zeer weinig aannemelijk. De Mykeensche cultuur streefde er immers steeds naar te imponeeren door de afmetingen van de bouwwerken. Met deze behoefte komen groote grafheuvels volkomen overeen, terwijl de koepelgraven altijd, zelfs als de dromos open ligt, zeer weinig de aandacht trekken, daar de rijk gedecoreerde fassade alleen zichtbaar is voor degenen, die er zich vlak tegenover bevinden. Om de herkomst van het type te bepalen zal men dus wel degelijk rekening moeten houden met den aanleg in de helling van den heuvel.

Voor de oplossing van dit vraagstuk kunnen wij gebruik maken van enkele opmerkingen van Wace over de constructie der koepelgraven te Mykene in een korte verhandeling, die aan de eerste publicatie van Persson is toegevoegd. Wace heeft bij deze monumenten drie perioden onderscheiden, die hij in de 16de, de 15de en de 14de eeuw dateert. Door de oudste wordt nog een vroeg stadium der ontwikkeling vertegenwoordigd. Het is niet mogelijk dit type uit Kreta af te leiden; want de ronde bouwwerken op dit eiland, die men als koepelgraven wil reconstrueeren, kunnen onmogelijk dezen vorm hebben bezeten. De voorbeelden van grootere afmetingen kunnen praktisch niet anders worden opgericht dan in een put, omdat alleen op die wijze het opgaande muurwerk voldoende wordt gesteund om den druk van het gewelf op te vangen. Anders zouden enorm dikke wanden of zware steunbeeren noodzakelijk zijn om instorting te voorkomen.

De onderstelling, dat de koepelgraven niet anders zijn dan een monumentale vorm van het kamergraf, bestemd voor vorstelijke personen, heeft dus groote waarschijnlijkheid. Daar de rots in de buurt van Mykene slecht van hoedanigheid is, heeft men het niet gewaagd er vertrekken van groote afmetingen in uit te houwen om als verblijf voor de overleden vorsten dienst te doen. Men heeft zich dus genoodzaakt gezien de kamers tusschen de rotswanden uit steenen op te trekken en met een valsch gewelf te overdekken. Op die wijze lag het voor de hand een cirkelvormig grondplan voor de graven te kiezen.

Hoe de ontwikkeling van deze bouwwerken te Mykene is geweest, heeft Waçe kunnen naspeuren; wij spraken daar boven reeds over. Bij de oudste is de constructie nog tamelijk eenvoudig. Het grootste, dat als het „Schathuis van Atreus" bekend staat, is een wonderwerk van architectuur, niet alleen technisch, maar evenzeer om zijn verhoudingen. Naar alle waarschijnlijkheid is het gebouwd voor den heerscher, die den grooten muur met de Leeuwenpoort te Mykene heeft laten oprichten, en dateert het dus uit de 14de eeuw. De merkwaardige tegenstelling van den zwaren bouw, die vooral indruk maakt door de massa, de forschheid van het materiaal en de geweldige afmetingen, met de sierlijke en overdadige decoratie aan de fassade is typisch voor de geheele Mykeensche kunst. Daarbij herkent men naast den inheemschen smaak het Kretensische gevoel voor vormen. Sedert de 16de eeuw, de periode waarin wij die kunst voor het eerst waarnemen, is deze tweeslachtigheid voor haar karakteristiek; want de invloed van Kreta op het vasteland is altijd zeer groot geweest. Het is telkens de vraag, of men een voorwerp als een voortbrengsel van de inheemsche nijverheid dan wel als import uit Kreta moet beschouwen.

De kostbare voorwerpen, die in de Mykeensche graven worden gevonden, stellen ons steeds voor dit probleem, dat eveneens door Persson ter sprake wordt gebracht; dat wil zeggen, wij moeten onderzoeken, of wij daarbij den invloed van den inheemschen smaak kunnen herkennen. Vele van de in de Schachtgraven ontdekte voorwerpen vertoonen een zoo volkomen Kretenzisch karakter, dat men omtrent de herkomst niet in twijfel zijn kan. Bij de latere vondsten aarzelt men dikwijls. Om tot een oplossing van dit vraagstuk te komen zal men goed doen zich eerst te bepalen tot enkele sprekende voorbeelden.

Naar de meening van Persson geeft een der door hem gevonden vazen een zeer duidelijk antwoord. Het is de zilveren beker uit het tiende kamergraf, die als titelplaat in de tweede publicatie is afgebeeld. Voor ons doel kunnen wij ons bepalen tot de manier, waarop de versiering is samengesteld. Deze bestaat uit drijfwerk, dat als een decoratieve band den beker omsluit. Afgezet door twee lijsten, wordt de ondergrond van dien band gevormd door een dek van schubben. Persson denkt aan een sterk gestyleerde afbeelding van de golven der zee. Van de omlijsting steken naar boven en naar beneden kleine ornamenten op. Zij worden verklaard als rotsen, in overeenstemming met de verhevenheden van meer natuurlijke vormen, die op de Kretenzische schilderingen en op de bekers van Vaphio zijn aangebracht. Het voornaamste motief zijn vijf eenden in de vlucht, voorgesteld alsof zij vliegen boven het water. Nu is het opmerkelijk, dat elk van deze eenden wordt omsloten door een vierpas, waardoor zij van elkander en van den achtergrond worden geïsoleerd. Samen met de vierpassen maken zij den indruk van rosetten, die het oppervlak rhytmisch indeelen. Hun beteekenis als decoratie wordt op die wijze zeker verhoogd; maar het natuurlijke effect is geheel verloren gegaan. Zulk een manier van versieren is volkomen in tegenspraak met de opvatting van de Kretenzische kunst.

Sedert den bloeitijd van den naturalistischen stijl, in de tweede helft van de 17de en gedurende de 16de eeuw v. Chr., heeft men op Kreta getracht de dingen af te beelden, zooals zij in de werkelijkheid voorkomen. Men denke slechts aan de schilderingen uit

Hagia Tradia en uit Knossos, aan de vazen van steatiet en aan de gouden bekers van Vaphio. Bij de stieren, die op de laatst genoemde voorwerpen zijn voorgesteld met hun omgeving, was het de bedoeling een geheel uit de natuur te geven. Ook de visschen en de andere wezens op de gouden schaal uit het koepelgraf van Midea, het fraaiste stuk dat in de „Koningsgraven" is ontdekt, zijn afgebeeld, alsof zij zwemmen in de zee. Wel heeft de ontwerper van deze schaal de aan de werkelijkheid ontleende motieven gestyleerd en door een regelmatige verdeeling der figuren over het vlak meer rekening gehouden met de eischen der decoratie; maar het natuurlijke effect is toch bewaard. Zelfs bij de nog sterker gestyleerde planten en zeedieren, die op monumenten van Knossos uit den laatsten tijd van het paleis, dus uit de tweede helft van de 15de eeuw v. Chr. stammen, komt nooit een omlijsting voor. Het is dus zeker geoorloofd vast te stellen, dat voor een zoo ver gaande concessie aan de eischen van decoratie, als op den zilveren beker van Midea voorkomt, geen plaats is in de Kretenzische kunst. Daarentegen vinden wij op de Mykeensche ceramiek van het derde Laat-Helladistische tijdperk soms een indeeling van het vlak in vakken; — men spreekt van „paneelstijl". De vierpassen op den zilveren beker uit Midea mogen als een voorbereiding van deze eigenaardigheid worden beschouwd. Op die wijze kunnen wij overtuigd wezen, dat de beker een voortbrengsel is van de Mykeensche nijverheid.

Bij enkele andere monumenten, als de steles boven de Schachtgraven van Mykene en de decoratie aan de fassade van het Schathuis van Atreus, bestaat de zekerheid, dat zij althans ter plaatse zijn vervaardigd. Wat de steles betreft, die uit de 16de eeuw dateeren, spreekt daarvoor tevens de minderwaardige uitvoering; het is duidelijk, dat de Mykeensche kunst van dien tijd nog op een zeer lagen trap stond. De decoratie der fassade van het groote koepelgraf, dat tijdens de 14de eeuw is gebouwd, heeft grooter beteekenis; wellicht is dit werk evenwel door Kretenzische kunstenaars uitgevoerd.

Persson heeft ook voor de gouden schaal uit het tiende kamergraf van Midea het ontstaan op het vasteland aannemelijk weten te maken. De vorm en het eigenaardige telkens herhaalde motief, waarmede de schaal is versierd, keeren bij andere te Midea ontdekte voorwerpen terug. Om die reden mag men zelfs gelooven, dat de schaal daar ter plaatse is ontstaan. De strenge opvatting van vorm en decoratie met hun tektonisch karakter zijn eveneens in overeenstemming met het gevoel voor stijl, dat men aan het vasteland moet toekennen. Vermoedelijk zijn bovendien alle in het graf gevonden gouden sieraden daar vervaardigd.

Het zal wellicht mogelijk wezen door een zeer nauwkeurige analyse nog voor veel meer voorwerpen, die op het vasteland zijn ontdekt, met vrij groote waarschijnlijkheid vast te stellen, of zij hetzij vandaar hetzij uit Kreta afkomstig zijn. Volledige zekerheid zal men evenwel in dit opzicht niet kunnen krijgen. Daar kan men ten minste niet op rekenen, sedert het bekend is, dat de bevolking in de beide gebieden niet principieel verschillend was. Tot voor kort dacht men zich de heerschers van Mykene als Achaeërs, terwijl de koningen van Knossos voor leden van de voor-Indogermaansche bevolking werden gehouden. Dat die opvatting niet juist is, heeft de ontcijfering van de inscripties, die te Knossos zijn gevonden, aan het licht gebracht. Hrozny heeft immers in de taal, waarin die inscripties zijn geschreven, Indo-germaansche elementen vastgesteld. Op grond van deze ontdekking moeten wij aannemen, dat Indo-Germanen reeds in het Vroeg-Minoïsche tijdperk naar Kreta zijn doorgedrongen.

Het is thans dus niet meer geoorloofd de tegenstelling tusschen de Kretenzische en de Argivische kunst te verklaren door een tegenstelling bij den volksaard. Er moeten daarbij nog andere elementen in het spel zijn. Een dezer elementen is de ontvankelijkheid, die de bewoners van het vasteland blijken te bezitten voor invloed van buiten. Bijzonder sprekend zijn de eigenaardigheden van de Kretenzische kunst, die men in Argolis aantreft; maar men moet ook denken aan Egypte. Wij hebben daar vroeger reeds over gesproken en Persson heeft aan de betrekkingen tusschen Mykene en Egypte een afzonderlijk hoofdstuk gewijd. Van onzen kant zullen wij ons ook met dit vraagstuk een oogenblik ophouden.

In zijn groote werk *The palace of Minos* heeft Evans herhaaldelijk gesproken over den invloed van Egypte op Kreta. Een dergelijken invloed heeft men ook aangetoond bij de Schachtgraven van Mykene. Overbekend zijn de motieven op een dolk en een strijdhamer met den naam van koning Amosis van Egypte, dus uit de eerste helft van de 16de eeuw, die terugkeeren op dolken uit het vierde en het vijfde Schachtgraf. Zooals Schweitzer (*Athen. Mitt.* 1930, blz. 107—118) heeft vastgesteld, vertoont een houten doosje, dat uit het vijfde Schachtgraf afkomstig is, met de afbeelding van honden, een zeer nauwe verwantschap met de Egyptische kunst.

Persson bespreekt in dit verband de afbeelding van het beleg eener vesting, die op het bekende zilveren rhyton uit het vijfde Schachtgraf voorkomt, en wijst op de verwantschap met dergelijke voorstellingen in de Egyptische kunst van het Middel-Rijk. Al is de uitwerking en vooral de afbeelding van het landschap geheel in overeenstemming met de Kretenzisch-Mykeensche opvatting, het motief is toch zonder twijfel aan Egypte ontleend. Bovendien vestigt Persson de aandacht op de lijst der vondsten van Egyptische voorwerpen in het gebied van de Aegaeische Zee, die is bewerkt door Pendlebury in zijn *Aegyptiaca* (1930). Uit die lijst blijkt, dat de import uit Egypte naar het vasteland begint met de oudste Mykeensche periode, dus in den zelfden tijd als de levendige betrekkingen met Kreta. Pendlebury heeft opgemerkt, dat de in Amarna gevonden scherven van aardewerk, die uit het gebied van de Aegaeische Zee stamt, niet

de techniek van Kreta, maar van het vasteland vertoonen. Mykene had toen dus ook bij het verkeer met Egypte de leiding in Griekenland.

Na den Amarna-tijd (omstreeks 1375 tot 1350 v. Chr.) was de verhouding tusschen Egypte en het Mykeensche Griekenland blijkbaar niet meer van vriendschappelijken aard. Wij vinden ten minste geen gegevens, die op eenigerlei relatie wijzen. Naar het schijnt, heeft koning Ramses II tijdens zijn lange regeering, gedurende de eerste helft van de 13de eeuw, met de landen aan de Aegaeische Zee niet in betrekking gestaan. Tegen het einde van die eeuw en kort na 1200 hadden aanvallen plaats op Egypte van volkeren,, die afkomstig heetten te zijn van eilanden in de zee ten noorden van dat land. De Philistijnen, die tot die volkeren behoorden, hebben zich daarna gevestigd aan de zuidelijke kust van Syrië. Blijkens het in hun nederzettingen ontdekte aardewerk moeten zij uit het Mykeensche Griekenland afkomstig zijn. Dit aardewerk stelt ons evenwel niet in staat de landstreek, waaruit zij stammen, nader te bepalen.

De namen van de volkeren uit het Noorden, die in de Egyptische inscripties worden opgesomd, geven ons allerlei raadsels op. Met zekerheid heeft men daarbij evenwel de Achaeërs en de Danaoi herkend. De laatste naam wordt bij Homerus voor de Grieken gebruikt en bovendien herinnert die naam aan eenige personen uit de sagen, die met Argolis in verbinding staan, als Danaos en Danaë. Door Persson wordt gewezen op de betrekkingen met Egypte, die Danaos in de sage heeft. Het is intusschen gewaagd een poging te doen om aan deze figuren en aan de verhalen, die met hen in verband worden gebracht, historische voorstellingen te ontleenen. Van onzen kant zullen wij ons liever tot de kunst bepalen; wij vinden daarbij problemen genoeg.

Boven hebben wij reeds gesproken over den invloed van Egypte op de kunst in de landen aan de Aegaeische Zee. Men moet echter den invloed uit Kreta niet vergeten, die zich gedurende den Amarnatijd liet gevoelen. De overeenkomst tusschen de beide vormen van kunst is te treffend om aan een toeval te kunnen denken. Daarbij ligt het vermoeden voor de hand, dat Kretenzische meesters na den ondergang van de groote paleizen omstreeks 1400 v. Chr. zouden zijn gevlucht en dat door hun toedoen de bijzondere richting aan de Amarna-kunst zou zijn gegeven, die aan Kreta doet denken. De chronologie geeft dan evenwel een bezwaar. De schilderingen te Amarna, die het meest aan Kretenzische fresco's herinneren, stammen immers uit het tweede kwart van de 14de eeuw; maar de voorbeelden, waarnaar zij zouden zijn nagevolgd, kan men niet in den onmiddellijk voorafgaanden tijd dateeren. De overeenkomstige kunstwerken op Kreta zijn ongeveer twee eeuwen ouder dan de Egyptische.

Men bedenke intusschen, dat dergelijke betrekkingen en ontleeningen voor de kunst altijd slechts een geringe beteekenis hebben. Het is zeker niet onbelangrijk, zulke bijzonderheden vast te stellen; maar het is veel belangrijker te bepalen, wat de kunst met de van elders ontleende elementen heeft bereikt en hoe zij deze heeft verwerkt. Wat Griekenland betreft, heeft de idee van het monumentale en imponeerende, die uit Egypte stamt, geleid tot zoo indrukwekkende bouwwerken als de Leeuwenpoort en het Schathuis van Atreus. Daarbij sloot echter een teruggang aan. Reeds te Tiryns was het niet meer dan een verkleinde kopie van Mykene en een werkelijk vervolg is er niet meer geweest. Griekenland was voor een waarlijk monumentale kunst nog niet rijp. Evenals in zooveel andere gevallen in de geschiedenis van de Kretenzisch-Mykeensche kunst staan wij voor de moeilijkheid, dat deze periode voor ons nog altijd praehistorie is, geheel anders dan bij Egypte, waar wij de lotgevallen der menschen, hun denken en voelen althans eenigszins kunnen begrijpen.

In Egypte kunnen wij de beteekenis, die de Amarna-kunst heeft gehad veel beter nagaan. De schilderingen in het paleis van Amarna stellen alles in de schaduw, wat op Kreta is voortgebracht. Wellicht is het niet meer geweest dan een kleine opwekking, niet anders dan een vluchtige indruk, die een Egyptisch meester van de naturalistische schilderingen op Kreta heeft gehad. Hij heeft op grond van dien indruk werken van een grootschen stijl weten tot stand te brengen en een ontwikkeling van geweldigen omvang is daarop gevolgd. De machtige tafreelen uit den tijd van Ramses II en Ramses III, voorstellingen van veldslagen en van jachten, zijn zonder de voorbereiding door de Amarna-kunst volkomen ondenkbaar. In dit geval heeft de invloed uit het Minoische Griekenland, hoe gering wellicht op zich zelf, een zeer groot belang gehad.

Ter nadere adstructie moge hier nog een ander voorbeeld worden besproken van een dergelijke aanraking tusschen twee vormen van kunst, met name wat in Griekenland is geschied gedurende de zevende en de zesde eeuw v. Chr. In den tijd omstreeks 700 is de Grieksche kunst zeer sterk onder den indruk gekomen van de Oostersche. Men spreekt van de „oriëntaliseerende" periode, omdat toen tal van motieven uit het Oosten zijn overgenomen. Het is een krachtige opwekking geweest, die tot een eigenaardige ontwikkeling leidde. Vooreerst was het resultaat een tweeslachtige kunst; maar toch ligt daar de oorsprong van de latere grootheid.

Een eeuw later heeft Griekenland nog eens een denkbeeld aan de Oostersche kunst ontleend. De schepping van de groote staande mannelijke figuren der sculptuur uit dien tijd is zonder den invloed van de Egyptische kunst niet verklaarbaar; door enkele bijzonderheden blijkt de beteekenis, die het voorbeeld uit het Oosten voor de Grieken heeft gehad. De reeks der kouroi is toen aangevangen. In dit geval kan men evenwel de ontwikkeling zonder onderbreking vervolgen; zij heeft in anderhalve eeuw geleid tot een hoogtepunt voor de kunst der menschheid.

Leiden, 27 Juli 1944 A. W. BYVANCK

K 1673



BIBLIOTHECA ORIENTALIS

UITGEGEVEN VANWEGE HET
NEDERLANDSCH INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

— Redactie en administratie: —
Noordeindsplein 4a, Leiden (Nederland)

N⁰ 6
November 1944

De bibliotheek is geopend op werkdagen van 9.30—12.30, 13.30—17 en 19—22 uur

BOEKBESPREKINGEN

EGYPTOLOGIE

H. KEES, *Der Götterglaube im alten Aegypten.* Leipzig, J. C. Hinrichs Verlag, 1941 (8vo, 479 blz., 9 pl., 14 tekstillustraties) = MVÄG 45.

Geen beschrijving van den Egyptischen godsdienst in zijn vollen omvang wil dit boek geven. Uitgestrekte terreinen blijven buiten beschouwing; cultus, vroomheid, ethiek, geloof omtrent het leven na den dood, verzorging der doden, om slechts deze onderwerpen, die bijvoorbeeld in een algemene schildering van den Egyptischen godsdienst als Ermans *Die Religion der Ägypter* een brede plaats innemen, te noemen, dit alles valt buiten het bestek van Kees' boek. In den titel wordt een beperking uitgesproken. Slechts de *Götterglaube,* liever nog had ik gezien: de theologie der oude Egyptenaren wordt hier behandeld. Merkwaardigerwijs ontbreekt in den titel echter het woord, dat, naar het mij voorkomt, voor den inhoud van dit boek, voor de wijze, waarop het onderwerp is behandeld, kenmerkend is, het woord: geschiedenis. Immers een geschiedenis van de verschillende goden en godensystemen wil Kees geven en op *geschiedenis* ligt daarbij zeer bewust de klemtoon. De schrijver geeft hier namelijk uitvoering aan het program, dat hij in zijn *Grundsätzliches zur Aufgabenstellung der ägyptischen Religionsgeschichte* (G.G.A. 1936) heeft getekend.

Kees stelt zijn opvatting tegenover die van den ouden H. Brugsch, die overigens in zijn *Religion und Mythologie der alten Ägypter* (1888) „als einziger Ägyptologe den Versuch gewagt hatte, die *Theologie* Ägyptens darzustellen" (Kees in zijn Vorwort III).

Brugsch had zijn beschrijving bijna uitsluitend gebaseerd op de tempelinscripties van den laten, Grieks-Romeinsen tijd. Die waren toen in ruime mate toegankelijk; oudere schriftelijke bronnen waren schaars, de uiterst belangrijke pyramidenteksten waren pas ontdekt en nog grotendeels onvertaalbaar. Archaeologisch materiaal was nog weinig beschikbaar; de tijd der deskundig geleide opgravingen was nog nauwelijks aangebroken. Sinds dien is dit alles grondig veranderd. De vooruitgang in onze kennis van het Egyptisch, de talloze opgravingen hebben ons ontzaglijk veel geleerd omtrent de oudere perioden der Egyptische geschiedenis, zelfs omtrent de prehistorie. Reeds bij een oppervlakkige inzage van de inhoudsopgave van Kees' boek blijkt de geweldige verandering, die zich in het vijftigtal jaren sinds de verschijning van het werk van Brugsch heeft voltrokken. De systemen der late tempels van Edfu, Kom Ombo, Esne, waaraan Brugsch' boek bijna geheel is gewijd, vullen bij Kees slechts de laatste tientallen bladzijden. De rest wordt ingenomen door oudere theologische stelsels. Dat is de grote middenmoot van zijn boek (pp. 187—378), waarin hij achtereenvolgens behandelt: Die Göttersysteme der Aufbauzeit; Die Feudalzeit; Theben. De *Aufbauzeit* is de grote tijd van de Thinieten (1e en 2e dynastie) en het Oude Rijk (4e, 5e en ten dele 6e dyn.), waarin eerst de éénwording van het rijk wordt tot stand gebracht en dan in een ongeëvenaarden scheppingsdrang de typisch Egyptische cultuur wordt gevormd en meteen tot een hoogtepunt wordt geheven. Het aan dezen tijd gewijde hoofdstuk omvat 1. de systemen van de Reichseinigungszeit, waarbij vooral de belangrijke vraagstukken betreffende Horus en Seth ter sprake komen, 2. Heliopolis, het systeem dat als geen ander zijn stempel op alle latere Egyptische theologie heeft gedrukt, 3. Memphis, belangrijk als systeem van de hoofdstad van het Oude Rijk. De *Feudalzeit,* de tijd tussen Oude en Middelrijk, is — de naam zegt het reeds — een tijd van decentralisatie. In plaats van enkele hoofdsteden en weinige goden treden verscheidene provinciesteden met hun goden op den voorgrond. Wiederkehr der oberägyptischen Ortsgötter luidt de karakteristieke titel van het eerste hoofdstuk. In het bijzonder worden dan besproken: Dendera, Hermopolis, Heracleopolis, Assiût, Abydos, Koptos en Hermonthis. Het hoofdstuk *Theben* omvat het grote systeem van Amon en zijn kring, dat eerst met de opkomst en bloei van Thebe in Middel- en Nieuwe Rijk in onzen gezichtskring treedt; daarna: die religiöse Krise der Amarnazeit. Een laatste hoofdstuk behandelt: *die Epigonen,* waarin achtereenvolgens: der letzte Aufschwung des Amun, der Sieg des Osiris en das Ende des Seth worden besproken. Geheel achteraan komen dan, gelijk ik reeds zeide, de *Götterlehren aus späten Tempeln.* Men ziet welke historische verschieten zich hier hebben geopend; een geschiedenis van duizenden jaren doemt op achter de enge grenzen, waarbinnen Brugsch gevangen zit. Ten dele is dit, zoals ik boven reeds aanduidde, een natuurlijk gevolg van de vermeerdering onzer kennis vooral omtrent de vroege perioden van de Egyptische geschiedenis; anderdeels echter vloeit het voort uit een methodische frontverandering.

In vele opzichten waren de late tempelsystemen Heliopolitaans gekleurd. Brugsch' uiteenzetting daarvan — hij kende de Grieks-Romeinse inscripties als weinigen — is grondig en behoudt nog heden haar waarde. Doch hij tekende ze als een van den oudsten tijd af vastgelegd systeem, waarin aan elke plaatselijke godheid een rol was toebedeeld uit het figurenrepertoire van den Heliopolitaansen godenkring. Iedere locale god of godin is slechts een verklede Atoem of Sjoe of Isis of hoe de leden van deze godenfamilie (de Enneade) verder mogen heten. Voor de theologie van dien laten tijd is dit inderdaad juist; volgens Brugsch geldt het ook voor den vroegeren tijd. In zijn *Die Ägypto-*

logie (1891) schrijft hij bijvoorbeeld (p. 177): Der Eine ursprüngliche Gott, die chaotische Achtheit (Ogdoas), die grosse Neunheit (Enneas) mit ihren Grundtypen, ... und schliesslich die ganze Summe der „kleinen Neunheit", welche die lokalen Formen der Urtypen in den 42 Nomen Aegyptens darstellten, das ist das unverändert gebliebene Schema, auf welches die Grundlage der Lehre von den Göttern bei den Aegyptern beruhte, *ohne Rücksicht auf zeitliche und örtliche Unterschiede.*

Tegen deze loochening van alle verandering in den loop der lange Egyptische geschiedenis, tegen deze vereenvoudiging der bonte godenwereld, die alle kleurige, locale individualiteit trachtte te steken in de grauwe uniform der starre typen van één theologisch systeem, kwam reeds aanstonds Maspero in het geweer. Hij had oog voor de verscheidenheid, in tijdelijk zowel als in plaatselijk opzicht. Hij eiste, tegenover Brugsch, historische behandeling van de stof en hij pleitte voor de studie van locale cultusvormen en goden. L'histoire des dieux isolés devrait précéder une histoire des théories théologiques; want niet de eenheid, maar de veelheid van zelfstandige goden is primair: La féodalité divine est le fait primordial de la religion égyptienne, comme la féodalité humaine est le fait primordial de l'histoire d'Egypte. Op deze wijze, waak puntig en geestig, formuleerde Maspero zijn principiële polemiek tegen Brugsch' wijze van beschouwing. En hij heeft daarmee succes gehad. De jongere, ook de Duitse, egyptologie is niet Brugsch, doch Maspero gevolgd.

Weliswaar spreekt Erman in zijn vroegere boek over den Egyptischen godsdienst (*Die ägyptische Religion*) nog als zijn overtuiging uit, dat althans de grote goden overal dezelfden waren; doch „bei der räumlichen Zersplitterung des Landes.... musste im Laufe der Jahrhunderte und Jahrtausende die einzelne Gottheit sich immer mehr und mehr in gesonderte Gestalten auflösen (a. w. p. 3). Bij dit proces konden zij zelfs hun ouden naam verliezen, zodat zij dan slechts werden genoemd naar de stad, waar zij werden vereerd. „So tritt neben den groszen Gott Seth der Nubti d.h. *der von Ombos*, neben den Sonnengott Horus der Behedti, *der von Edfu*, neben die Himmelsgöttin die fröhliche Bastet *die von Bubastis*". In zijn laatste boek echter: *Die Religion der Ägypter* (Berlijn, 1934) heeft hij zich de nieuwere, door Maspero vertegenwoordigde en gepropageerde beschouwingswijze eigen gemaakt. Een Copernicaanse wending — immers deze beoordeelt de verschijnselen juist omgekeerd. De locale goden, hier en ginds verschillend van natuur, gedaante, naam — vaak zelfs naamloos, eenvoudig: die van Edfu, die van Nechen, enz. — zijn het oorspronkelijk gegevene; hun lotgevallen ontwikkelen zich dan in opgaande of neergaande lijn. Door den loop der geschiedenis, bloei of verval hunner stad en dergelijke factoren worden zij tot goden van een gouw, van een federatie van gouwen, van het land misschien, of zij worden omgekeerd door een fortuinlijker collega verdrongen, overvleugeld, geabsorbeerd; de eigennaam van zulke achteruitgaande figuren wordt gekoppeld aan of vergeten voor een glorierijker naam, zij worden een van de vele Horussen, Hathoren, enz. De vele mogelijkheden op dit gebied vindt men opgesomd in Kees' tweede hoofdstuk: *Grundsätze der Formung.* Menigmaal bestaat er natuurlijk reeds van den aanvang af veel verwantschap, gelijkenis tussen de verschillende Egyptische goden. Land en volk in hun eenvormigheid werken in de richting van een zekere eenheid, een factor die het proces van *Anlehnung, Angleichung* of *wesenhafte Gleichsetzung* van den enen god met den anderen begunstigt. Een andere vorm van aansluiting is dat een god gaat behoren tot een kring, die zich rondom een leidende figuur vormt; men vindt paren, drietallen (triaden, vaak: vader, moeder, zoon), vier-tallen, negen-tallen (die niet altijd negen, vaak meer personen tellen), ook onbepaalde veel-tallen tenslotte, b.v. de zielen van Pe; hoeveel er zijn blijft onbepaald. Iedere locale god is almachtig op zijn gebied, dingt naar het primaat; sommigen hebben succes en worden dan grote, alom bekende figuren, een Hathor bijvoorbeeld, in wie talloze naamloze of obscure plaatselijke godheden zijn opgegaan. Die eenheid is secundair, de veelheid primair. Junker's these van één oorspronkelijk hemelgod (een soort oermonotheïsme), dat eerst later tot het veelgodendom van den historischen tijd zou zijn verbasterd, wordt dan ook — dit zij hier tussen haakjes vermeld — door Kees m. i. terecht bestreden.

Ofschoon hij in zijn laatste boek dus deze beschouwingswijze heeft aanvaard, tracht Erman dit historisch verloop niet te beschrijven. Opzettelijk ziet hij daar van af: Aber alles dieses liegt jenseits unserer Kunde und wir tun gut, nicht mehr davon wissen zu wollen als das, was sich ohne gewagte Vermutungen ergibt (a. w. p. 8). Deze woorden zijn zeker bedoeld als polemiek tegen Sethe's *Urgeschichte und älteste Religion der Ägypter*, een vermetele poging, inderdaad vol van gewaagde hypothesen, om de oorsprong en ontwikkeling der goden tot in verre prehistorische tijden na te speuren. Uitgangspunt voor de stoute constructies, waarvan dit boekje vol is, vormt echter een zorgvuldige analyse van de locale godsdiensten, die waardevol blijft onafhankelijk van de vergankelijke theorieën, die de auteur daaraan vastknoopt. In zijn eerste hoofdstuk zet Kees dit werk van Sethe voort. In dit hoofdstuk: *die Kulte und Kultstätten* vindt men een opsomming, gegrond op een uitgebreide kennis van het onafzienbare en moeilijke materiaal, van Tierkulte, Pflanzenkulte, heilige Gegenstände, Gottheiten in Menschengestalt. Ook van dit honderdtal bladzijden geldt, dat het zijn waarde zal behouden, als de rest in de toekomst onvermijdelijk verouderd zal zijn, zoals het nu ook door hem, die Kees' theorieën geheel of ten dele verwerpt, dankbaar geraadpleegd wordt.

Is in dit opzicht het werk van Kees dus een voortzetting van dat van Sethe, zijn kijk op het historisch verloop is in menig opzicht diametraal verschillend. Sethe gebruikt namelijk de oudste godsdienstige overlevering om daarmee in groten omvang prehistorische geschiedenis op te bouwen. Zijn redenering is deze: zoals wij in het Nieuwe Rijk den god van Thebe, Amon, tegelijk met en tengevolge van de fortuin van zijn stad, die toen van een obscuur provinciestadje de hoofdstad van een wereldrijk werd, zien stijgen tot den rang van „Koning der goden", zo moet altijd voor de macht van een god, voor het prestige van een tempel en priesterschap een periode van voormalige politieke hegemonie worden verondersteld. Bijvoorbeeld: Heliopolis heeft tot in den Grieks-Romeinsen tijd toe een ongekend geestelijk overwicht, bovendien een groot tempelbezit, hoewel het dan slechts een onbetekenend plaatsje is; dit wordt begrijpelijk, indien wij aannemen, dat Heliopolis eens een tijd van politieke grootheid heeft gekend als hoofdstad van een voor-dynastisch eenheidsrijk. Kees daarentegen tracht de gebeurtenissen zoveel mogelijk een plaats te geven in historische tijden; dikwijls tracht hij dit te bereiken, doordat hij pretenties van een localen cultus niet als werkelijkheid aanvaardt, doch ze als tendenzieuze propaganda beschouwt — bv. de aanspraken van Heliopolis op de heerschappij der beide landen, enz. als slimme politiek van de priesterschap tijdens het Oude Rijk. In dit geval kan Kees gelijk hebben. Ook mij komt het waarschijnlijk voor, dat grote delen der pyramidenteksten het best als bewuste propaganda van den Rē-dienst kunnen worden beschouwd, die zeer wel in den tijd der 4e en 5e dynastie past, zodat het niet nodig is zijn toevlucht te nemen tot een hypothetisch prehistorisch rijk van Heliopolis.

In andere gevallen is echter zijn constructie zeker niet minder betwistbaar dan die van Sethe. Ook zijn sleutel past niet op alle sloten. Gesteld eens dat de tijd, waarin de bovengenoemde lotgevallen van Amon vallen, voor ons nog niet historisch was, doch door het ontbreken van bronnen prehistorie, dan zou Kees weigeren te geloven in Amons vroegere politieke grootheid en zijn koningschap der goden toeschrijven aan handige propaganda van een doelbewuste priesterschap. En toch zou in dit geval niet hij, doch Sethe het bij het rechte eind hebben. Zijn hypothese is op zich zelf niet waarschijnlijker dan die van Sethe. Welke de voorkeur verdient moet voor ieder geval afzonderlijk worden nagegaan door alle factoren zorgvuldig af te wegen, een ingewikkeld werkje, waarbij het bijna uitgesloten is volkomen zekerheid te bereiken.

Laat ik althans één geval, tevens één der meest centrale, mogen noemen, waarin Kees' oplossing m. i. door grote bezwaren wordt gedrukt, het succesrijke lot van Horus. Doorgaans en ook reeds in oude bronnen treedt deze op als de vertegenwoordiger van Beneden-Egypte naast en tegenover Seth als heer van Boven-Egypte. Volgens Sethe is hij dan ook van huis uit een god, wiens vaderland in de Delta ligt; misschien is de 3e Beneden-Egyptische gouw, welks wapen een Horus-valk is, zijn oorspronkelijke gebied. Eerst god van een uitgestrekter Deltarijk geworden, zou deze Horus dan door een overwinning op Seth en het Zuiden god van een verenigd Egypte zijn geworden en koningsgod par exellence; sindsdien *is* iedere koning een Horus. Wanneer later dit rijk weer in een Noordelijke en Zuidelijke helft uiteenvalt, blijft Horus god van beide delen, zodat de historische vereniging der beide landen onder Menes, die van Boven-Egypte uitgaat, niet als een overwinning van Seth, doch eveneens als een zege van Horus wordt gevierd. De oude herinnering blijft echter voortleven: Seth is heer van Boven-, Horus van Beneden-Egypte.

Kees verwerpt deze constructie; hij gelooft niet aan dat eerste, prehistorische eenheidsrijk. Want men moet hier inderdaad liever van een geloof, dan van een op wetenschappelijke bewijzen berustende overtuiging spreken. Sethe zegt zelf van het door hem ontworpen beeld: Wer es nicht glauben will, mag es nicht glauben (a. w. p. 3). Wat Kees evenwel positief daartegenover stelt is niet overtuigender, wel veel minder duidelijk dan Sethe's fascinerend heldere en consequente beeld. Hij vergt van ons te geloven, dat de tegenstelling Horus-Seth zuiver Boven-Egyptisch is, dat Horus daarin de bovenhand gekregen heeft en later door de overwinning van Menes god van het verenigd rijk is geworden, dat daarna Horus echter juist aan het onderworpen deel (Beneden-Egypte) als schutspatroon is toegedacht, terwijl Seth de heer van Boven-Egypte — een door hem vroeger misschien nagestreefde, maar nooit bereikte positie — werd. Deze tegenstelling stamt uit de Koptische gouw, waar naast Seth in Hieraconpolis, een valk-god in Kus heerste. Deze heet echter niet Horus, maar *Nn-wn*; zijn latere Horusnaam is secundair. Daarnaast kent Kees een rol toe aan Edfu, dat echter zeker een tamelijk jonge plaats is, gelegen in een grensstreek, die zeker geen kernland van een Boven-Egyptisch rijk is geweest. Trouwens ook hier berust de Horusnaam van den god volgens Kees zelf slechts op „secundäre Gleichsetzung". Ook met den god van de hoofdstad van het Boven-Egyptisch rijk (Nechen) staat het zo. Duidelijk is mij de samenhang van dit alles niet recht geworden; in het algemeen werkt de overvloed van details, waarmee de schrijver ons overstelpt, wel eens verwarrend, al wil ik hier gaarne dankbaar erkennen, dat dit boek oneindig veel helderder en leesbaarder is dan Kees' vroegere geschriften. Telkens komen in het overvloedige materiaal gegevens te voorschijn, die in het ontworpen schema niet passen en die dan goedschiks of kwaadschiks daarin worden gewrongen. De zielen van Pe, de godenkring of misschien de gestorven koningen van de Beneden-Egyptische hoofdstad (empfindliche Stelle vernichteter Königshoffnungen, p. 105), worden voorgesteld met valkenkop. Steunt dit niet de hypothese, dat de koninklijke valkgod Horus in het Deltarijk thuis hoort? Kees redeneert: zij namen opzettelijk, „ihrer Natur zuwider", dezen valkenkop aan; „sie lassen sich falkenköpfig darstellen, versuchten also sich als Nestlinge zu geben, als sei ihr göttlicher Vater ein Falke, wie der ober-ägyptische Gott von Hieraconpolis-Nechen!" Zo kan men alles recht praten.

Een omgekeerd voorbeeld: veel goden en cultusvormen zijn zeker door Boven-Egypte uit Beneden-Egypte overgenomen, volgens Sethe een gevolg van het voormalig overwicht van het laatste in politiek en cultureel opzicht. Neen, zegt Kees, het is „eine versöhnende Geste der oberägyptischen Dynastie, darf aber nicht etwa als Beweis für die überlegene Geisteskultur der Deltagaue in Anspruch genommen werden" (p. 212). Wanneer men echter ziet, hoeveel er op rekening van dit verzoenend optreden moet worden geschoven, wordt men schichtig. De ceremoniën, waarmee eerst de koning, later iedereen werd begraven, zijn blijkens plaatsnamen, die er in voorkomen uit de westelijke Delta afkomstig. Kees zelf beaamt dit. De Bovenegyptische overwinnaar zou zich dus bij de begrafenis, die voor zijn toekomstig lot van het allergrootste belang was, slechts uit politieke

overwegingen van het ritueel van den politiek en cultureel inferieuren overwonnen vijand hebben bediend! Het vergt veel van ons geloof. Dan is het standpunt van Sethe e.a., die hierin een overwinning zien van het hogere, culturele prestige van het Noorden, toch aannemelijker; zo overwon bijvoorbeeld later het onderworpen Griekenland Rome. In elk geval, er is reden voor Ermans scepsis; wij zijn hier blijkbaar op een terrein, dat zich aan onze historische kennis onttrekt.

Zo komt de vraag op, of deze genetische behandeling, waarbij het onderzoek naar oorsprong en wording in de belangstelling voorop staat, werkelijk de alleenzaligmakende methode is. Brugsch maakt (*Ägyptologie*, p. 178), blijkbaar tegen Maspero's kritiek op zijn *Religion*, de opmerking: Ich behaupte, dass wir über diese Anfänge niemals Zuversichtliches erfahren werden.. *Nicht wie es entstand, sondern wie das Entstandene sich uns darstellt*, das ist die Frage, welche die Gegenwart beschäftigt. Een treffend woord, dat hij helaas verzwakt door voor de toekomst, als „das letzte Thor zu dem Verständniss der altägyptischen Schrift" geopend zal zijn, toch meer licht in de duisternis van den oudsten tijd te verwachten. Dit kan mogelijk zijn, doch het program, dat in dit woord steekt, zal altijd een principiëel andere methode van historiestudie blijven, die naast de genetische recht heeft op een minstens gelijkwaardige plaats. Ik kan mijn bedoeling niet beter verduidelijken dan met een voorbeeld uit Wagenvoorts rede *Pietas*, die mij toevallig dezer dagen in handen kwam. „Gesteld, aldus de schrijver, een archaeoloog is zoo gelukkig, een terrein voor zijn opgravingen te vinden, waar achtereenvolgens verschillende steden zijn ontstaan en vergaan, waar verschillende beschavingen bloeiden en verwelkten of geweldadig vernietigd werden; dan zou hij zijn onderzoek op tweeërlei wijze vruchtbaar kunnen maken, n.l. door verticale en horizontale doorsneden van het terrein. Een verticale doorsnede b.v. zou het misschien mogelijk maken, aan de scherven van aardewerk, die in de opeenvolgende lagen gevonden werden, de ontwikkeling van de ceramiek in die streek aanschouwelijk uiteen te zetten; een horizontale doorsnede daarentegen geeft de overblijfselen te zien van een bepaalde cultuur in een bepaalde periode, en maakt het mogelijk, door de verschijnselen in hun samenhang te beschouwen, zich een denkbeeld te vormen van het leven ener menschengemeenschap met al zijn schakeeringen in het verre verleden." De schrijver gaat dan voort met dit toe te passen op de studie der oudheid. Toegepast op ons onderwerp wil dit zeggen: naast de *verticale* snede, het onderzoek naar ontstaan, ontwikkeling, enz. van den Egyptischen godsdienst is ook een *horizontale* mogelijk: de bestudering van de verschijnselen in hun onderlingen samenhang en betekenis in een bepaalden tijd.

De vraag naar den oorsprong en naar de lotgevallen van Osiris, Horus of Amon is één vraag, die naar hun betekenis voor den gelovige een andere. Aan welke richting van onderzoek men de voorkeur geeft, zal soms van den aard van het materiaal afhangen, grotendeels echter van den aanleg van den onderzoeker en den geest van zijn tijd. Wij weten allen, hoezeer de genetische methode mode is geweest. Mijns inziens hebben beide vormen van historiekennis recht op bestaan. Toch schijnt mij de tweede, zo men wil: de synthetische, de systematische het waardevolst.

In de praktijk zal misschien geen dezer twee werkwijzen ooit zuiver voorkomen. Het verschil in belangstelling, in accent is echter duidelijk merkbaar, wanneer men het in zijn soort voortreffelijk boek van Kees vergelijkt met Kristensens studies over afzonderlijke symbolen en voorstellingen (*Leven uit den Dood*), of met de beknopte schetsen van het gehele gebied door van der Leeuw (zie BO nr 5, pp. 65 vv.) en mijzelf (in: *Godsdiensten der Wereld*). Ook het boekje van Bleeker, *De overwinning op den dood naar oud Egyptisch geloof*, kan hier worden genoemd. Studies als de hier genoemde verhouden zich tot boeken als die van Sethe en Kees als een onderzoek naar de betekenis van een bepaald woord in onzen tijd of bv. in de 17e eeuw tot de bestudering van den oorspronkelijken vorm en betekenis van dat woord. En hoe interessant dit laatste vraagstuk ook moge zijn, voor de oplossing van het eerste helpt het meestal weinig of niets. Wat wij thans onder een „bord" of „slecht" verstaan is heel iets anders dan de oorspronkelijke betekenis. Zo is het ook met godsdienstige verschijnselen. De „oorsprong" bv. van Osiris — ik zie nu af van de vraag, of men ooit daartoe kan doordringen — moge den één meer den ander minder boeien, tot de doorgronding van zijn latere betekenis draagt de kennis van zijn „oorsprong" niets bij.

Het wil mij voorkomen, dat bij toepassing van de tweede methode ook aan de schone eis van Kees, dat men bereid moet zijn *geistiges Schaffen eines fremden Volkes nach dessen arteigenen Massstäben zu messen (Grundsätzliches* p. 61), het best kan worden voldaan. Een grote vooruitgang deze eis, wanneer men daarmee vergelijkt den geest, die aan het woord is in het hoofdstuk: die Theologie van Ermans boek. Herhaaldelijk is daar sprake van: krause Gedankengänge, Widersinn, Unsinn, übel angebrachte Gelehrsamkeit. Kees gaat al die gedachtengangen uitvoerig en zorgvuldig na zonder zich te laten afschrikken door het feit dat de logica der Egyptische theologen anders is dan de moderne, hun „bewijzen" dikwijls anders zijn dan de onze. Hij meet hun betoogtrant niet af naar den onzen. Of hij echter hun drijfveer niet moderniseert, is een andere vraag. Het zal den lezer dezer bespreking niet zijn ontgaan, dat bij Kees, zowel als bij Sethe, de politiek de enige kracht is, waarmee in de geschiedenis van den Egyptischen godsdienst wordt gerekend. De aanraking, waarin de locale goden door den loop der gebeurtenissen met elkaar komen, hun strijd, overwinning, verzoening moeten door de theologen worden gemotiveerd. De theologie — dat is de indruk, die het boek van Kees achterlaat — is slechts een instrument in handen van een verstandige, doelbewuste politiek, hetzij de priesters dit bedrijf ten bate van de staatsmacht beoefenen of voor eigen rekening. Dat de politiek in de theologie wel eens een rol heeft gespeeld zal niemand ontkennen, ik althans niet, doch dat zij zo overheerst, dat religieuze motieven zo volkomen worden over het hoofd gezien als in dit „Götterglaube" is mijn grootste bezwaar tegen dit grondige, geleerde en scherpzinnige boek van Kees.

Leiden, 1 Sept. 1944 A. DE BUCK

* * *

'Der Naturen Bloeme' in Echnaton's 'Horst van Aton' van Amarna, ± 1365 v. Chr.

(De brokstukken van een beschilderden stuco-vloer uit Hawata, thans in Cairo)

Vooral naar aanleiding van Fr. W. FREIHERR VON BISSING, *Der Fussboden aus dem Palaste des Königs Amenophis IV. zu El Hawata im Museum zu Kairo*. München, Verlag F. Bruckmann, 1941 (2⁰, 47 blz., 14 afb. in den tekst, 14 platen waaronder 6 gekleurde).

Het blijkt steeds weer opnieuw, dat er in de oogen van de kunstminnende belangstellenden, die hun verkenningen om der wille van de zuivere schoonheid ook tot het oude Egypte uitstrekken, speciaal één episode in de ontwikkeling der beschaving van het land aan den Nijl is, waar een ieder als vanzelf in opgaat. Dit zijn de jaren vol opschudding, door de hervormingen op godsdienstig, maatschappelijk, staatkundig en voor ons in dit verband wel in de eerste plaats artistiek terrein teweeggebracht, waar pharaoh Amenhotep IV, 1375—1358 v. Chr., den stoot toe heeft gegeven, Echnaton, zooals we dezen koning uit de tweede helft van de 18e dynastie kiescher kunnen noemen. Nergens wordt immers het monotheïstisch gedeelte van 's konings program — de vereering van den eenigen en universeelen god Aton — zoo krachtig beleden, als in den gewijzigden naam Echnaton (zoo veel als 'Aton is voldaan'), welken de als Amenhotep IV op den troon gekomen heerscher later aannam. (Een verandering van den naam was in het oude Egypte, trouwens overal in het oude Nabije Oosten, een kardinale aangelegenheid des levens. Vooral bij theophore namen stond uit den aard der zaak de gunst of ongunst van de 'met name' aangeroepen godheid op het spel). Dit eene feit van de vervanging van 's konings naam is al in hooge mate teekenend voor alles wat hij heeft ondernomen. Een overstag gaan, wanneer hij zich niet meer met den ouden, geregelden koers kan vereenigen, zooals hem die door zijn groote voorgangers uit het vorstenhuis, waar hij zelf eveneens toe behoorde, de Tothmessen en de Amenhoteps, was aangegeven. En zulks in die mate, dat men van een conflict over de geheele linie kan spreken. Zelfs het verblijf in de oude hoofdstad van zijn dynastie, Thebe, het centrum van het ware staatsbedrijf, waar de Amon-dienst toe was uitgegroeid, was bij het voortschrijden van zijn kettersche bedoelingen niet langer mogelijk. Echnaton vond een ruime veilige wijkplaats, waar hij zijn idealistisch streven in een uit den vrijwel onaangeroerden grond verrijzend staatje kon uitleven, in het, van Thebe uit gerekend, ver stroomafwaarts gelegen gebied aan den oostelijken oever van den Nijl, waar de koning den veelbeteekenenden naam *Achet Aton* = Horizon of Land van Aton aan toekende. Het is de kortstondige, dadelijk na Echnaton's dood in verval en vergetelheid geraakte nederzetting, die in den tegenwoordigen tijd algemeen naar een belendend Arabisch dorp *el-Amarna* wordt genoemd. Het is op die plaats in afgelegen Egypte, dat Echnaton de verwezenlijking van zijn bedoelingen het meest nabij kwam. *Achet Aton* (*Amarna*) is de plaats waar Echnaton de tegenwerkende krachten, die in de over het algemeen met hand en tand het oude vasthoudende Egyptische samenleving scholen, heeft geëlimineerd, wellicht eigenlijk meer heeft ontvlucht. Daar in *Amarna*, in den kring van den koning en diens volgelingen, werd Aton, de vergoddelijking van het zonlicht en de waarachtigheid op aarde, als de eenige god vereerd. Daar heerschten ook de staatkundige denkbeelden — verbroedering van alle volkeren der aarde op voet van gelijkheid en geloof in Aton — waar Echnaton's idealistisch, soms beslist utopistisch brein van vervuld was. Binnen de grenzen van Aton's veste liet de koning ook niets onbeproefd, om de kunstwerken tot stand te laten komen, welke — zooals het in de beeldende kunst mogelijk is — welsprekender en overtuigender dan met programma's en woorden van 's konings hoogste idealen kennis voor iedereen en allen moesten geven. Bouwwerken, beelden, reliëfs en schilderingen, in *Amarna* voor den dag gekomen, zij spreken met elkaar één bezielde, in den naam van Aton evangeliseerende taal, uiteindelijk steeds op Echnaton zelf, dien we op die manier ook beter als mensch leeren kennen, teruggaand. Wellicht heeft het zin, bij een van de minder bekende uitingen van de kunst van *Amarna*, met haar uit ethisch-godsdienstige overwegingen voortkomende neiging tot natuurlijkheid, rechtschapenheid en ongedwongenheid, een oogenblik te blijven stilstaan. Het betreft een aantal fragmenten van een vloerschildering op stucco, tientallen jaren geleden in een van Echnaton's paleizen in het zuidelijke gedeelte van het district van *Amarna*, vlak bij een dorp *Hawata* ontdekt, en eenigen tijd nadien, naar het schijnt tegen de lente van 1900, naar Cairo overgebracht. De aanleiding juist dit product van de kunst van *Amarna* voor een kort opstel uit te kiezen, wordt wel gevormd door de sinds jaren verbeide verschijning van de monumentale publicatie van dezen beschilderden vloer in 1941, van de hand van Baron von Bissing. Een bij uitstek welkom werk, dat dan ook de recenseerende belangstelling verdient, welke het blijkens besprekingen van R. Anthes, OLZ 46, 1943, kolommen 12—16 en P. Gilbert, CdE 33, 1942, 98—100, reeds met woorden van geweldigen eerbied en warme erkentelijkheid aan het adres van den schrijver heeft mogen genieten. Schrijver dezes wil geenszins de ijdele hoop koesteren na beide bovengenoemde recensies, waarvan die van Anthes de belangrijkste is — vandaar de volgorde — nog veel nieuws of naders in te kunnen brengen. Aan den anderen kant is er in deze ontmoedigende omstandigheid toch ook weer iets goeds te zien. In dier voege, dat er op die manier alles voor is te voelen, de zaak zooveel mogelijk uit een oogpunt van eigen belangstelling te bezien, wat anders zoo licht als misplaatste eigengereidheid zou zijn te veroordeelen.

Het kostbaarste gedeelte van von Bissing's bijdrage bestaat uit 14 voortreffelijke platen, 6 daarvan in kleuren uitgevoerd. Deze platen zijn vervaardigd naar de schilderingen in gouache (waterverf met gom), die, reeds enkele jaren vóór het uitbreken van den vorigen

wereldoorlog, door den Duitschen schilder Max Reach naar de fragmenten uit *Hawata* in Cairo zijn gemaakt. Genoemde Reach, welke er in samenwerking met von Bissing toe is gekomen, de brokstukken uit *Hawata* van nabij te onderzoeken, heeft zijn geschilderde teekeningen op ongeveer de helft van de ware grootte uitgevoerd. In von Bissing's map zijn de platen weer op ongeveer de helft van het formaat van Reach's kunstgewrochten genomen. Het samengestelde kunstwerk uit *Hawata* is zeer in het kort als volgt te beschrijven. Het is een aantal fragmenten — meer dan eens ongeveer 1 bij 1.50 m — van een laag stucco met beschildering in bonte kleuren, planten, bloemen, vogels en viervoeters voorstellend, zooals die den grond bedekte in een van de overdekte paviljoens van Echnaton's zuidelijk paleis in het kwartier '*Maroe Aton*' = ongeveer 'Horst van Aton' genaamd. Gelijk de Engelsche opgravers ter plaatse van *Maroe Aton* in de campagne 1921—'22 hebben vastgesteld, moet men zich het paviljoen waar de beschilderde vloer uit afkomstig is, als een vrij ruim, niet te hoog vertrek voorstellen. Lommerrijk beschut door een dak op zuilen, frisch en koel gehouden door verschillende kunstmatige bassins vol water, die in deze ruimte waren geconstrueerd. De schilderingen op den grond zijn slechts een onderdeel van den opzet van het geheele paviljoen: te maken dat een ieder die het vertrek betreedt, zich ook binnenshuis a.h.w. opgenomen gevoelt in de verkwikkende zaligheid der bloeiende en groeiende natuur rondom. Vgl. voor de berichten der Engelsche opgravers C. Leonard Woolley, *Excavations at Tell El-Amarna*, JEA VIII (1922), 78—79, door von Bissing onberispelijk — tekstgetrouw in vertaling weergegeven op blz. 27. Het idyllisch aandoende geheel van dit paviljoen, met den beschilderden vloer en de waterreservoirs, is echt iets voor *Amarna*. Maar iets dergelijks kwam toch ook al eerder voor. Zoo in het paleis van Echnaton's vader en voorganger Amenhotep III, 1411—1375, in *Malkata* bij *Medinet Haloe* (moderne Arabische namen), ten westen van den Nijl in het Thebaansche gebied. Een zeer waardevolle proeve van deze vloerschildering uit *Malkata* berust al geruimen tijd in het Museum antiker Kleinkunst in München (geschenk van den Service des Antiquités de l'Égypte). Het is een 70 × 46 cm metend fragment, een eend tusschen papyruspollen voorstellend. Er zijn tal van kenmerkende eigenschappen aan te voeren, welke het stuk in München met den vloer uit *Hawata* gemeen heeft v.v. De bestemming, de frappant eendere techniek ('al secco', dus niet als bij een fresco zoo, dat de verf een verbinding met den ondergrond aangaat). Meer nog dan dat: de vlot-naturalistische toets, trouwens eigenlijk ook heelemaal de voor Egypte ongebreidelde schilderachtigheid, die soms wordt tot ongegeneerde vluchtigheid, waarmee het geheel is opgevat. Vandaar dat we van het vroege stuk uit *Malkata* ook met bijzondere aandacht kennis moeten nemen. Gelukkig is het uitstekend gepubliceerd, door een eminent geleerde, wiens edelste levenstaak overigens de bestudeering van de klassieke beschaving is geweest, Paul Wolters, Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst V, 1910, 142—144, afb. 1. Wolters vermeldt ook met groote nauwkeurigheid de plaatsen in boeken en tijdschriften, waar het fragment uit *Malkata* in wordt genoemd. Het bewuste fragment in München staat ook in Breasteds *Geschichte Aegyptens* (Deutsch von Prof. Dr H. Ranke — Heidelberg, Phaidon — Ausgabe 1936), als afb. 257, ontstellenderwijze met het onderschrift, dat het stuk uit *Amarna* komt: een van de weinige fouten in het verder betrouwbare werk. Maar.... en dit ter vergoelijking, het is een feit dat de vloerschildering uit het paleis van Amenhotep III uitstekend geschikt is, om ook de kunst van *Amarna* in een beter licht te leeren bezien. *Hawata* geeft eigenlijk niets anders dan een voortzetting van *Malkata* te aanschouwen. Vandaar dat ik bij het stuk in de Beiersche hoofdstad ook wat langer bleef stilstaan. Het begin is bij *Malkata*, en eigenlijk al veel meer dan dat. In verschillende opzichten geeft het vroege stuk blijk van een sappiger naturalisme, dan de zoo hier en daar al weer wat droogere phase onder Echnaton. De kunst van *Amarna* komt niet ineens, en is evenmin een breuk met het verleden. Trouwens hetzelfde zou men van de geheele onderneming van Echnaton kunnen zeggen. Zoowel op godsdienstig, staatkundig, als op cultuurhistorisch terrein geeft *Amarna* tendenties van reeds eerder, hoogstens door een ietwat geforceerde lens, doch zelden tot onherkenbaar wordens verteekend te zien. Ik meen er ook voor een beter begrip van de schilderingen uit *Hawata* met nadruk op te moeten wijzen, dat we nagenoeg alle bestanddeelen, ja in dit geval een welhaast even zuivere, zoo niet zuiverder samenstelling daarvan, in de kunst onder Amenhotep III kunnen vinden. Alleen zijn de vloerschilderingen uit *Hawata* in talrijker en beter te reconstrueeren fragmenten tot ons gekomen, dan die uit *Malkata*. De map vol fleur en kleur, vol gedartel en gefladder, waarmee von Bissing ons in het paviljoen van *Maroe Aton* binnenleidt, pln I—XIV, de zorgvuldige beschrijving van ontdekking, techniek (in samenwerking met Reach) en voorstelling in de beide eerste hoofdstukken van zijn werk, blz. 11—29 is op dat punt zonder weerga. Het eenige dat we zouden kunnen betreuren, is dat de schrijver tengevolge van het uitbreken van dezen wereldoorlog, de fragmenten van den vloer niet meer aan een controleerend onderzoek heeft kunnen onderwerpen. Wanneer men stukken naar notities, reproducties en op grond van herinneringen beschrijft, komt men steeds weer voor onzekerheden te staan. Bovenal bij kwesties van de betrouwbaarheid van kleuren, is confrontatie met de stukken zelf het eenige. De oorlogsmisère heeft dit evenwel bij de stukken uit *Hawata* ten eenenmale onmogelijk gemaakt. Dit geldt niet alleen voor de reeks in Cairo, doch ook voor de beide fragmenten van denzelfden vloer uit *Hawata*, die in Berlijn terecht zijn gekomen, afb. 2—3 in den tekst, beschrijving op blz. 29, en natuurlijk meteen in 1939 onbereikbaar zijn opgeborgen. Maar met wachten en wachten op een gelegenheid om de stukken zelf weer aan het woord te laten, zou de publicatie toch weer op hoogst ongewenschte wijze zijn vertraagd. Ik geloof niet dat we op het zonnige genieten van den vloer, de schaduw van de vrij

looze inspanning moeten laten vallen, de bij elkaar toch vrij geringe fragmenten tot een aannemelijk geheel te reconstrueeren. Daarvoor blijft dat werk veel te hypothetisch. Waar we meer aan hebben, is ons te verplaatsen in de spheer, beheerscht door de liefde voor, en het opzoeken van de weelde in de natuur, welke kennelijk ook aan de schilderingen uit *Hawata* hun aantrekkelijk aanzijn heeft gegeven. De Egyptenaren moeten in de jaren van de regeeringen van Amenhotep III en Echnaton wel met een zeer ontvankelijk oog naar de natuur hebben gekeken. We hebben weliswaar gezien, dat het niet alleen de kring van Echnator zelf is geweest, welke openstond voor de zuiverheid van lijnen en tinten in de wereld der gewassen en der dieren. Het is een Egyptische trek van alle tijden, de natuur met veel gevoel te bespieden. Doch nergens openbaart zich deze gretige en opbeurende natuur-waarneming zóó zonne-overtogen, als in de eerste helft van de 14e eeuw v. Chr., toen Aton's lichtstralen Amenhotep III en Echnaton omgaven. Vele eigenschappen van *Amarna* ziet men aankomen vóór de stichting van *Achet Atón*, en evenzeer naderhand terugebben, wanneer Echnaton het tijdelijke met het eeuwige heeft verwisseld.

Het naturalistisch elan van *Amarna* is ook door latere geslachten in Egypte, in weerwil van de verdoemenis der uitwissching, welke het experiment van Echnaton in de herinnering der conservatieve samenleving onderging, nimmer geheel opgegeven. Men denke aan de kunst uit het graf van Toetanchamon, ± 1358—1350. (Vgl. J. Capart en medewerkers *Tout-Ankh-Amon*, Brussel 1943, of ook reeds G. Steindorff, *Die Grabkammer des Tutanchamun*, Ann. Serv. XXXVIII, 1938, 641—667, pln. *CXV—CXIX*). Maar ook al is het duidelijk dat *Amarna* als centrale acte ligt tusschen een voorspel en een naspel, de mate waarin men onder Amenhotep III en Echnaton naar natuurlijkheid in de kunst en daarbuiten streefde, is een opmerkelijk verschijnsel van dezen begrensden tijd alleen. Bovendien was het meer dan maar zoo een bevlieging, om in de natuur verademing te zoeken. Men had bewust belangstelling, inzonderheid voor de wereld der planten. Een treffend staaltje van dit gecombineerde zoeken van verkwikkend genot en tevens geregelde kennis van zaken in de natuur, hebben we in de regeering van Amenhotep III en diens schrandere en doortastende gemalin Teje, een vrouw van bescheiden afkomst. De koning liet als huldebetoon jegens zijn gemalin, een kunstmatig meer graven, 3700 × 700 ellen, om er in een bark 'Aton straalt' op te kunnen spelevaren. We weten van dit idyllisch gondelspel, dat hoogst kenmerkend is voor dien tijd, af, dank zij scarabaeën van fayence met commemoratieven tekst onderaan, zooals Amenhotep III die heeft laten maken. (Zeer levendig beschreven naar aanleiding van een scarabae in het Metropolitan Museum of Art te New York door Ambrose Lansing, BMMA XXXI, 1936, 12—14, afb. 1—3, alleen is de dateering wat te vroeg). En het waren eveneens Amenhotep III en Teje welke in hun paleisbibliotheek schriftelijke verhandelingen over planten en boomen bezaten. Dit verklappen ons verrassende ex libris, in den vorm van plaatjes van fayence, om te bevestigen op kistjes, bevattende een exemplaar van een litterair gewrocht, met de namen van den pharaoh en zijn gemalin, benevens den titel van het bepaalde boek. Een zeer fraaie ex libris van dit soort bevindt zich in het Britsch Museum. H. R. Hall, *An Egyptian Royal Bookplate: The Ex Libris of Amenophis III and Teie*, JEA 12, 1926, 30—33, pl. XI, 1. Het is een plaatje voor een 'boek van den sycomoor en de vijg', zooals Hall vertaalt. Het ligt voor de hand om bij dezen titel te denken aan de in het oude Nabije Oosten en later in de Hellenistische wereld (Kallimachos) verbreide fabel over de sprekende tamarisk en den dadelpalm, die elkaar de eer betwisten het nuttigst voor de menschheid te zijn. Vgl. Erich Ebeling, *Die babylonische Fabel und ihre Bedeutung für die Literaturgeschichte*, MAOG II, 3, 1927, 3—17 (uit Assur, Babylonisch van klank en milieu-schildering). Alleen wil het voorkomen van zulke fabels op verschillende plaatsen niet zeggen, dat er altijd een gevende en een overnemende partij moet zijn geweest. Deze dingen kunnen in hun speelschheid door verschillende menschen in uiteenliggende gebieden en tijden, uit vrijwel algemeen menschelijke ingeving worden bedacht, afgezien van plaatselijke verschillen in kleur en accent. Bovendien geloof ik dat de vertaling van den titel van het boek op de fayence ex libris in het Britsch Museum bij nader inzien onjuist is. Er is waarschijnlijk slechts sprake van één boom, die met naam en voor ons niet geheel duidelijken toenaam wordt genoemd. Dit zou ook het beste te rijmen zijn met het fragment van een ex libris, eveneens uit de bibliotheek van Amenhotep III en Teje, dat Jean Capart met de opsporende virtuositeit, welke hij als geen ander bezit, in de verzameling Garret Chatfield Pier in Yale, New-Haven heeft geïdentificeerd. (Vgl. J. Capart, *Les ex-libris d'Aménophis III*, CdE 1935, 23—25, afb. 1—3). Daar luidt de titel beslist niet anders dan 'boek van het granaatboompje'. Getuigt dit alles niet van een tamelijk, zoo niet wetenschappelijke, dan toch registreerende belangstelling voor de wereld der planten, van den kant van Amenhotep III en Teje? Kortom, een meer bewuste uitwerking van de gedachte, die reeds een 3/4 eeuw vroeger onder Tothmes III aanwezig was, blijkens de reliëfs met deels exotische planten (hier en daar wel wat om der wille van het vreemde gephantaseerd) op de wanden van den tempel van *Karnak*. (Vgl. G. Schweinfurth, *Pflanzenbilder im Tempel von Karnak*, Botanische Jahrbücher 55, 1919, pp. 464 ss.) Ik zou, met al deze gegevens van *Karnak* tot *Hawata* voor oogen, van een 'Der Naturen Bloeme' in de Egyptische 18e dynastie willen spreken. Het plagiaat naar den middeleeuwschen Jacob van Maerlant is de schaamteloosheid zelve, ik kan evenwel de bloemrijke verzoekingen van dezen titel niet weerstaan. Daarvoor drukt 'Der Naturen Bloeme' te precies uit, waarin voor mij het wezen van veel in de kunst van *Amarna*, en zeer zeker heelemaal van schilderingen in den trant van die uit *Hawata*, is gelegen.

Maar we mogen niet blijven ronddobberen in het ranke schuitje 'Der Naturen Bloeme' ook al zou het,

gelijk betoogd, iets zijn voor den tijd van Amenhotep III en Echnaton. Onze koers moet nu weer door de bespreking van enkele kanten van von Bissing's prachtwerk worden bepaald. We waren dus gebleven bij de eerste twee hoofdstukken, met uitweidingen over de techniek en zorgvuldige beschrijvingen, behoorend bij de 14 platen achterin: een gedeelte waar de schrijver een mooi afgewerkt geheel van heeft gemaakt. Op von Bissing's inleidende en beschrijvende bladzijden volgt dan op pagina 30 een hoofdstuk over beschilderde vloeren in Egypte in het algemeen. En weer wat verder op pagina 35 eenige uiteenzettingen over beschilderde vloeren, als deel van een volledig bouwwerk of vertrek met versiering en al, waar men eigenlijk niet van begrijpt, dat deze tot een apart hoofdstuk zijn samengebundeld. Beide hoofdstukken behandelen zaken die niet buiten elkaar kunnen. Waarom dus de scherpe splitsing? 't Wil mij voorkomen dat von Bissing in dit gedeelte van zijn werk hoofdzakelijk dermate intern-archaeologische vragen aanroert, dat er moeilijk iets van meer algemeen belang uit te halen valt, voor een gedachtenwisseling op de kolommen van dit tijdschrift. Zooals dat meer bij von Bissing het geval is, de tekst krioelt van wetenswaardigheden, die allemaal stuk voor stuk de moeite waard zijn, onverschillig of het nu kriebelige uitpluizerijen, of juist constateeringen en beschouwingen op breede basis zijn. Alleen heeft von Bissing de neiging om degenen, die minder van alle markten thuis zijn in het vak als hij, met al zijn varia en diversen te overladen, in die mate, dat het iedereen voor de oogen gaat duizelen, die over minder kennis en routine beschikt. In elk geval wil steller dezes er grif voor uitkomen, dat het in de eerste plaats zijn eigen beduusdheid is, voor de kennis welke von Bissing tentoonspreidt, (bijv. op blz. 36, waar de gang van het betoog golft van *Amarna* naar de muurschilderingen in *Pompeji*, en het zgn. huis van Livia in *Rome*) welke hem noopt bij de bespreking van de hoofdstukken III en IV van von Bissing's publicatie met een korte loftuiting voor de gelijkheid en alomvattendheid te volstaan. Alle gelegenheid voor een uitwisseling van persoonlijke gedachten en opvattingen, biedt weer hoofdstuk V, over de kunsthistorische waarde en beteekenis van de schilderingen uit *Hawata*, tegen den achtergrond van de beschaving dier dagen, in Egypte en de andere landen om het oostelijk bekken van de Middellandsche Zee. Dat is nu weer echt een punt om nimmer uitgepraat over te geraken. Vooral niet, wanneer men Egyptische schilderingen in naturalistischen stijl gaat plaatsen naast soortgelijke kunstproducten uit het gebied van de Minoisch-Myceensche beschaving, en dan tevens het probleem van mogelijke invloeden van de eene op de andere cultuursfeer te berde brengt. Ook von Bissing vraagt zich af, hoe het zit met deze veelal veronderstelde betrekkingen en uitwisselingen. Deze zouden dus hebben bestaan tusschen Kreta en de daarvan tot ± 1400 volkomen, nadien minder, ook wat de beschaving betreft afhankelijke Egeïsche wereld (in de eerste plaats wel de burchten Tiryns en Mycene, daarnaast de eilanden) eenerzijds, en Egypte anderzijds. Volgens von Bissing is het waarschijnlijk zóó, dat de Minoisch-Myceensche beschaving in den beginne sterk en bij herhaling stimuleerende invloeden van de veel oudere en a.h.w. beproefdere Egyptische heeft ondergaan. Tegen ongeveer 1400 (verplaatsing van het cultureele zwaartepunt van Kreta naar de Peloponnesus) kan er dan evenwel een stroom van de Egeïsche wereld terug naar Egypte zijn gegaan. Het belangrijkste dat die stroom meevoerde, zouden dan de elementen van eclatant-levendige en werkelijkheidsgetrouwe weergave van dingen in de natuur zijn geweest. Dit naturalisme van overzee moet ook eenigen weerklank hebben gevonden in de Egyptische kunst, vooral in de 1e helft van de 14e eeuw. Het lijkt allemaal zeer aannemelijk en klopt ook wel met de veelsoortige aanwijzingen en gegevens, die wij hebben, om een druk handelsverkeer tusschen het gebied van de Peloponnesus en de Myceensche factorijen, en Egypte aan te nemen, inzonderheid in den tijd ná 1400. En toch maant het verschil in geaardheid, tusschen bij benadering gelijktijdige voortbrengselen van naturalistische kunst uit de Egeïsche wereld en Egypte, dunkt mij, tot groote voorzichtigheid. Laten we ons eerst even in de Minoisch-Myceensche beschaving verplaatsen, die o.a. in een geleerde als Georg Karo, de schrijver van het monumentale werk *Die Schachtgräber von Mykenai*, (München 1930—1933) een vertolker heeft gevonden. Het is ook Karo, thans aan de universiteit van Berkeley in Californië verbonden, waar von Bissing zijn werk over den vloer van *Hawata* in de eerste plaats aan heeft opgedragen. (De tweede naam, die op de bladzijde met de dedicatie prijkt, is die van Frederik Poulsen — merkwaardigerwijze. Frederic gespeld — in Kopenhagen, een ervaren kenner inzake het probleem van de verhouding tusschen het oude Nabije Oosten en de vroege Grieksche kunst). De Minoisch-Myceensche beschaving dan heeft fresco's — in dit geval mag men dezen term bezigen, aangezien de kunstenaars uit de Egeïsche wereld, in tegenstelling tot de Egyptenaren, de fresco-techniek wél hebben toegepast — voortgebracht, van onvergelijkelijke levendigheid en natuurlijkheid. Laten we het nog wel voor 1500 ontstane, ongetwijfeld door een Kretens geschilderde fresco met de vliegende visschen uit Phylakopi op Melos nemen. (Schitterende, gekleurde reproductie in Cecil Smith and others, *Excavations at Phylakopi*, Londen, Society for the Promotion of Hellenic Studies, 1904, pl. III, niet kwaad zwart-en-wit H. Th. Bossert, *Altkreta*, Berlijn 1937, afb. 450). Waar de kunstenaar volleerd in is, is de wijze, waarop hij de voorbijgaande verschijning van de visschen weet te treffen. Het kan niet beter. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* van de vogels en planten, welke op de schilderingen, deels op vazen, uit Phylakopi in al hun rappe ijlheid door een waarachtig kunstenaars-temperament zijn gezien.

En daartegenover de naturalistische schilderingen uit *Hawata*. Misschien zijn daar de afzonderlijke planten en dieren stipter gedetermineerd: geen bijzonderheid is weggelaten. Maar.... vergeleken met

de flitsende levendigheid van artistiek verwerkte indrukken, geeft de Egyptenaar een tammen catalogus van variëteiten. Het sprankelende en tintelende van de Minoisch-Myceensche beschaving ontbreekt, al is de Egyptische kunst in termen van nauwgezetheid zeer ver, en ook meer, áf op dat punt. Natuurlijk bestaat er tusschen de Minoisch-Myceensche en de Egyptische kunst niet de polaire tegenstelling welke ik min of meer in de bovenstaande regels heb gelegd. Om iets tot uitdrukking te brengen, moet men zich nu eenmaal dikwijls wel aan een ietwat gepointeerde en overdreven formuleering bezondigen. Anders zouden er tal van dingen, die in den grond van de zaak op een fijn accents- en niveauverschil berusten, nimmer onder woorden te brengen zijn. Zoo is het ook bij de vergelijking van de Minoisch-Myceensche en de Egyptische kunst. De manier, waarop von Bissing producten van de in het geding verwikkelde beschavingen tegen en naast elkaar beoordeelt, lijkt mij meer 'in orde' dan fijngevoelig. In geen geval benadert hij het peil van de onovertroffen bewoordingen van H. R. Hall, *The relations of Aegean with Egyptian art*, JEA I, 1914, 110—118, pln XVI—XVII, 3 afb. in den tekst, vervolg 197—206, pln. XXIII—XXIV, 5 afb. in den tekst. En men mag het toch wel ietwat bevreemdend vinden dat von Bissing dit opstel onvermeld heeft gelaten. Juist von Bissing, in wiens eigen besprekingen — talrijk en breed opgezet — de opmerking niet van de alinea's weg is, dat het te betreuren valt, dat de schrijver van het gerecenseerde werk, dit en dat werk, of die en die bijdrage blijkbaar niet voldoende heeft gebruikt. (Men denke aan von Bissing's nog onlangs verschenen recensie van Halil Demircioğlu, *Der Gott auf dem Stier* (Berlijn 1939) in GGA 205, 1943, 89—98). Persoonlijk kan ik mij geen pakkender aanduiding van het verschil in zienswijze tusschen Minoisch-Myceensche en Egyptische kunst voorstellen, dan zooals H. R. Hall het in 1914 kenschetste: de Minoisch-Myceensche kunst een *'riot of naturalism'*, de Egyptische de vertellende plichtsgetrouwheid en keurigheid van een palaeontologisch handboek, met teekeningen van fossiele dieren. Zou het bij al deze uiteenloopende geesteskenmerken waarschijnlijk zijn, dat de beschavingen van elkaar wat overnamen? Ik geloof nauwelijks aan echten doorwerkenden invloed; hoogstens kon het gebeuren, dat men een 'impetus' uit den vreemde naar eigen trant en smaak opving. Weliswaar zijn er bepaalde schilderingen uit *Amarna* te noemen, waar toch ook bijna een naturalistische rel tot uitbarsting komt. Minder bij den vloer uit *Hawata*, trouwens eigenlijk bij geen enkel kunstwerk uit *Maroe Aton* (duidelijkshalve herhaald: het zuidelijke precinct van *Achet Aton*). Scheuten naturalistischer dan de al vrij sterk aan plaatjes voor een flora en fauna herinnerende vloerschilderingen uit *Hawata*, zijn de *wand*schilderingen uit Echnaton's paleis in het noorden van zijn stad, waar de Engelsche opgravers, bovenal in het z.g.n. zwarte fries, van de groene kamer — namen die gemakshalve zijn overeengekomen, iets Egyptisch hebben ze hoegenaamd niet — triomphen van naturalistische schilderkunst hebben ontdekt. Zoo hier en daar zijn er bij die stukken partijen, waar de overeenkomst in stijl en gevoel met de Minoisch-Myceensche beschaving bijna te opvallend en te gepreciseerd is, om van heelemaal toevallig te blijven spreken. Maar of het nu werkelijk invloed, of zelfs het overkomen van vreemde kunstenaars — niet erg waarschijnlijk — is, of meer een algemeen substraat, dat tamelijk eender, in denzelfden tijd, zoowel in de Myceensche als in de Egyptische wereld aanwezig was, wie zal op deze vragen ooit een helderziend antwoord kunnen geven? Maar wat we wel terdege moeten beseffen, is dat de overtreffende (en onovertroffen) trap van het naturalisme van *Hawata* in de *wand*schilderingen uit het noordelijk paleis wordt bereikt, ook al is het menschelijk en begrijpelijk dat von Bissing dit niet zoo *explicit* laat uitkomen. Toch is het allerminst mijn bedoeling, *Hawata* te verkleinen, en het noordelijk paleis op te hemelen. Maar in de archaeologie — en waar nu niet? — moet men de zaken steeds in de juiste verhouding tot elkaar zien, of dit althans trachten te doen. *Hawata* geeft al onder Amenhotep III aangeslagen klanken met naturalistischen grondtoon te hooren. In het noordelijke paleis zwellen deze klanken aan tot een jubelend gezang: 'Der Naturen Bloeme' weer tot extra roem. Men oordeele zelf, met de platen voor oogen in de schitterende uitgave van H. Frankfort and others, *The Mural Paintings of El-'Amarneh* (F. G. Newton Memorial Volume), Londen 1929, of Nina M. Davies, *Ancient Egyptian Paintings*, Chicago 1936, pln. LXXV—LXXVI, tekst 143—145. Het zijn wandschilderingen, waar men de planten a.h.w. van ziet bewegen, en de duiven en ijsvogels voorbij meent te hooren fladderen. Vandaar dat het dan ook heelemaal op zijn plaats is, dat er over het buitengewone karakter van deze stukken, in zulk een toonaangevend kunsthistorisch tijdschrift als Burlington Magazine, een opstel heeft gestaan: H. Frankfort, *Recently discovered paintings from Tell El Amarna*, Burlington Magazine I, 1927, 233—239, met plaat.

Merkwaardig dikwijls voelt men, aan het mooiste toegekomen, de behoefte om daar dan ook ongeveer mee te besluiten ook. Het zou evenwel schromelijk onbillijk zijn, als het belang en de kleurenpracht van *Hawata* naast de wandschilderingen uit het noordelijk paleis geheel zouden verbleeken. Het blijft een zeer belangrijk complex, dat von Bissing voor ons toegankelijk heeft gemaakt. Geheel buiten zijn schuld moesten enkele desiderata voor de bestudeering in nog niet vervulden staat blijven rusten. We denken aan het verifieeren der oorspronkelijke stukken, en zeker ook aan het 6e en laatste hoofdstuk van het werk, 45—46. Daarin staan de voorloopige resultaten geboekt, van het plantkundig onderzoek, dat Dr Volkmar Vareschi van het botanisch instituut in München—Nymphenburg, naar de op den vloer van *Hawata* geschilderde gewassen heeft ingesteld. Dit loonende werk moest door Dr Vareschi, tengevolge van de omstandigheid dat hij voor het leger werd opgeroepen, in een pas begonnen stadium

worden afgebroken. In ieder geval bevestigt zijn eerste onderzoek, dat de Egyptische kunstenaar nauwkeurig naar de natuur heeft waargenomen, doch aan den anderen kant toch soms weer zoo vrij met eenige waargenomen vormen omspringt, dat er zich gevallen van verwarring en contaminatie voordoen, zooals zoo geweldig vaak in de Egyptische beschaving, op welk speciaal terrein dan ook, voorkomt.

Met dit al rest ons nu nog een enkel welgemeend samenvattend woord van dank aan den schrijver van het zeer soliede werk te doen toekomen, waar hij ons allen het al evenzeer welkome plaat- als tekstgebruik van heeft mogelijk gemaakt. Verantwoord en gestaafd, door-en-door verzorgd, mede dank zij de voortreffelijke medewerking van de uitgeversmaatschappij Bruckmann. Er is nauwelijks een slordigheid of drukfout blijven staan. (Of het moest zijn, in de voorrede van het werk, de onjuist gespelde naam van Dr A. Herrmann i.p.v. Hermann in Berlijn, die von Bissing aan nieuwe photo's van de *Hawata*-fragmenten in Berlijn heeft geholpen). Het blijft natuurlijk mogelijk, over allerlei eigenlijk nooit op te lossen kwesties met den schrijver van meening te verschillen, zonder twijfel is het geheel naar de letter en den zin met blijvenden dank te aanvaarden.

Leiden, 12 Augustus 1944 — C. KERN

OUDE TESTAMENT EN JUDAICA

M. NOTH, *Die Welt des Alten Testaments. Einführung in die Grenzgebiete der alttestamentlichen Wissenschaft.* Berlin, A. Töpelmann, 1940 (8vo, XVI en 268 blz., 4 pl.) = Sammlung Töpelmann, 2. Reihe: Theologische Hillfsbücher, 3.

Door allerlei omstandigheden heeft de bespreking van dit reeds in 1940 verschenen werk van den zeer productieven Koningsberger Oud-Testamenticus langer op zich laten wachten dan niet alleen wenschelijk, maar ook, gezien de beteekenis van het werk, verantwoord was. Gelijk uit den titel reeds kan worden afgelezen hebben we hier echt met een boek voor den student te doen. Het wil den theoloog in het algemeen, en den a.s. Oud-Testamenticus in het bijzonder, met vaste hand binnenleiden in de bontkleurige en problemenrijke wereld waarin het Oude Testament ontstaan en gevormd is. De ondertitel van het boek luidt dan ook: *Einführung in die Grenzgebiete der alttestamentlichen Wissenschaft.* Raadplegen we verder het Vorwort, dan blijkt de bedoeling van dezen ondertitel als volgt te worden toegelicht: Das Alte Testament ist auf einem bestimmten geschichtlichen Boden entstanden und gehört geschichtlich in die grosze und an Erscheinungen überreiche Welt des alten Orients hinein und steht in mannigfachen Beziehungen zu ihr. Ohne Rücksicht auf diese Zusammenhänge ist, nachdem sie einmal erschlossen sind, eine Wissenschaft vom Alten Testament nicht mehr möglich; und auch derjenige, der nicht gerade zu den Fachmännern der alttestamentlichen Wissenschaft gehört, musz heutzutage über diese Zusammenhänge wenigstens im Groben orientiert sein, wenn er über das Alte Testament arbeiten und reden will". Blijkens ondertitel en Vorwort is het Noth dus in het bijzonder om de *Umwelt* van het Oude Testament te doen. In feite echter geeft het boek, wanneer we de inhoudsopgave raadplegen, nog heel wat meer. We krijgen niet alleen een beeld van de *Umwelt* van het Oude Testament (3. Teil: *Elemente der altorientalischen Geschichte*), maar ook een beeld van de *Welt* van het Oude Testament in den beperkten zin van het woord, nl. de bodem waarop het Oude Testament is ontstaan (1. Teil: *Geographie Palästinas*, 2. Teil: *Archaeologie Palästinas*). Het vierde en laatste deel handelt over den tekst van het Oude Testament. Voor ons gevoel heeft de compositie van het boek op deze wijze een min of meer tweeslachtig karakter gekregen. Het wordt niet heelemaal duidelijk, wat de auteur ons nu eigenlijk heeft willen geven. Houden we vast aan de bedoeling die ons door den titel wordt gesuggereerd, dan laten deel I en II zich natuurlijk zonder moeite verantwoorden. Laten we ons echter leiden door de suggestie, die ons door ondertitel en Vorwort aan de hand wordt gedaan, dan is niet in te zien waarom aan de geografie en archaeologie van Palestina zulk een belangrijke plaats moest worden ingeruimd. In beide gevallen kan men zich dan nog afvragen of in een boek als dit een behandeling van de tekstgeschiedenis, die immers gewoonlijk in de „inleiding" wordt ondergebracht, wel op haar plaats is.

Het is hier eenigszins een eigenaardig geval. Er is inderdaad dringend behoefte aan een boek, dat den a.s. Oud-Testamenticus snel oriënteert en thuis brengt in al die vreemde cultuurwerelden, waarmede de wereld van het Oude Testament op velerlei wijzen in relatie staat. Maar dat zou dan een geheel op zich zelf staand boek moeten worden en niet een onderdeel van een werk, waarin ook nog heel andere dingen aan de orde worden gesteld. Daarvoor is de stof immers veel te omvangrijk. Nu heeft Noth blijkbaar gemeend dat dit met een bepaalden aanpak wel mogelijk was. Hij heeft er althans een poging toe gedaan. De eerlijkheid gebiedt echter te zeggen dat hij in deze poging niet is geslaagd. Juist dit derde deel van zijn boek heeft ons in onze verwachtingen teleurgesteld. Het is nu eenmaal niet mogelijk in goed zeventig bladzijden aan de culturen van Egypte, Mesopotamië, Klein-Azië, Zuid-Arabië en Syrië ook maar op eenigszins bevredigende wijze recht te doen. Dat loopt natuurlijk op ongelukken uit; die hier dan ook niet uitgebleven zijn. Zoo constateert men met verbazing, dat in dit gedeelte een behoorlijke behandeling van b.v. de religieuze literatuur van de genoemde beschavingsgebieden ten eenenmale ontbreekt. Zeker, Noth vertelt ons in het gedeelte over Babylonië wel, dat in de spijkerschriftliteratuur de teksten met religieuzen inhoud als mythen, epen, hymnen en klaagliederen zeer talrijk zijn, maar geen enkele mythe b.v. wordt ons zelfs ook maar bij name genoemd. Niet alleen hadden we hier een veel breedere behandeling verwacht, maar in een boek, dat ons

gesuggereerd had ons de *Zusammenhänge* te laten zien, had een, zij het nog zoo bescheiden aanduiding van het verband, dat tusschen de Babylonische religieuze literatuur en de Israëlietische aangewezen kan worden, ons toch niet onthouden mogen worden. Natuurlijk worden we door den auteur naar literatuur verwezen, die ons omtrent deze en dergelijke onderwerpen nader inlichten kan. Dat is trouwens in principe de opzet van het boek. Maar afgezien van het feit dat juist in dit gedeelte de literatuuropgaven ten eenenmale onvoldoende zijn heeft dit derde deel wel heel erg het karakter van een beschrijvende catalogus gekregen. Wat om allerlei redenen uit den aard der zaak zeer te betreuren is. Alles wat in dit gedeelte aan de orde wordt gesteld is veel te summier en te beknopt gebleven om den nieuw-aangekomen student van wezenlijk nut te kunnen zijn.

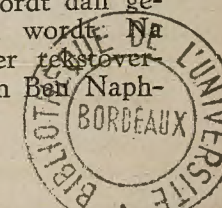
In deel I en II heeft de auteur een gelukkiger hand gehad. Het feit dat hier de te behandelen onderwerpen naar omvang en uitgestrektheid beter te overzien waren, zal hieraan niet vreemd zijn geweest. In het eerste deel, dat, gelijk reeds werd opgemerkt, over de *Geographie Palästinas* handelt, krijgen we al dadelijk in het eerste hoofdstuk een heel goede beschrijving van het tegenwoordig aspect des lands (*Die Gestalt des Landes, Das Klima des Landes, Flora und Fauna*). Zeer gewaardeerd wordt in dit verband een lijstje van arabische appelativa voor plaatsen, bronnen, bouwerken enz. Vooral bij het kaartlezen kan men daar veel nut van hebben. Aardig is ook de opgave van eenige afstanden die den lezer een goeden indruk van den altijd weer opnieuw verrassenden geringen omvang des lands kunnen geven. Niet minder verrassend is dan op blz. 19 de mededeeling, dat de bevolking van dit land, dat kleiner dan het koninkrijk België is, slechts iets meer dan 1.000.000 bedraagt (volkstelling van 18 Nov. 1931. Daarvan hebben 969268, waaronder 174610 Joden, een vaste woonplaats. 66553 zijn nomaden. In hoofdstuk II geeft de auteur ons een *Naturgeschichte des Landes* (geologie, bodemschatten enz.). In hoofdstuk III, *Palästina als Schauplatz der biblischen Geschichte* wordt zeer uitvoerig op de beteekenis van de in het Oude Testament gebruikte aanduidingen van landstreken ingegaan (kenaʿan, ha-ʿaraba, ʿemeḳ, šephela, hammišor enz.). In het gedeelte dat over de *Besiedlung des Landes* gaat vindt Noth uit den aard der zaak gelegenheid naar vroegere publicaties als *Das System der Zwölf Stämme Israels* van 1930 en *Das Buch Josua* van 1938 te verwijzen, boeken die terecht een zekere vermaardheid hebben verworven. Deze onderafdeeling besluit met een uitstekend overzicht over de staatkundige veranderingen die zich in den loop der tijden in het land voltrokken hebben.

Met genoegen leest men vervolgens het tweede hoofddeel, dat de archaeologie van Palestina behandelt. Hier wordt men snel en goed in de geheele materie geörienteerd. De literatuuropgave is tot 1940 behoorlijk bij. Als Nederlander mist men bij het onderdeel „Topographie" noode het voortreffelijke werk van onzen landgenoot J. Simons S. J.: *Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists relating to Western Asia* (Leiden 1937).

Terecht vestigt Noth de aandacht op het verheugend verschijnsel, dat de archaeologie van Palestina, vroeger volkomen bij haar onderzoek van de literaire overlevering afhankelijk, thans zich van deze voogdij heeft losgemaakt en tot een geheel zelfstandige wetenschap is uitgegroeid. Boeiend is de schets, die ons nog in dit eerste hoofdstuk van de verschillende cultuurperioden, van den tegenwoordigen tijd af teruggaand tot de praehistorie, geboden wordt.

Het tweede hoofdstuk in dit gedeelte geeft een goed overzicht van de verschillende opgravingen, die sinds 1890 — het jaartal dat als het begin van de eigenlijke, systematische opgravingswerkzaamheid aangemerkt moet worden (Flinders Petrie!) — hebben plaats gehad. Een behartigenswaardige waarschuwing om de beteekenis der archaeologie eenerzijds niet te over- en anderzijds niet te onderschatten geeft aan dit overzicht een passende afsluiting. In het derde hoofdstuk komt Noth dan nog te spreken over de winst die de archaeologie van Palestina tot nu toe voor het beter verstaan der bijbelsche geschiedenis heeft opgeleverd. Dank zij de opgravingen hebben we een beter inzicht gekregen in de materie der Palestijnsche steden- en woningbouw. Uitvoerig staat de auteur vervolgens stil bij verschillende vondsten, die ons een zeer gewaardeerde illustratie van het huiselijk en beroepsleven van de bewoners des lands in den bijbelschen tijd geschonken hebben. Juist in een land als Palestina, waar de resultaten der opgravingen, bij elders vergeleken, altijd betrekkelijk mager zijn geweest, heeft elke vondst, hoe gering ook, haar bijzondere beteekenis. Wel zeer teleurstellend is het feit, dat onze archaeologische kennis van de heiligdommen uit den ouden tijd tot nu toe zeer gebrekkig is. Wat aan overblijfselen aan het licht gebracht is moet onvoldoende geacht worden om ons van grondplan en inrichting der kanaänietische tempels een betrouwbaren indruk te geven. Het allerongunstigst is de situatie ten aanzien van den ijzertijd. Hier is nog niets aan den dag gebracht, dat met eenige zekerheid als fundament van een heiligdom zou kunnen worden geïdentificeerd. Dubbel bevreemdend omdat we in de literaire overlevering een onweersprekelijk getuigenis hebben dat er in dien tijd tempels in het land zijn geweest, om alleen maar te denken aan het heiligdom in Silo, waarin de ark was neergezet (1 Sam. I 7, 9; III 3, 15). Van dit heiligdom is tot heden echter nog geen steen teruggevonden. Van den tempel in Jeruzalem is het oudste wat ons bewaard gebleven is afkomstig uit den tijd van Herodes! Van den naexilischen tempel is evenmin iets over als van den tempel van Salomo. Hetzelfde moet gezegd worden van de rijkstempels in Bethel en Samaria.

Het vierde en laatste deel van het werk handelt over den tekst van het Oude Testament. Erkend moet worden dat hier meer gegeven wordt dan gewoonlijk in de „inleidingen" geboden wordt. Na een bespreking van de geschiedenis der tekstoverlevering in de synagoge (Ben Ascher en Ben Naph-



tali) volgt in het tweede hoofdstuk de geschiedenis van de overlevering in de christelijke kerk en tenslotte in het derde hoofdstuk een *Methode der textkritischen Arbeit*. Vooral dit laatste gedeelte is voor den beginner zeer waardevol. In zijn *Methode* blijkt Noth, wat we trouwens uit vroegere publicaties reeds wisten, van gezonde principes uit te gaan. Weldadig doet de groote omzichtigheid aan waarmede over het recht der z.g. vrije conjectuur gesproken wordt. Wellicht zou men, wat zijn waardeering van het metrum voor de textkritiek betreft met den geleerden schrijver van meening kunnen verschillen.

Al met al een goed boek, dat een schat van gegevens en, over het geheel genomen, goede literatuuropgaven bevat. In hoofdzaak voor den beginneling bedoeld, wat natuurlijk niet zeggen wil dat ook de meergevorderde met het vele voortreffelijke dat hier geboden wordt niet evenzeer zijn voordeel zou kunnen doen!

Weerselo (O), 18 Augustus 1944 H. A. BRONGERS

* * *

A. H. EDELKOORT. *De Christusverwachting in het Oude Testament*. Wageningen, H. Veenman & Zonen, 1941 (8vo, 535 blz.).

In de inleiding geeft Dr Edelkoort verantwoording van de titel van zijn boek, waarom hij niet wil spreken van *Messiasverwachting*, maar van *Christusverwachting*. Aan het woord Messias ziet hij uitsluitend het idee koning verbonden, terwijl het woord Christus ook het idee wereldheiland insluit. Daar het nu ook het idee van een heilbrenger vertolkt, zelfs van een knecht des Heren, die door zijn lijden den mensen ten zege zou zijn, zou het woord Messiasverwachting minder juist zijn. Als men zich niet aan het ene aspect van den Messias als koning vastlegt, dan zal men de consequentie, dat de liederen van den knecht des Heren geen Messias schilderen, omdat ze geen koning schilderen, niet behoeven te aanvaarden. Iets anders is natuurlijk zijn argument, dat in de titel de belijdenis ligt, dat Jezus van Bethlehem de vervulling is van de verwachting van het Oude Testament.

Zijn boek is bedoeld als bijdrage tot het homiletisch instrumentarium voor hen, die het woord Gods moeten prediken. Als zodanig is het sterk aan te bevelen om zijn hoog wetenschappelijk gehalte. Dr Edelkoort steekt zijn mening als gelovig christen niet onder stoelen of banken, maar hij is ver verwijderd van een godsdienstig subjectivisme. Hij zoekt volgens de historisch-kritische methode naar objectieve argumenten, die het verstand voldoen. Hij plaatst de teksten zoveel mogelijk in hun historische samenhang. Vandaar dat zijn boek ook de loop volgt van Israëls geschiedenis. In het eerste deel handelt hij over de oorsprong der Christusverwachting en wijst daarin de Egyptische en Babylonische oorsprong van een wereldheiland af. Dat idee is Israëls eigen geestelijk bezit en een onderdeel van de verwachting van het koningschap Gods. Van de tijd van Mozes uitgaande bespreekt hij terugwerkend de verschillende teksten, die voor de Christusverwachting in aanmerking komen. Hij vindt de oorsprong van de verwachting in het Paradijsverhaal. Alvorens tot de bespreking van de teksten uit de tijd der koningen over te gaan, behandelt hij het Messiasidee in verband met het idee van koning. Sinds Mowinckel wordt de vraag, of de figuur van den Messias uit die van den aardsen, doch voor den oosterlingen goddelijken koning kan worden verklaard, veelal bevestigend beantwoord. Edelkoort verwerpt die verklaring. Immers dan zou de messiaanse verwachting jonger moeten zijn dan het koningschap. Het heeft weinig zin om de behandelde teksten en hun uitleg hier te releveren. Deze en gene exegeet zal allicht een andere mening zijn toegedaan over de vertaling en gevoegelijk ook over de verklaring van sommige teksten. Men kan het in het algemeen met de resultaten van deze uitnemende studie getuigend van een uitgebreide kennis en een voorzichtig en rijp oordeel eens zijn.

Ik zou twee opmerkingen willen maken, die beide uit eenzelfde grond voortkomen. Dr Edelkoort behandelt ook het probleem van de hofstijl en verwerpt de mening van Gressmann c.s., die volhouden, dat de teksten waarin de koning God genoemd wordt een nawerking zijn van de oosterse koningsvergoddelijking. Zij zoeken daarin zelfs de oorsprong van de Messiasfiguur. Dr Edelkoort merkt terecht op, dat in Israël den aardsen koning niet als God werd beschouwd, zoals in de omringende oosterse culturen. Vinden we dus goddelijke attributen toegekend aan een koning, dan is dat een bewijs, dat die koning als Messias werd gezien. Dit is o.a. het geval in de zgn. koningspsalmen, zoals ps. 2, 110 enz. Die slaan volgens Edelkoort — en hierin volgt hij Gressmann — op een concreten empirischen historischen koning. Zij hebben geen — wat hij noemt — abstract-messiaanse zin. Op den tegenwoordigen koning echter wordt de messiaanse gedachte overgedragen en daarom wordt ten aanzien van hem de terminologie gebruikt, die het oude Oosten van zijn koning-god aanwendde. Dien concreten historischen koning wil Edelkoort ook niet zien als een voorafbeelding van den Messias. Voor den Psalmist was het den Messias zelf. Dat de zanger den Messias in zijn vorst gekomen waande, is zijn vergissing (blz. 138 en passim). Al waren die zangers echter nog zo vol eschatologische spanning en zagen zij alles nog zo zonder perspectief van tijd, die mensen moeten toch wel van een ontstellende naïviteit zijn geweest om telkens weer de dupe te worden van een waanbeeld. De argumenten om een dergelijke vergissing aan te nemen ontbreken. Wanneer men geen indirect messiaanse zin wil aanvaarden, dan kan men het onderscheid maken, dat Edelkoort zelf geeft ten aanzien van de eschatologie der profeten, het onderscheid tussen vorm en inhoud, beeld en zaak, inkleding en gedachte, uitdrukking en bedoeling. Men kan dan aannemen, dat in de psalmen de Messias geschilderd wordt met de trekken aan den feitelijken koning ontleend.

Met deze kwestie van de hofstijl hangt de tweede reserve samen. Edelkoort neemt de hofstijl in de zin van Gressmann niet aan. Daardoor wordt alles leeg, hol en zonder zin, vorm zonder inhoud. Hij neemt de uitdrukking, waarin de persoon van den Messias God wordt genoemd en met God wordt gelijkgesteld letterlijk. De Messias is in het Oude Testament nooit als een gewoon mens beschouwd, maar altijd als een goddelijk wezen (blz. 248). De leer van de twee naturen in Christus is geen verzinsel van Griekse wijsbegeerte, maar vindt haar oorsprong reeds in de Christusverwachting van het Oude Testament (blz. 249). Men zou daaruit besluiten, dat de Godheid van Christus reeds met zoveel woorden geopenbaard was in het Oude Testament. Van de andere kant rept Dr Edelkoort daar niet over in zijn woord ten besluite. Het is inderdaad beter die mysterieuze teksten niet al te veel te interpreteren in het licht van de later gegeven openbaring.

Deze enkele opmerkingen mogen aan de grote waardering voor het degelijke werk niets afdoen. Moge het boek het doel, dat Edelkoort zich met het schrijven heeft gesteld, ten volle bereiken.

Venlo, 21 Augustus 1944 P. J. COOLS O. P.

ASSYRIOLOGIE

Brieven uit het archief van Mari (Tell Hariri)

III [1]).

Naar aanleiding van: *Archives royales de Mari, II: Lettres*, publiées par Charles-F. JEAN. Parijs, Librairie Orientaliste P. Geuthner, 1941 (4to, CLIX blz.) = Musée du Louvre. Département des Antiquités Orientales. Textes Cunéiformes, Tome XXIII.

De bezetting van het land van Mari door de Assyriërs heeft wellicht niet langer dan vier of vijf jaar geduurd. Dat is voor den historicus een korte periode, al lijkt het lang voor degenen, die zulk een tijd moeten beleven. De Assyrische prins *Jasmaḫ-Adad* vervulde in Mari, al droeg hij den koningstitel, feitelijk slechts de rol van een commissaris, die zich de les moest laten lezen door zijn vader, den machtigen Assyrischen koning Šamši-Adad, en door zijn eigen broer, den kroonprins Išme-Dagan, die — vermoedelijk in een soortgelijke positie — in de stad Ekallâtim resideerde. Hij is een zwakkeling geweest, die zich door zijn vader moest laten verwijten, dat hij zijn tijd met vrouwen zoekbracht, in tegenstelling met de energie van zijn broer Išme-Dagan, dien zijn vader hem tot voorbeeld stelde (vgl. Dossin, RA XXXV, blz. 116 noot 3). Natuurlijk zijn er desondanks ook onder de verdrukte bevolking enkelen geweest, die vleiend beweerden, behalve hun koning en heer Jasmaḫ-Adad geen anderen koning te kennen (vgl. Dossin, Syria XIX, blz. 112).

De bevrijdingsoorlog, die door *Zimrilim*, den zoon van den door de Assyriërs verdreven koning Jaḫdunlim, werd gevoerd, schijnt kort en hevig te zijn geweest (vgl. Dossin, l.c., blz. 113). De bevrijder werd, naar het schijnt, gesteund door een coalitie van verbonden vorsten, waaronder ook Ḫammurabi van Babylon. Daarop volgt de glansrijke en lange regeering van dezen Zimrilim als de laatste bloeitijd van het land en de stad Mari. Op den duur hebben ook deze coalitie en deze bloei niet stand gehouden. Ruim een kwarteeuw later heeft Ḫammarabi in zijn 33ste en 35ste regeeringsjaar door de onderwerping en daarna door de volledige verwoesting van Mari er een eind aan gemaakt.

Gaarne zouden wij deze gebeurtenissen tijdrekenkundig willen bepalen, nu de chronologie van dit tijdperk, vooral sedert de publicatie der koningslijst van Chorsabad (vgl. BO 5, blz. 78 v.), zooveel duidelijker is geworden. Hiervoor zijn de brieven uit ons archief minder geschikt wegens hun gebrek aan dateeringen en ook wegens hun soberheid in stijl en titulatuur, ten gevolge waarvan het in vele gevallen niet eens zeker is, of met het adres „aan mijn heer" Zimrilim dan wel Jasmaḫ-Adad of een van hun ambtenaren bedoeld is. Het chronologische schema zal ook in dit geval moeten worden gereconstrueerd met behulp van de vele kwitanties, lijsten en andere oorkonden van het economische leven, die in hetzelfde archief samen met de brieven zijn gevonden. Want de meeste van deze economische oorkonden zijn gedateerd naar bepaalde belangrijke gebeurtenissen met vermelding van de koningsnamen, zooals dit toen in het oude Babylonië algemeen gebruikelijk is geweest. Elk jaar kreeg zijn naam naar het belangrijkste feit, dat door den vorst in het afgeloopen jaar was verricht.

Een voorloopig overzicht over deze *textes économiques* werd geboden door Dossin, Syria XX, 1939, blz. 97 — 113. In deze oorkonden worden aangetroffen de namen van acht regeeringsjaren van *Jaḫdunlim*, vier regeeringsjaren van *Jasmaḫ-Adad*, voorts zestien jaren, die naar Assyrisch gebruik gedateerd zijn naar de namen van eponieme ambtenaren (*lîmu* = eponymos, de ambtenaar, die aan het jaar zijn naam geeft), terwijl ten slotte koning *Zimrilim* blijkens de uit zijn regeering gedateerde oorkonden niet minder dan dertig jaar moet hebben geregeerd. Dit zijn minimum-getallen, die wellicht door nieuwe vondsten nog kunnen worden aangevuld. Met het oog op den omvang van het door Dossin onderzochte materiaal is een aanzienlijke vermeerdering echter niet waarschijnlijk.

Na regeerde koning *Šamši-Adad* volgens de berekening van Weidner (AfO XIV, 1944, blz. 367) van 1729—1697 v. Chr. en diens tijdgenoot *Hammurabi* volgens Cornelius van 1728—1686 v. Chr. (vgl. BO 4 en 5, blz. 56 en 76). Deze berekeningen kunnen slechts dan met eenige mogelijkheid met de zooeven genoemde getallen in overeenstemming worden gebracht, als men de zestien jaren, die naar de eponieme ambtenaren genoemd zijn, geheel uitschakelt. Men zou kunnen vermoeden, dat gedurende de Assyrische heerschappij over

[1]) I in BO 4, 55—58; II in BO 5, 76—79.

Mari en ook nog in de jaren daarna hetzelfde jaar hetzij op de wijze der Babyloniërs naar bepaalde feiten, hetzij op die der Assyriërs naar eponieme ambtenaren kon worden genoemd. In dit geval zouden deze zestien jaren met de vier regeeringsjaren van Jasmaḫ-Adad en daarna met de eerste twaalf regeeringsjaren van Zimrilim identiek kunnen zijn.

Is dit juist, dan zouden wij van het jaar 1694 v. Chr. (d.w.z. van de definitieve verwoesting van Mari in het 35ste jaar van koning Ḫammurabi) achterwaarts moeten rekenen. De troonsbeklimming van koning *Zimrilim* valt dan in het jaar 1724 v. Chr., dus in het zesde regeeringsjaar van koning Šamši-Adad en in het vijfde jaar van koning Ḫammurabi. *Jasmaḫ-Adad* aanvaardt zijn regeering in het jaar 1728, waarbij moet worden verondersteld, dat zijn vader Šamši-Adad reeds in diens eerste regeeringsjaar Mari zou hebben veroverd. Daarvoor liggen de acht regeeringsjaren van *Jaḫdunlim*, den vader van Zimrilim. De jaartallen zouden ongeveer aldus moeten luiden: Jaḫdunlim 1736—1728 v. Chr.; Jasmaḫ-Adad 1728—1724 v. Chr.; Zimrilim 1724—1694 v. Chr.

Is deze constructie juist, dan heeft koning Šamši-Adad I reeds in het zesde van zijn drie en dertig regeeringsjaren de feitelijke heerschappij over Mari en daarmede vermoedelijk over het geheele gebied langs en ten Westen van den Eufraat ingeboet. In deze richting zou ook een eenigszins gewrongen uitdrukking in zijn titulatuur kunnen wijzen, die in het uitvoerigste opschrift, dat wij van hem bezitten, wordt aangetroffen (KAH I N⁰ 2, r. 5, vgl. IAK blz. 22 noot 3). In deze inscriptie noemt hij zichzelf niet den „opperheer" of „veroveraar" van geheel Mesopotamië, maar slechts dengene, die aan dit land tusschen den Eufraat en Tigris „zijn kracht wijdt" (lees waarschijnlijk *muštemqi* = *muštemiqi*, van *emēqu* III/2; overeenkomstig de vertaling van Luckenbill, *Ancient Records* I § 43 A: „who devotes his energies"). Misschien zou men ook kunnen vertalen: „die (tot de goden) voor dit land smeekt". Zoowel Zimrilim alsook Ḫammurabi zijn blijkens alle gegevens voortreffelijke diplomaten geweest. Zij hebben den ouden held, nadat zij hem tot zijn eigen land bij den Tigris hadden teruggedrongen, niet geheel uitgeschakeld, maar zij hebben hem in formeel opzicht nog eenigen invloed gegund, waaraan hij ook buiten het eigenlijke Assyrië zijn kracht kon blijven wijden. In Mari mochten ook gedurende de eerste regeeringsjaren van Zimrilim bepaalde oorkonden bij gelegenheid naar de namen der Assyrische *eponymoi* worden gedateerd, en in Babylon mocht bij uitzondering ook eens een eed, behalve bij Ḫammurabi, bij Šamši-Adad als den koning worden gezworen. Bovendien zonden hem de koningen van Boven-Mesopotamië bij gelegenheid geschenken. Zijn tocht naar den Libanon (?), waarop hij zich in hetzelfde verband beroemt, valt dan natuurlijk, evenals de bouw van den Dagon-tempel in Tirqa, in de eerste jaren van zijn regeering (vgl. IAK blz. 25, r. 4—18 en blz. 27 N⁰ 5).

Desondanks bleef Šamši-Adad tot aan zijn dood een groot en machtig vorst. Hetgeen hij ten Westen van den Eufraat had verloren, zocht hij te herwinnen door de gestadige uitbreiding van zijn machtssfeer ten Oosten van den Tigris. Pas in zijn dertigste regeeringsjaar (1699 v. Chr.) heeft Ḫammurabi de onder leiding van Assyrië (*Subartu*) staande Oostelijke coalitie overwonnen. Door deze overwinning was Ḫammurabi in den rug gedekt, toen hij in het jaar daarop aan het rijk van Larsa een eind maakte. Nog eenmaal verhief zich daarna de oude held aan het hoofd van zijn bondgenooten. Het 32ste jaar van Ḫammurabi, waarvan de benaming ons hieromtrent inlicht, is tevens het sterfjaar geweest van koning Šamši-Adad: het jaar 1697 v. Chr. Vermoedelijk is deze dus in den strijd gesneuveld. Zelfs in het rijk van Eshnunna of Tupliaš (één der bondgenooten) werd dit jaar genoemd naar den dood van den grooten Assyrischen koning. Dit blijkt uit dateeringen van oorkonden uit *Ashjâly*, het oude *Dûr-Rimuš*, welke stad tot dat rijk behoorde (vgl. H. F. Lutz, Univ. of California Public. X/1, 1931, blz. 51, N⁰ 11).

Nu is er een moeilijkheid, die mij door P. van der Meer werd aangewezen. In RA XXXIV, 1937, blz. 136 werd door Thureau-Dangin een brief van Išme-Dagan vermeld, die wellicht aan Jasmaḫ-Adad is gericht. De naam van den ontvanger van dit schrijven is niet bewaard gebleven, maar Išme-Dagan noemt zich diens broer en geeft hem de ons reeds uit N⁰ 16 bekende verzekering, dat hij zich in geen enkel opzicht ongerust behoeft te maken. Hij deelt hem mede, dat hij den troon van zijn vader heeft beklommen, stelt hem gerust, dat hij gedurende zijn leven op zijn troon zal blijven gehandhaafd en doet hem het voorstel van een eeuwig verbond tusschen de beide landen.

In dit geval zou dus Jasmaḫ-Adad nog den dood van zijn vader Šamši-Adad moeten hebben beleefd en zou de bevrijding van Mari door Zimrilim en diens troonsbeklimming niet eerder kunnen vallen dan het jaar 1697 v. Chr. Dit jaar staat immers als het sterfjaar van Šamši-Adad met groote zekerheid vast, daar men bij de berekening daarvan kan uitgaan van de totale zonsverduistering op 15 Juni 763 in het negende regeeringsjaar van koning Assur-dān III (vgl. P. van der Meer, JEOL N⁰ 9, 1944, blz. 139) en daar men van dit met astronomische zekerheid vaststaande punt slechts de in de koningslijst van Chorsabad opgegeven regeeringsgetallen tot Šamši-Adad terug behoeft te tellen. De onzekerheid (wegens de twijfelachtige lengte van regeeringen van minder dan één jaar) bedraagt hier niet meer dan vier jaar; volgens de berekening van Poebel sterft Šamši-Adad niet in 1697, maar in 1694 v. Chr. In ieder geval zou Zimrilim dan op zijn vroegst in 1696 v. Chr. den troon van Mari hebben beklommen en de zestien naar *eponymoi* gedateerde jaren zouden dan gemakkelijk in de Assyrische periode kunnen worden gerangschikt.

De consequenties zijn, als ik het goed zie, in tegenspraak met onomstootelijke gegevens. De val van Mari in het 35ste regeeringsjaar van Ḫammurabi zou dan op zijn vroegst dertig jaar later, dus in 1667 v. Chr. moeten vallen, en de groote Ḫammurabi, die reeds zoo menige verjongingskuur heeft ondergaan, zou niet eerder dan van 1701—1659 v. Chr. kunnen hebben geregeerd. Dit strookt niet met het feit, dat koning Šamši-Adad blijkens den reeds vermelden eed, die bij gelegenheid van een in Babylon gevoerd proces in zijn naam werd gezworen, nog in het tiende regeeringsjaar van koning Ḫammurabi in leven moet zijn geweest (vgl. BE VI/1, N⁰ 26).

Hierbij komt, dat Jasmaḫ-Adad geenszins als de ontvanger van den zooeven vermelden brief vaststaat. De koningen betitelen elkaar in de Mari-brieven, evenals in de Amarna-brieven, algemeen als „broeders". Deze benaming ontbreekt dan ook niet in de brieven, die Zimrilim en Ḫammurabi in de dagen van hun bondgenootschap persoonlijk met elkaar hebben gewisseld (vgl. Jean, RA XXXV, blz. 108 v.). Indien Išme-Dagan zijn lijfelijken broeder had bedoeld, zou hij bij de mededeeling over zijn troonsbeklimming niet van „mijn vader", maar van „onzen vader" hebben gesproken. Aan welken koning hij deze mededeeling doet en het bondgenootschap aanbiedt, weten wij niet. Het verdient geen aanbeveling, den naam van Jasmaḫ-Adad aan het hoofd van dezen brief aan te vullen.

Ook bij de brieven van Ibalpel (welke naam vermoedelijk als *Ibâl-pî-El* „Gods bevel regeert" moet worden opgevat) staat de naam van den adressaat niet zonder meer vast. Het opschrift luidt bij N⁰ 20—32, evenals meestal in het vervolg, slechts „aan mijn heer". De meeste van deze brieven (No. 21, 23, 24 enz.) zijn fragmentarisch bewaard gebleven. Bovendien behandelt de schrijver in één adem de meest verschillende onderwerpen en springt hij meestal van de hak op de tak. Slechts een gedeelte van zijn teruggevonden brieven is door Jean in het onderhavige deel geautografeerd. Een bijzonder veelzijdig schrijven van zijn hand, dat bovendien volledig bewaard is, werd reeds in 1936 gepubliceerd, vertaald en verklaard door Thureau-Dangin (RA XXXIII, blz. 171 vv.); andere van zijn brieven zijn aangehaald door Jean, RA XXXV, 1938, blz. 109 vv. De laatstgenoemde beschouwt dezen man (wellicht eenigszins anachronistisch) als een ambassadeur, die door Zimrilim bij het hof van Ḫammurabi geaccrediteerd is geweest; naast hem zou Zimrilim nog andere agenten van lageren rang in Babylon hebben gehad. Inderdaad zijn de verhoudingen tusschen beide landen aanvankelijk — tijdens de coalitie tegen Assyrië — vriendschappelijk geweest. Zimrilim was toen de machtigste onder de geallieërden, die aan de Babyloniërs en ook aan de Elamieten hulptroepen ter beschikking kon stellen, zooals uit de dateeringen blijkt (vgl. Dossin, RA XXXVI, blz. 48, en reeds Thureau-Dangin, RA XXXIII, blz. 176 noot 4).

Ook hier liggen trouwens, al lijkt alles eenvoudig, voor den historicus enkele voetangels en klemmen. Ten eerste zijn er in die dagen minstens drie verschillende vorsten van den naam *Hammurabi* geweest (vgl. Jean, RA XXXV, 1938, blz. 107 vv.), waarvan in ons geval naast den grooten Babylonischen koning en wetgever ook de gelijknamige vorst van Kurda in aanmerking zou kunnen komen. Deze mogelijkheid wordt door N⁰ 21, Az. r. 15 vv. en door den geheelen inhoud van No. 23 afdoende weerlegd. Koning Ḫammurabi is in deze brieven zonder eenigen twijfel de groote Ḫammurabi van Babylon.

Ten tweede draagt ook een iets oudere vorst van de stad *Eshnunna* (de tegenwoordige Tell Asmar, opgegraven door prof. H. Frankfort) den naam *Ibalpel*, hoewel met iets andere spelling. Een baksteen met het opschrift van dezen vorst hebben wij in onze Leidsche verzameling (vgl. JEOL I N⁰ 2, blz. 49). De identificatie van onzen schrijver met een der vorsten van Eshnunna is echter ten eenenmale onmogelijk, daar de schrijver van deze brieven zichzelf telkens duidelijk van den vorst van Eshnunna onderscheidt (vgl. b.v. N⁰ 25, r. 9 v.), en omdat deze vorst blijkens N⁰ 28, r. 7 v. als zijn tegenstander verschijnt, over wien hij zijn beklag doet. Bovendien zou deze identificatie reeds om tijdrekenkundige redenen slechts mogelijk zijn, als men de brieven uit de oudere Assyrische periode dateert en dus niet aan Zimrilim, maar aan Jasmaḫ-Adad laat gericht zijn. Bij onze studie van deze brieven hebben wij ook met deze mogelijkheid rekening gehouden, echter zonder bevredigend resultaat. Als den ontvanger van deze brieven beschouw ik zonder aarzeling (ondanks N⁰ 23, r. 11 v.) den koning *Zimrilim* van Mari.

N⁰ 20. Ibalpel geeft aan zijn heer kennis van een tocht, door koning Ḫammurabi ondernomen. Aan de opwekking om mee te gaan heeft hij geen gevolg gegeven. (r. 5 vv.:) „Op den dag, dat ik dezen brief aan mijn heer doe toekomen, zijn de troepen van den koning Ḫammurabi op den veldtocht uitgetrokken. Ook van mij heeft hij geëischt, dat ik mee zou gaan. Het doel van den tocht is mij tot nog toe niet bekend...."

N⁰ 21. „Ḫammurabi heeft het woord aldus tot mij gericht: 'Tusschen Mari en Babylon is de bode, dien ik tot uw heer gezonden had, omgekeerd; maar ik heb herhaaldelijk gehoord, dat uw knecht Elum-mušallim van alles op de hoogte is (? r. 9: *pān kālima išme*)....' Dit heeft Ḫammurabi tot mij gezegd en ik heb het aan mij heer geschreven. Voorts heeft Meptim een brief aan Ḫammurabi gebracht. Wij zijn bij hem op audiëntie gegaan (r. 15 vermoedelijk aan te vullen: *šanītam Meptim ṭuppam ana ṣîr Ḫammurabi ublam, maḫrišu nirubma*). Meptim heeft hem de verrichtingen (*ilkakāt* = *alkakāt*) van den vorst van Eshnunna medegedeeld. En wat betreft de 10.000 troepen uit Jamḫad heeft hij het volgende medegedeeld: '10.000 man Jamḫadeeërs hebben Tuttul verlaten en 10.000 man Zalmakeeërs hebben zich naar.... en naar het land Idamaraṣ tegen Atamrum gekeerd....' Ḫammurabi heeft, zooals ik gehoord heb, aldus gesproken: 'Zimrilim beoogt naar Jadamaraṣ op te trekken....'"

Van de tweede helft van dit schrijven is te weinig over om een doorloopende vertaling te geven. Hier is er o.a. nog sprake van, dat deze man (bedoeld is blijkbaar de gemeenschappelijke vijand) het optrekken van Atamrum vreest; voorts een plechtige verzekering

zich aan de vijanden te willen wreken door hen het hoofd af te houwen (Az. r. 11 v.); een verzekering van gehoorzaamheid jegens de bevelen van mijn heer (r. 14), en aan het slot (van r. 15 af) in zeer fragmentarisch verband de mededeeling, dat de koning van Kurda (wiens naam blijkens r. 17 hier *Ḫammānum* schijnt te luiden) eveneens troepen heeft gezonden en dat die reeds onderweg zijn.

Belangwekkend zijn de topografische gegevens. Zooals Dossin aangetoond heeft, is *Jamḫad* de streek van Aleppo en *Zalmakum* of *Zalmaqum* die van Ḫarrān (vgl. RA XXXV, blz. 117 noot 2; XXXVI, blz. 46 vv.). Een groot leger (want 20.000 man is voor dit oude tijdperk een geweldige legermacht) trekt dus van uit deze beide groote en beroemde steden de bedreigde Assyriërs te hulp. Als de gemeenschappelijke vijanden komen m.i. slechts de Assyriërs met deze machtige bondgenooten in het westen in aanmerking. Het vijandelijke leger heeft langs den westelijken oever van den Eufraat reeds de streek van het tegenwoordige *Hît* (het oude *Tuttul*, vgl. KAV No. 183, r. 23) bereikt. In die buurt zal ook het landschap *Idamaraṣ* of *Jadamaraṣ* moeten worden gezocht, bekend o.a. door de benaming van het tiende jaar van koning Samsuïluna. In plaats van *Kurda* zou men eventueel ook *Kinda* of *Madda* kunnen lezen. De ligging is nog steeds onzeker; een vereenzelviging van dit land *Kurda* met Babylon is volstrekt onmogelijk (vgl. Jean, RA XXXV, blz. 108).

N° 22. De strijd is van alle kanten ontbrand, maar loopt voorloopig uit op een teleurstelling. Ibalpel deelt aan zijn heer ongeveer (enkele bijzonderheden zijn onduidelijk) het volgende mede. Ḫammurabi heeft hem gezegd, dat een zwaargewapende troep (? r. 6: *ṣābum kibittum*), nadat die op den veldtocht was uitgetrokken, geen geschikte plaats (r. 8: *ašar šubtim naṭim*) had gevonden om de rivier over te steken en, hoewel reeds in slagorde opgesteld, onverrichter zake had moeten omkeeren. Nu mogen lichtgewapende troepen (*ṣābum qallatum*) komen en den veldtocht tegen den vijand zegevierend beëindigen (r. 14: *girri awēl nakrim lišliṭma*). Nu zendt Ibalpel op grond van deze mededeeling 300 man onder bevel van Sakiram naar Šabāzim, n.l. 150 grenadiers en 150 man van den oever van den Eufraat. „Bij de voorhoede van dezen troep van mijn heer bevindt zich de ziener Ilišu-nāṣir en bij den Babylonischen troep een Babylonische ziener. Deze 600 man zullen in Šabāzim verblijven en de zieners zullen het orakel bevragen. (r. 28 v.: *bārū tērētim ukappatuma*, eig. uitgieten, van het olie-orakel). Naar gelang van den gunstigen uitslag van hun orakels zullen 150 man uittrekken en evenveel inrukken. Dit moet mijn heer weten. De troepen van mijn heer zijn in goeden welstand."

N° 23. De brief is belangwekkend wegens de vermelding van een gezantschap van den koning van Kurda. Na enkele inleidende formules deelt Ibalpel aan zijn heer mede, dat hij dit gezantschap op denzelfden ochtend bij de paleispoort heeft aangehoord (r. 7 v.: .... *ina šērtim ana bāb ēkallim nešmū mār šiprim ša šarrim ša Kurda*). Hij heeft deze gezanten samen met de knechten van mijn heer tegengehouden (r. 11: *aprusunuti*) en is intusschen samen met Zimrilim (blijkbaar een andere dan de koning van Mari, tot wien de brief is gericht) alles aan Ḫammurabi gaan vertellen. Ook in dit geval betreft de boodschap het zenden van troepen. Het middenstuk van den brief is geschonden. Belangwekkend is nog Az. r. 8 v.: „Sinds langs reeds verneem ik de geheimste gedachten van Atamrum en van den koning van Kurda (*libbi Atamrim u šarrim ša Kurda ullānum mimma zîq awātisu ešteme*). Deze heeren zoeken allerhande voorwendsels en schijnen te denken: „Als ik honderd man zend, zal wie het hoort zeggen, dat het duizend zijn, en als ik duizend zend, zal men zeggen, dat het tienduizend zijn." Zij willen de zaak liever nog vijf dagen lang aankijken en van de zending afzien, als zij binnen dezen tijd geea nader bericht ontvangen. „Dit heeft hij gezegd en de troepen, die mijn heer (verlangt), inderdaad niet gezonden."

N° 24 handelt over dezelfde plannen, die thans door het intreden van het koude jaargetijde worden belemmerd, nadat de vijand reeds met Gods hulp was verslagen (r. 9 v.: *ištu nakram ilum uḫaliqu u ûmu kuṣṣim ikšudu*). Ibalpel verwacht, na vriendschappelijke onderhandelingen met Ḫammurabi (r. 8 aan te vullen: *inanna awātim ṭābātimma ana Ḫ. aṭṭarad*), op den tienden dag een bericht van den vorst van Eshnunna. Volgens het slot van den brief, waarvan het middenstuk weer deerlijk gehavend is, had hijzelf aan zijn heer geen nader bericht kunnen zenden, omdat hij nog in denzelfden nacht de rivier (of het kanaal) Irnanina had overschreden, terwijl zijn heer tegenover Šabāzim bij de uitmonding (r. 22: *ina pîat*) van Arribi was uitgetrokken en zich reeds twee dagen later bij Bît-ḫûl bevond. De brief eindigt met de verzekering, dat de troepen (Az. r. 24 lees vermoedelijk *ṣābē* in plaats van *abē*) van de knechten van mijn heer zich in goeden welstand bevinden en dat er geen ziekte is noch eenig verzuim.

N° 25. De brief is slecht bewaard gebleven. Hier gaat het om grooter troepentransporten: 500 man uit Amburantim en 10.000 Babyloniërs. Ḫammurabi aarzelt deze troepen, die mijn heer van hem eischt, te zenden, voordat hij nader bericht over den vijand heeft gezien. De vorst van Eshnunna staat bij het veer van Mankisim en richt zijn weg tegen Šitulim (in r. 10 v. is waarschijnlijk aan te vullen: *ana Šitulim*^{ki} *pānam šakin*). Nu heeft Ḫammurabi beloofd, de hulptroepen der Ḫaneeërs en Ămburanteeërs, waarover mijn heer geschreven heeft, samen met zijn eigen leger te doen optrekken (r. 13 v. zijn vermoedelijk aan te vullen: *tillat awēl Ḫ. u A. ša bēlka išpuram itti ṣābia luštatbišama ana ṣîr bēlika*). In r. 16 v. is sprake van de steden Salimātim en Ekallātim.

N° 26. De Elamietische troepen, die naar Qūtum (= het land Gutium?) getrokken waren, zijn naar Eshnunna teruggekeerd (r. 6: *idur = itur?*). De schrijver heeft de bevestiging (r. 11: *takitta = takinta*) van

nadere berichten hieromtrent, die hij slechts van ter zijde had vernomen, nog niet uit den eigen mond (r. 12: *ippî = ina pî*) van Ḫammurabi gehoord. Zoodra hij deze bevestiging gehoord heeft, zal hij het aan zijn heer schrijven. Voorts vraagt hij om nadere aanwijzingen betreffende het zenden van troepen (Az. r. 10 lees: *ana imitim u šuwēlim* „naar rechts of naar links"). „Mijn heer moge beslissen en ik zal naar het woord van mijn heer handelen".

N° 27. De veldtocht is gunstig afgeloopen. De Ḫaneeërs hebben in Zilḫan het veld behouden (r. 6 v. aanvullen: .... *rēš eqlim ukāl*). Luālu (de vijandelijke aanvoerder?) schijnt de vesting van .... te hebben ontruimd (vgl. Az. r. 2). „Dit heb ik van ter zijde gehoord. Zoodra ik mij van deze zaak overtuigd heb, zal ik het aan mijn heer schrijven".

N° 28. Ibalpel vervult hier wel een geheel andere rol dan in de vorige brieven: de rol van een nomadenvorst, die met de vorsten der naburige stedelijke gewesten over het bezit van bronnen en drenkplaatsen twist. Zijn positie is hier ongeveer dezelfde als die van den aartsvader Izaäk in Genesis 26. Het onbekende woord *magrisū* (in meervoud *magrisāte*) moet volgens het verband „drenkplaats" beteekenen (r. 5. 27 en 36). Verleden jaar had hij zulk een drenkplaats in bezit genomen, maar de vorst van Eshnunna was toen opgekomen en had hem benadeeld (r. 7 *uttazziqma*), zoodat hij deze bron niet in eigendom had kunnen behouden. En thans heeft *Ašqūdum* (de schrijver van de brieven N° 96 vv.) hem (van het water) afgesneden (r. 9: *uqtaršanni*) door 1000 *iku* land aan den oever van den Eufraat in bezit te nemen, terwijl de schrijver daar slechts 50 *iku* bezit. Het gevolg is, dat hij graan moest koopen en van nu af graan zal moeten koopen. Zelfs van het water, dat hij van tusschen het riet en de stoppelen (?) haalde, heeft Ašqūdum hem afgesneden (r. 16 v.: *u mê ša bīrit* ^{is}*qanēm u* ^{is}*ḫarpim ša aṣbatu Ašqūdum uqtaršanni*). Nu herinnert hij zijn heer aan een vorige gelegenheid, toen deze hem een onderpand (?) van tien sikkelen goud, nadat hij dit pas op den vorigen dag had ontvangen, reeds op den tweeden dag weer ter hand stelde. Thans heeft hij hem weer tien sikkelen goud en bovendien honderd schapen voor het water van de drenkplaatsen gegeven. „Mijn heer moge mij dit water niet onthouden. Moge ik onder de bescherming van mijn heer het goede genieten (r. 29 v. aan te vullen: *anāku ina ṣilli bēlia ṭābtam lurši*)! Herhaaldelijk heb ik reeds van den vorst van Idamaraṣ en van ...., die bij mijn heer vertoeven, graan ontvangen (r. 32 aan te vullen: *še'am ša awēl I. u .... ša itti bēlia wašbu amtanaḫḫar*). Moge ik ook nu graan ontvangen. Mijn heer moge mij de drenkplaats niet onthouden!"

N° 29. Deze brief, waarvan slechts de eerste en de laatste regels bewaard zijn gebleven, doelde, naar het schijnt, op een soortgelijken twist, waarbij een eed bij de goden (r. 5) werd gezworen. De tegenpartij is in dit geval Ḫammurabi zelf. „Mijn heer moge zich over het geheele bericht van Ḫammurabi met Ikun-pî-Sin en met Bēlum-kîma-ilim beraden. Daarna moge mijn heer beslissen en wat mijn heer beveelt, zal ik uitvoeren."

N° 30. Dit schrijven verplaatst ons weer midden in het krijgsbedrijf. Door een onverwachte manoeuvre werd een poging van den vijand om de rivier over te steken verijdeld, zonder dat hierbij eigen verliezen waren te betreuren. R. 5 vv.: „Toen het plan in de stad Ḫirītim werd opgevat, werd de vijand dit gewaar en trok hij op, om (de rivier) over te steken. De troepen van mijn heer hielden hem tegen en beletten hem den overtocht, zoodat hij — en nog wel bij hoogwater — er niet toe in staat was (r. 9 v.: .... *kîma ebēram ūl il'u, u ebērišu ina amrimmi*). Hetgeen wij en de knechten van Ḫammurabi met het oog op zijn overtocht beraamd hadden, hebben wij doen blijken (r. 10 begin lees: *niptū*). Zijn overtocht over de rivier Zabālim (hebben wij tegengehouden)."

Desondanks is de toestand niet rooskleurig. Op de achterzijde van dit schrijven is sprake van een opstand, die door den vijand in *Suḫim* (het landschap aan den Eufraat in de onmiddellijke nabijheid van Mari) wordt verwekt en van wellicht 9000 of 10.000 man, die hij (de vijand) daarheen zal zenden (Az. r. 4 v.: *assuri 9 lîmi u luma 10 lîmi ṣābam iṭarradma ina Suḫim sīḫam inaddi*). „Als ge ook maar een spoor daarvan (n.l. van den opstand) waarneemt, schrijf het dan aan Meptim, opdat hij onmiddellijk het bericht ontvangt, en schrijf het ook aan mij, opdat ik hier het bericht in ontvangst neem" (r. 6—9). De naam van dezen gevaarlijken vijand stond in de lacune en is ons dus helaas onbekend. Ibalpel maakt zich ernstig bezorgd: „Ik vrees hem, ik sidder voor hem, het koude zweet breekt mij uit" (aldus volgens de m.i. waarschijnlijkste opvatting van Az. r. 16; eigenl.: *ūna' idsuma, aprudsu, kaṣām kālašu aṣbat*). Om echter niet met dezen wanklank te moeten eindigen, spreekt hij aan het slot nog eens over de geslaagde krijgsverrichting: „Vervolgens zijn al de edelen en krijgsknechten van mijn heer nog even gezond als toen zij de overtrekkenden te gemoet werden gezonden. Er zijn geen mannen gesneuveld" (*šanītam awēlē wardī bēlia ša kîma* [= *kîma ša*] *ina pān ēbirī šapru šalmu. mimma mūtum ūl ibašši*).

Nu ik deze regelen op den gedenkdag van Leidens ontzet schrijf, is ons privatissimum over de Mari-brieven, in Augustus gemeenschappelijk met de heeren prof. P. E. van der Meer en drs. B. A. van Proosdij begonnen, juist tot N° 30 gevorderd. Ook voor dit artikel mocht ik er reeds de vruchten van plukken. Dankbaar vermeld ik de collegiale samenwerking in dezen tijd, nu niet alleen de Leidsche Universiteit, maar ook al de andere instellingen van hooger onderwijs hun poorten hebben gesloten en thans moeten wachten tot de poort weer wordt opengedaan.

Leiden, 3 October 1944 F. M. Th. Böhl

LIJST VAN AANWINSTEN DER BIBLIOTHEEK VAN 1 JUNI 1944 TOT 31 AUGUSTUS 1944

samengesteld door A. M. P. Mollema

ALGEMEENE WERKEN

Muziek der spheren, bloemlezing van de schoonste gedichten uit de wereldpoëzie, benevens den oorspronkelijken tekst... I. De Oudheid, bijeengebracht door H. Wagenvoort. Utrecht, 1944. 8^{0}. XIX, 218 blz., 1 pl.

Theunissen, W. P. Monnikenrepubliek van den berg Athos. Den Haag, 1944. 8^{0}. 120 blz., 20 pl. Cultuurhistorische monografieën, 1.

Watzinger, C. Theodor Wiegand, ein deutscher Archäologe, 1864—1936. München, 1944. 8^{0}. 492 blz., 31 pl.

ALGEMEENE WERKEN OVER HET NABIJE OOSTEN

Rostovtzeff, M. Geschichte der Alten Welt. Deutsch von H. H. Schaeder. 2 dln. Leipzig, 1941/42. 8^{0}. XI, 500; VI, 502 blz., 21; 21 afb., 3; 2 krt.

Vriezen, Th. C. Onderzoek naar de Paradijsvoorstelling bij de oude Semietische volken. Wageningen, 1937. 8^{0}. 260 blz.

GRAMMATICA's EN WOORDENBOEKEN

Bauer, W. Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur. 2e dr. Giessen, 1928. 4^{0}. XX, 717 blz.

Delitzsch, F. Kleine Sumerische Sprachlehre für Nichtassyriologen. Grammatik, Vokabular, Textproben. Leipzig, 1914. 8^{0}. VIII, 142 blz., 1 pl.

Italie, E. Beknopt Hebreeuwsch-Nederlandsch woordenboek. Rotterdam, z.j. 8^{0}. 348, XV, blz.

Kautzsch, E. Wilhelm Gesenius' Hebräische Grammatik völlig umgearbeitet. 26e dr. Schrifttafel und Facsimile der Siloah-Inschrift beigefügt von J. Euting. Leipzig, 1896. 8^{0}. XII, 558 blz.

Meillet, A. Altarmenisches Elementarbuch. Heidelberg, 1913. 8^{0}. X, 212 blz. Indogermanische Bibl. 1e Abt, 1. Reihe, 10. Band.

Strack, H. L. Biblisch-Aramäische Grammatik. Gross-Lichterfelde, 1896. 8^{0}. 46 blz.

EGYPTE

a. PHILOLOGIE

Budge, E. A. Wallis. The Rosettá Stone. London, 1935. 4^{0} 8 blz.

Kees, H. Farbensymbolik in ägyptischen religiösen Texten. München, 1943. 4^{0}. blz. 413—480. NAWG, 1943, 11.

Spiegelberg, W. Die demotischen Papyrus der Musées royaux du Cinquantenaire. Bruxelles, 1909. 4^{0}. 38 blz., 7 pl.

Spiegelberg, W. Demotische Papyri. A. Demotische Scheidebriefe. B. Ein demotischer Alimentationsvertrag aus dem 4. vorchristl. Jahrhundert. Heidelberg, 1923. 8^{0}. 48 blz., 2 pl. Veröffentl. aus den badischen Papyrus-Sammlungen. 1.

Spiegelberg, W. Der demotische Text der Priesterdekrete von Kanopus und Memphis (Rosettana) mit den hieroglyphischen und griechischen Fassungen und deutscher Uebersetzung nebst demotischem Glossar. Heidelberg, 1922. 4^{0}. 226 blz.

b. GODSDIENSTGESCHIEDENIS

Bagnani, G. I tresori del santuario di Thoth e la storia di Dzedi. Overdruk; Atti del reale instituto Veneto di scienze, lettere ed arti. 1932/33, XCII, 2.

Zimmermann, F. Die ägyptische Religion nach der Darstellung der Kirchenschriftsteller und die ägyptischen Denkmäler. Paderborn, 1912. 8^{0}. XVI, 202 blz. S.G.K.A. V, 5/6.

c. GESCHIEDENIS EN GEOGRAPHIE

Bagnani, G. La spedizione di Sesostri e la fuga di Sinuhe. Overdruk: Atti del reale instituto Veneto di scienze, lettre ed arti. 1932/1933, XCII, 2.

Klingmüller, E. Ägypten. Berlin, 1944. 8^{0}, 98 blz., 1 krt. Kleine Auslandskunde, 20.

Weigall, A. The life and times of Akhnaton, pharaoh of Egypt. London, [1933]. 8^{0}, XXXI, 255 blz., 25 pl., 7 afb.

d. ARCHAEOLOGIE EN KUNST

Bissing, F. W. von Ägyptische und mesopotamische Siegelzylinder des III. Jahrtausends vor Christus. Göttingen, 1943. 4^{0}, blz. 481—516, 1 pl., 1 afb. NAWG, 1943, 12.

Capart, J. Les monuments dits Hycsos. Bruxelles, 1914. 4^{0}. 46 blz., 29 afb. Recherches d'art égyptien, I.

Drerup, H. Die Datierung der Mumienporträts. Paderborn, 1933. 8^{0}. 66 blz., 20 pl., 31 afb. SGKA, XIX, 1.

Gilbert, P. Le classicisme de l'architecture égyptienne. Bruxelles, 1943. 8^{0}. 96 blz., 26 afb. op 14 pl.

Poertner, B. Die ägyptischen Totenstelen als Zeugen des sozialen und religiösen Lebens ihrer Zeit. Paderborn, 1911. 8^{0}. VI, 86 blz., 5 pl. SGKA IV, 5.

Scharff, A. Die frühen Felsbilderfunde in den ägyptischen Wüsten und ihr Verhältnis zu den vorgeschichtlichen Kulturen des Niltals. Leipzig, 1942. 4^{0}. blz. 161—177, 26 afb. Overdruk: Paideuma, Bd. II, Heft 4/5, 1942.

PAPYROLOGIE

Gall, A. von Die Papyrusurkunden der jüdischen Gemeinde in Elephantine in ihrer Bedeutung für jüdische Religion und Geschichte. Giessen, 1912. 8^{0}. 26 blz. VG, 34.

OUDE- EN NIEUWE TESTAMENT

Baethgen, F. Die Psalmen. 3e dr. Göttingen, 1904. 8^{0}. L, 438 blz. Handkommentar zum A.T. II. Abt, 2 Band.

Bertholet, A. Daniel und die griechischer Gefahr. Tübingen, 1907. 8^{0}. 64 blz.

Biblia Hebraica... curavit C. G. G. Thiele. Lipsiae, 1895. 8^{0}. XVII, 1236 blz.

Bleeker, L. H. K. De zonde der gezindheid in het O.T. Groningen, 1907. 4^{0}. 36 blz.

Boer, P. A. H. de De boodschap van het Oude Testament. Assen, 1940. 8^{0}. 122 blz., 1 krt. Roessingh-Reeks, 1.

Buber, M. und F. Rosenzweig. Die fünf Bücher der Weisung. Berlin, 1930. 8^{0}. 654 blz.

Buber, M. und F. Rosenzweig. Die Schrift und ihre Verdeutschung. Berlin, 1936. 8^{0}. 352 blz.

Budde, K. Das Buch Hiob. 2e dr. Göttingen, 1913. 8^{0}. LXIII, 274 blz. Göttinger Handkommentar zum Alten Testament, II. Abt. 1. Band.

Catalogus. Bijbeltentoonstelling, Statenvertaling 1637—1937. Amsterdam, 1937. 8^{0}. 48 blz., 7 pl.

Davids, A. B. Het boek Job. Amsterdam, 1923. 8^{0}. 94 blz. Elsevier's algemeene bibliotheek, 23.

Deissmann, A. Die sprachliche Erforschung der griechischen Bibel, ihr gegenwärtiger Stand und ihre Aufgaben. Giessen, 1898. 8^{0}. 34 blz. VG, XII.

Dobschütz, E. von Eberhard Nestle's Einführung in das Griechische Neue Testament. 4e dr. Göttingen, 1923. 8^{0}. 160 blz., 20 pl.

Doré, G. Bijbelsche tafereelen. fol. 100 pl.

Duhm, B. Die Psalmen. Freiburg i. B., 1899. 8^{0}. XXXII, 312 blz. Kurzer Hand-Commantar zum A.T., XIV.

Dyserinck, J. De Psalmen uit het Hebreeuwsch opnieuw vertaald, en met aanteekeningen en eene inleiding voorzien. Haarlem, 1877. 4^{0}. 252, LXXI blz.

Eerdmans, B. D. Onze kijk op het Oude Testament. 5 afl. Huis ter Heide, z.j. 8^{0}. 66 blz.

Εὐχαριστηριον. Studien zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments Hermann Gunkel zum 60. Geburtstage... dargebracht. 2 dln. in 1 bd. Göttingen, 1923. 8^{0}. 434; 240 blz., 2 pl., 1 afb.

Het Heilig Evangelie, naar de beschrijving van Mattheüs met Hebreeuwsche citaten uit het Oude Testament. Amsterdam, 1932. 8^{0}. 128 blz.

Ewald, P. Der Kanon des Neuen Testamentes. Lichterfelde, 1906. 8^{0}. 44 blz. Biblische Zeit- und Streitfragen. II. Serie, 7. Heft.

Farrar, F. W. History of Interpretation. London, 1886. 8^{0}. LI, 554 blz.

Ferarès, S. La durée de l'année biblique et l'origine du mot שנה. Paris, 1912. 8^{0}. 24 blz. Overdruk: Revue de linguistique, 1912.

Gemser, B. De Spreuken van Salomo. I, II. Groningen, 1929/31. 8^{0}. 214; 216 blz. Tekst en Uitleg. I.

Giesebrecht, F. Das Buch Jeremia. 2e dr. Göttingen. 1907. 8^{0}. XLI, 259 blz., 1 afb. Handkommentar zum Alten Testament. III. Abt., 2. Band, 1. Teil.

Goguel, M. L'actualité de l'Apocalypse. Strasbourg, 1921. 4^{0}. blz. 119—138. Overdruk: Revue d'histoire et de philosophie religieuses. I, 2.

Groenman, A. W. Het karakter van de symbolische handelingen der Oud-Testamentische profeten. Haarlem, 1942. 4^{0}. 22 blz.

Gunkel, H. Die Psalmen. Göttingen, 1926. 8^{0}. XVI, 640 blz. Göttinger Handkommentar zum Alten Testament. II. Abt. 2. Band, 4.

Hempel, J. Fort mit dem Alten Testament. Giessen, 1932. 8^{0}. 32 blz. Aus der Welt der Religion. Biblische Reihe, 6.

Hempel, J. Gebet und Frömmigkeit im Alten Testament. Göttingen, 1922. 8^{0}. 46 blz.

Holzinger, H. Genesis. Freiburg i.B., 1898. 8^{0}. XXX, 278 blz. 1 afb. Kurzer Hand-Commentar zum A.T. I.

Hontheim, J. Das Hohelied. Freiburg i.Br., 1908. 8^{0}. 118 blz. Biblische Studien 13, 4.

Hulst, A. R. Hoe moeten wij het Oude Testament uitleggen? Wageningen, 1941. 154 blz.

Kautsch, E, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments. 2 dln. Tübingen, 1900. 4^{0}. XXXII, 508; VII, 540 blz.

Kittel, R. Het Oude Testament in het licht der nieuwere onderzoekingen, bewerkt door H. W. Obbink, met inleiding van H. Th. Obbink. Zeist, 1927. 8^{0}. 232 blz., 14 pl., 21 afb.

Knopf, R. Einführung in das Neue Testament, Bibelkunde des Neuen Testaments, Geschichte und Religion des Urchristentums. 3e dr. Giessen, 1930. 8^{0}. XVI, 408 blz. Sammlung Töpelmann. 1. Gruppe, 2. Band.

Knopf, R. Der Text des Neuen Testaments, Neue Fragen und Forschungen der Neutestamentlichen Textkritik. Giessen. 1906. 8^{0}. 48 blz. VG, 25.

König, E. Hermeneutik des Alten Testaments mit spezieller Berücksichtigung der modernen Probleme. Bonn, 1916. 8^{0}. VIII, 178 blz.

Kuhn, G. Erklärung des Hohen Liedes. Leipzig, 1925. 8^{0}. 76 blz.

Landersdorfer, S. Der βάαλ τετράμορφος und die Kerube des Ezechiel. Paderborn, 1918. 8^{0}. VIII, 68 blz. SGKA. IX, 3.

Leendertz, J. M. De oden van Salomo. Amsterdam, 1910. 8^{0}. 40 blz.

Leeuwen, J. A. C. Het evangelie van Mattheus. 4e dr. Groningen, 1934. 8^{0}. 174 blz. Tekst en Uitleg, II.

Löhr, M. Die Klagelieder des Jeremias. 2e dr. Göttingen, 1906. 8^{0}. XVI, 32 blz. Handkommentar zum Alten Testament, III. Abt. 2. Band, 2. Teil.

Meinhold, J. Das Alte Testament und evangelisches Christentum. Giessen, 1931. 8^{0}. 156 blz.

Meyer, H. A. W. Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament. 2e dr. Göttingen, 17 dln. 1849—1860. 8^{0}. XIV, 561; VIII, 590; XIII, 465; XI, 471; VIII, 527; XVI, 364; VIII, 312; X, 246; X, 271; VI. 343; X, 234; X, 309; VIII, 332; VIII, 380; X, 255; VIII, 208; X, 578 blz.

Noordtzij, A. De O.Tische Godsopenbaring en het Oud-Oostersche leven. Utrecht, 1912. 4^{0}. 44 blz.

Oort, H. Textus Hebraici emendationes quibus in Vetere Testamento Neerlandice vertendo usi sunt A. Kuenen, I. Hooykaas, W. H. Kosters, H. Oort. Lugduni Batavorum, 1900. 8^{0}. IV, 150 blz.

Oort, H. en L. Knappert. De Leidsche vertaling van het Oude Testament. Assen, 1908. 8^{0}. 70 blz. Geschriften uitgeg. vanwege den Nederlandschen Protestantenbond, X.

Rahlfs, A. Septuaginta, id est Vetus Testamentum Graece, iuxta LXX interpretes. 2 dln. Stuttgart, 1935. 8^{0}. vol. I. XLVIII, 1183 blz. vol.; II. 941 blz.

Rhijn, M. van Het Nieuwe Testament in het licht der nieuwere opgravingen. Amsterdam, 1926. 8^{0}. 122 blz., 8 pl., 1 afb.

Ridderbos, J. Het Godswoord der Profeten. deel 4: Van Ezechiël tot Maleachi. Kampen, 1941. 8^{0}. 360 blz.

Rinkel, A. Psalter, beschouwingen over de Psalmen. I. Zutphen, 1937. 8^{0}. 394 blz.

Rudolph, W. Das Buch Ruth. Leipzig, 1939. 8^{0}. 52 blz. Kommentar zum A.T. XVI, 2.

Schmidt, H. Gott und das Lied im Alten Testament. Giessen, 1926. 8^{0}. 48 blz. VG, 42.

Schmidt, H. Die grossen Propheten. Mit Einleitungen versehen von Hermann Gunkel. Mit Namen- und Sachregister. 2e dr. Göttingen, 1923. 8^{0}. LXX, 498 blz. Die Schriften des A.T. in Auswahl neu übersetzt, 2. Abt. 2. Band.

Schmidt, H. Psalmen, deutsch im Rhythmus der Urschrift. Göttingen, 1917. 8^{0}. 120 blz.

Die Schriften des Neuen Testaments, neu übersetzt und für die Gegenwart erklärt von..., herausgeb. von J. Weisz. 3e dr. 4 dln. Göttingen, 1907/08; 1917/18. 8^{0}. VI, 704; 954; 320; 320, 120 blz.

Sellin, E. Das Zwölfprophetenbuch übersetzt und erklärt. 2e, 3e dr. 2 dln. Leipzig, 1929/30. 8^{0}. VIII, 352; 553—620 blz. Kommentar zum A.T. XII.

Selms, A. van Ezra en Nehemia. Met 2 schetskaartjes. Groningen, 1935. 8^{0}. 162 blz. Tekst en uitleg, I.

Selms, A. van God en de menschen. Zeist, z.j. 8^{0}. 332 blz.

Sevenster, G. De beteekenis van het Nieuwe Testament voor onzen tijd. Zeist, 1937. 8^{0}. 62 blz. Het Boek der Boeken, III.

Sevenster. J. N. De boodschap van het Nieuwe Testament. 2 dln. Assen, 1939. 8^{0}. 120; 130 blz. Roessingh-Reeks, 2. I—II.

Staerk, W. Lyrik (Psalmen, Hoheslied und Verwandtes). 2e dr. Göttingen, 1920. 8^{0}. 270 blz. Die Schriften des A.T., 3. Abt. 1. Band.

Thomsen, P. Das Alte Testament, seine Entstehung und seine Geschichte. Leipzig, 1918. 8^{0}. 126 blz. Aus Natur und Geiateswelt, 669.

Ubbink, J. Th. Het evangelie van Johannes. 3e dr. Groningen, 1935. 8^{0}. 204 blz. Tekst en Uitleg, II.

Veldhuizen, A. van Het evangelie van Markus. 4e dr. Groningen, 1933. 8^{0}. 156 blz. Tekst en Uitleg, II.

Vis, A. The messianic psalm quotations in the New Testament, a critical study on the Christian „Testimonies" in the Old Testament. Amsterdam, 1936. 4^{0}. IX, 86 blz.

Visscher, H. Het paradijsprobleem. Zwolle, 1927. 4^{0}. 190 blz.

Volz, P. Jüdische Eschatologie von Daniel bis Akiba. Tübingen, 1903. 4^{0}. XVI, 412 blz.

Vos, K. Zacharia I—VIII en zijne apocalyptische bestanddeelen met eene nieuwe vertaling. Prolegomena. Rotterdam, z.j.

Wildeboer, G. De letterkunde des Ouden Verbonds naar de tijdsorde van haar ontstaan. 3e dr. Groningen, 1903. 4^{0}. XI, 442 blz.

Wildeboer, G. Het ontstaan van den Kanon des Ouden Verbonds. Historisch-kritisch onderzoek. 3e dr. Groningen, 1900. 8^{0}. XIII, 174 blz.

Zwaan, J. de Het Evangelie van Lucas. 2e dr. Groningen, 1922. 8^{0}. 144 blz. Tekst en Uitleg, II.

Zwaan, J. de Inleiding tot het Nieuwe Testament. 3 dln. Haarlem, 1941/42. 8^{0}. XIII, 238; XII, 220; XVI, 220 blz., 1; 2 krt.

PALESTINA — GESCHIEDENIS VAN ISRAËL

Baumstark, A. Die Modestanischen und die Konstantinischen Bauten am Heiligen Grabe zu Jerusalem. Eine Nachprüfung der Forschungsergebnisse von A. Heisenberg' Grabeskirche und Apostelkirche. Zwei Basiliken Konstantins, I. Paderborn. 1915. 8^{0}. XII, 174 blz. SGKA, VII, 3/4.

Caspari, W. Die Pharisäer bis an die Schwelle des Neuen Testaments. Lichterfelde, 1909. 8^{0}. 52 blz. Biblische Zeit- und Streitfragen, V, Serie, 7. Heft.

Gressmann, H. Die älteste Geschichtsschreibung und die Prophetie Israels (von Samuel bis Amos und Hosea). 2e dr. Göttingen, 1921, 8^{0}. XVIII, 408 blz. Die Schriften des A.T. 2. Abt., 1. Band.

Gressmann, H. Die Ausgrabungen in Palästina und das Alte Testament. Tübingen, 1908. 8^{0}. 48 blz.

Gunkel, H. Die Urgeschichte und die Patriarchen (das erste Buch Mosis). 2e dr. Göttingen, 1921. 8°. X, 284 blz., 1 krt. Die Schriften des A. T., 1. Abt., 1. Band.

Haller, M. Das Judentum, Geschichtsschreibung, Prophetie und Gesetzgebung nach dem Exil. Mit Namen und Sachregister. 2e dr. Göttingen, 1925. 8°. 364 blz. Die Schriften des A. T., 2. Abt., 3. Band.

Holtzmann, O. Die jüdische Schriftgelehrsamkeit zur Zeit Jesu. Giessen, 1901. 8°. 32 blz. VG, 17.

Iterson, A. van Armenzorg bij de Joden in Palestina van 100 v. Chr.—211 n. Chr. Leiden, 1911, 8°. 138 blz.

Kastein, J. Een geschiedenis der Joden, uit het Duitsch door J. L. Snethlage. Arnhem, 1933, 8°. 602 blz.

Kittel, R. Die orientalischen Ausgrabungen und die ältere biblische Geschichte. 5e dr. Leipzig, 1908. 8°. 52 blz.

König, E. Die Geschichtsschreibung im Alten Testament. Lichterfelde, 1913. 8°. 48 blz. Biblische Zeit- und Streitfragen, VIII. Serie, 10. Heft.

Mader, A. E. Altchristliche Basiliken und Lokaltraditionen in Südjudäa, Archäologische und topographische Untersuchungen. Paderborn, 1918. 8°. X, 244 blz., 1 krt, 7 pl., 12 afb. SGKA, VIII, 5/6.

Oesterley, W. O. E. A history of Israel. II; From the fall of Jerusalem, 586 b. C. to the Bar-Kokhba revolt a. D. 135. Oxford, 1932. 8°. XVI, 500 blz., 11 krt.

Pierson, A. Israël. 2e dr. Haarlem, 1913. 8°. XVI, 320 blz. Geestelijke voorouders, I.

Robinson, T. H. A history of Israel I. From the Exodus to the fall of Jerusalem, 586 b. C. Oxford, 1932. 8°. XIV, 496 blz., 11 krt.

Schürer, E. Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. 4°; 5e dr. 4 dln. Leipzig, 1907; 1920. 8°. VII, 782; VI, 680; VII, 720; 118 blz.

Sellin, E. Der Ertrag der Ausgrabungen im Orient für die Erkenntnis der Religion Israels. Leipzig, 1905. 8°. 44 blz., 1 plt.

KLEIN-AZIË

Ose, F. Supinum und Infinitiv im Hethitischen. Leipzig, 1944. 8°. VIII, 96 blz. MVAeG, 47, 1.

BABYLONIË EN ASSYRIË

a. PHILOLOGIE EN GODSDIENST

Delitzsch, F. Das Land ohne Heimkehr, die Gedanken der Babylonier-Assyrer über Tod und Jenseits nebst Schlussfolgerungen. Stuttgart, 1911. 8°. 48 blz., 8 afb.

Landersdorfer, S. Altbabylonische Privatbriefe, transkribiert, übersetzt und kommentiert, nebst einer Einleitung und 4 Registern. Paderborn, 1908. 8°. XII, 144 blz. SGKA II. Band, 2. Heft.

Nikel, J. Ein neuer Ninkarrak-Text, Transscription, Übersetzung und Erklärung nebst Bemerkungen über die Gottin Ninkarrak und verwandte Gottheiten. Paderborn, 1918. 8°. 72 blz. SGKA, X, 1.

Paffrath, Th. Zur Götterlehre in den altbabylonischen Königsinschriften. Mit einem ausführlichen Register der auf die altbabylonische Götterlehre bezüglichen Stellen. Paderborn, 1913. 8°. XVI, 226 blz., 8 afb. SGKA, VI, 5/6.

Schollmeyer, A. Sumerisch-babylonische Hymnen und Gebete an Samas. Paderborn, 1912. 8°. VIII, 140 blz. SGKA, 1. Ergänzungsband.

Stummer, F. Sumerisch-akkadische Parallelen zum Aufbau alttestamentlicher Psalmen. Paderborn, 1922. 8°. XIV, 190 blz. SGKA, XI, 1/2.

b. ARCHAEOLOGIE EN KUNST

Basmadschi, F. Landschaftliche Elemente in der Mesopotamischen Kunst des IV- und III. Jahrtausends. Basel, z. j. 8°. 142 blz., 48 afb. op 8 pln, 1 plt.

Steinmetzer, F. X. Die babylonischen Kudurru (Grenzsteine) als Urkundenform. Paderborn, 1922. 8°. VI, 272 blz. SGKA, XI, 4/5.

IRAN

Braaksma, M. H. Travel and literature, an attempt at a literary appreciation of English travel-books about Persia from the Middle Ages to the present day. Groningen, 1938. 8°. 136 blz.

Delattre, A. Le peuple et l'empire des Mèdes jusqu' à la fin du règne de Cyaxare. Bruxelles, 1883. 4°. VII, 200 blz.

Erdmann, K. Die Kapitelle am Taq i Bostan. 8°. 24 blz., 9 afb. MDOG, 1943, 80.

Herzfeld, E. Altpersische Inschriften. Erster Ergänzungsband zu den Archaeologischen Mitteilungen aus Iran. Berlin, 1938. 4°. VIII, 384 blz., 16 pl., 20 afb.

Huart, C.; L. Delaporte. L'Iran antique Elam et Perse et la civilisation iranienne, 2e dr. Paris, 1943. 8°. XXX, 516 blz. 3 krt., 16 pl., 75 afb.

Justi, F. Geschichte des alten Persiens. Berlin, 1879. 8°. VIII, 252 blz., krt., afb. Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellnngen, IV.

Lenormant, F. Die Magie und Wahrsagekunst der Chaldäer... 2 dln. deutsche Ausgabe, 2e dr. Berlin, 1920. 8°. XI, 572 blz.

Tehrani, A. Iran. Unter Mitwirkung von Sebastian Beck. Berlin, 1943. 8°. 98 blz., 1 krt. Kleine Auslandskunde, 21.

Weissbach, F. H. Die Achämenideninschriften zweiter Art. Leipzig, 1890. 4°. VI, 126 blz., 16 pl. AB, IX.

Weissbach, F. H.; W. Bang. Die altpersischen Keilinschriften in Umschrift und Uebersetzung. 2. Lieferung. Leipzig, 1908. 4°. XVI, blz.... AB, X, 2.

KLASSIEKE BESCHAVING

Altheim, F. Die Krise der alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursachen. Bildteil von E. Trautmann—Nehring. Band 1; 3. Berlin, 1943. 4°. 224; 260 blz. 180; 142 pl. Deutsches Ahnenerbe, Reihe B, Band 2.

Bardong, K. Beiträge zur Hippokrates- und Galenforschung. Göttingen, 1942. 4°. blz. 577—640. NAWG, 7, 1942.

Baumann, E. D. Antieke wetenschap en folklore. Arnhem, z.j. 4°. 68 blz.

Bengtson, H. Die Strategie in der hellenistischen Zeit, ein Beitrag zum antiken Staatsrecht. 2. Band. München, 1944. 8°. XII, 422 blz. MBP, 32.

Bouma, S. J. Dionysius van Alexandrië. Purmerend, 1943. 4°. XI, 207 blz.

Breloer, B. Alexanders Kampf gegen Poros. Ein Beitrag zur indischen Geschichte. Stuttgart, 1933. 8°. XII, 208 blz., 1 krt., 1 pl., 5 afb. BOS, 3.

Bijvanck, A. W. Het Hellenisme en zijn strijd in de antieke wereld. 's Gravenhage, 1922. 8°. 35 blz.

Drexler, H. Zum Herakles des Euripides. Göttingen, 1943. 4°. blz. 311—343. NAWG, 1943, 9.

Ehrenberg, V. Ost und West. Studien zur geschichtlichen Problematik der Antike. Brünn, 1935. 4°. X, 236 blz. Schriften d. philos. Fakultät d. deutsch. Univ. Prag, 15.

Fimmen, D. Die Kretisch-Mykenische Kultur. Leipzig, 1921. 4°. IV, 226 blz., 1 krt., 203 afb.

Gren, E. Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit. Uppsala, 1941. 4°. XL, 172 blz. Uppsala Univ. Årsskrift, 1941, 9.

Hermann, E. Die homerischen Benennungen der Schiffsteile. Göttingen, 1943. 4°. blz. 1—10. NAWG, 1943, 1.

Hesseling, D. C. Byzantium. 2e dr. Haarlem, 1913. 8°. XVI, 325 blz. Geestelijke voorouders, VI.

Kalinka, E. Agamemnon in der Ilias. Wien, 1943. 8°. 64 blz. SAWW, 221, 4.

Pierson, A. Hellas. 2 dln, 3e dr. met een inleidend woord van S. A. Naber. Haarlem, 1913. 8°. XII, 355; VIII, 272 blz. Geestelijke voorouders, II; III.

Pierson, A.; K. Kuiper. Het Hellenisme. 2 dln., 2e dr. Haarlem, 1913. 8°. XII, 277; XI, 298 blz. Geestelijke voorouders, IV; V.

Pöhlmann, R. Grundriss der Griechischen Geschichte nebst Quellenkunde. 2e dr. München, 1896. 4°. 274 blz. Handb. d. klass. Altertumswissenschaft in systematischer Darstellung. 3. Band, 4. Abt.

Ramsay, W. M. Asianic elements in Greek civilisation, the Gifford lectures in the university of Edinburgh, 1915/16. London, 1927. 4°. XI, 304 blz., afb.

Schneider, A. M. Die römischen Denkmaler von Iznik-Nicaea. Berlin, 1943. 4°. 48 blz., 21 pl., 14 afb. IF, 16.

Staal, A. Hellas, een reis door Griekenland. Amsterdam, 1944. 4°. 364 blz., 287 afb.

Wiesner, J. Vor- und Frühzeit der Mittelmeerländer. 2 dln. Berlin, 1943. 8°. 178; 132 blz., 7; 7 pl., 1; 3 afb. Sammlung Göschen 1149; 1150.

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

LIJST VAN AFKORTINGEN

AA	*Acta Archaeologica*
AAA	*Annals of Archaeology and Anthropology*
AÄA	*Archiv für Ägyptische Archäologie*
AASOR	*Annual of the American Schools of Oriental Research*
AB	*Assyriologische Bibliothek*, herausgegeben von F. Delitzsch und P. Haupt
ABAW	*Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*
ABIA	*Annual Bibliography of Indian Archaeology*
ABIAA	*Annual Bibliography of Islamic Art and Archaeology*
AcOr	*Acta Orientalia*
AE	*Ancient Egypt and the East*
Äg.F	*Ägyptologische Forschungen*, herausgegeben von A. Scharff
AfO	*Archiv für Orientforschung*, herausgegeben von E. F. Weidner.
AHDO	*Archives d'Histoire du Droit Oriental*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AJSL	*American Journal of Semitic Languages and Literatures*
AKM	*Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*
AMI	*Archäologische Mitteilungen aus Iran*, herausgeg. von E. Herzfeld
Ann.Serv.	*Annales du Service des antiquités de l'Égypte*
Antike	*Die Antike, Zeitschrift für Kunst und Kultur des klassischen Altertums*
Antiq	*Antiquity, A Quarterly Review of Archaeology*
AO	*Der Alte Orient*
AOTB	H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament*
APAW	*Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*
ArOr	*Archiv Orientální*
ARW	*Archiv für Religionswissenschaft*
AS	*Assyriological Studies*
BAIPA	*Bulletin of the American Institute for Persian Art und Archaeology*
Bab	*Babyloniaca*
BAH	*Bibliothèque Archéologique et Historique*
BAR	J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*
BASOR	*Bulletin of the American Schools of oriental research*
BE	*Bibliothèque Égyptologique*, publiée sous la direction de G. Maspero
Belleten	*Belleten, Türk Tarih Kurumu, Ankara, Revue publiée par la Société d'Histoire turque*
BHEAT	*Bulletin d'Histoire et d'Exégèse de l'Ancien Testament*
Bibl.	*Biblica*
BIE	*Bulletin de l'Institut d'Égypte*
BIFAO	*Bulletin de l'Institut Français d'archéologie orientale du Caire*
BJRL	*Bulletin of the John Rylands Library, Manchester*
BMB	*Bulletin du Musée de Beyrouth*
BMFA	*Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston*
BMFEA	*Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm*
BMMA	*Bulletin of the Metropolitan Museum or Arts, New York*
BMRAH	*Bulletin des Musées Royaux d'art et d'histoire, Brussel*
BO	*Bibliotheca Orientalis*
Bo	*Boğazköy-Tafeln in der Vorderasiaschen Abteilung der Berliner Staatlichen Museen*
BOS	*Bonner Orientalistische Studien*
BrMQ	*British Museum Quarterly*
BS	*Boghasköi-Studien*
BSAC	*Bulletin de la Société d'Archéologie Copte*

BSAW	*Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*
BSGW	*Berichte über die Verhandlungen der königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*
BSOS	*Bulletin of the School of Oriental Studies, London*
BSRA	*Bulletin de la Société Royale d'archéologie, Alexandrie*
Bull.AB	*Bulletin van de Vereeniging tot bevordering der kennis van de Antieke Beschaving te Leiden*
BUM	*Bulletin of the University Museum, University of Pennsylvania*
BWANT	*Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament*
BWAT	*Beiträge zur Wissenschaft vom Alten Testament*
Bijb.Mon.	*Bijbelsche Monographiën*, onder redactie van Jos. Keulers
BZ	*Biblische Zeitschrift*
BZAW	*Beiheft der Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*
CAH	*Cambridge Ancient History*
Cat.Gen.	*Catalogue Général du Musée du Caire*
CdE	*Chronique d'Égypte*
CRAIBL	*Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*
CT	*Cuneiform Texts in the British Museum, London*
DAWW	*Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse*
DLZ	*Deutsche Literatur-Zeitung*
EdO	*Échos d'Orient*
ER	*Egyptian Religion*
ESA	*Eurasia Septentrionalis Antiqua, Bulletin et Mémoires consacrés à l'archéologie et l'ethnographie de l'Europe Orientale et de l'Asie du Nord, Helsinki*
ET	*Expository Times*
FIFAO	*Fouilles de l'Institut Français d'archéologie orientale du Caire*
FuF	*Forschungen und Fortschritte*
GGA	*Göttinger Gelehrte Anzeigen*
GSAI	*Giornale della Società Asiatica Italiana*
GThT	*Gereformeerd Theol. Tijdschrift*
HAT	*Handbuch zum Alten Testament*, herausgegeben von Otto Eissfeldt
HL	*'t Heilig Land*, uitgegeven door de Heilig Landstichting, Nijmegen
HTR	*Harvard Theological Review*
HUCA	*Hebrew Union College Annual*
HZ	*Historische Zeitschrift*
IF	*Istanbuler Forschungen*
ILN	*Illustrated London News*
JA	*Journal Asiatique*
Janus	*Janus, Arbeiten zur alten und byzantinischen Geschichte*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JBL	*Journal of Biblical Literature*
JDAI	*Jahrbuch des Archäologisches Instituts des Deutschen Reiches*
JEA	*Journal of Egyptian Archaeology*
JEOL	*Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux" te Leiden*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JMOS	*Journal of the Manchester University Egyptian and Oriental Society*
JNES	*Journal of Near East Studies*
JOI	*Jaarverslagen van het Oostersch Instituut te Leiden*
JPOS	*Journal of the Palestine Oriental Society*
JQR	*Jewish Quarterly Review*
JR	*Journal of Religion*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
JRS	*Journal of Roman Studies*
JS	*Journal des Savants*
JSOR	*Journal of the Society of Oriental Research*
JThS	*Journal of Theological Studies*
KAH	*Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts*
KAJ	*Keilschrifttexte aus Assur juristischen Inhalts*
KAR	*Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts*
KAV	*Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts*

KBo	*Keilschrifttexte aus Boghazköi*
KF	*Kleinasiatische Forschungen*
KiB	*Keilinschriftliche Bibliothek*
KUB	*Keilschrift-Urkunden aus Boghazköi*
LÄS	*Leipziger Ägyptologische Studien*
LO	*Litterae Orientales. Orientalischer Literaturbericht*
LSS	*Leipziger Semitistische Studien*
MAOG	*Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft*
MBP	*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte*
MDIHÄ	*Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde, Kairo*
MDAI(A)	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
MDAI(R)	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
MDOG	*Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*
Medd.DVS	*Historisk-filologiske Meddelelser, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Kopenhagen*
Mél.Mas.	*Mélanges Maspero*
MIFAO	*Mémoires, publiés par les membres de l'Institut Français d'archéologie orientale du Caire*
MJ	*Museum Journal*
MO	*Le Monde Oriental*
MUSJ	*Mélanges de l'Université Saint-Joseph*
MVAeG	*Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*
MVEOL	*Mededeelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux"*
MW	*The Moslem World, a Christian Quarterly Review of current events, literature and thought among Mohammedans*
NAWG	*Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil.-hist. Klasse*
NRTh	*Nouvelle Revue Théologique*
NT	*Nieuwe Testament*
NTT	*Nieuw Theologisch Tijdschrift*
NThS	*Nieuwe Theologische Studiën*
OChr	*Oriens Christianus*
OIC	*University of Chicago, Oriental Institute Communications*
OIP	*University of Chicago, Oriental Institute Publications.*
OLZ	*Orientalistische Literatur-Zeitung*
OT	*Oude Testament*
OTS	*Oud-Testamentische Studiën*, uitgegeven door P. A. H. de Boer
OudhMed	*Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*
PEQ	*Palestine Exploration Quarterly*
PJB	*Palästina-Jahrbuch*
PM	Porter and Moss, *Topographical bibliography of ancient egyptian hieroglyphic texts, reliefs and paintings*
PSBA	*Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*
PW	Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*
QDAP	*Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*
RA	*Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*
RAr	*Revue Archéologique*
Rawl.	*Rawlinson, Cuneiform Inscriptions of Western Asia*
RB	*Revue Biblique*
RDCA	*Report of the Department of Antiquities Cyprus*
RE	*Revue d'Égyptologie, publiée par la Société Française d'Égyptologie*
REA	*Revue des Études Anciennes*
Rec.Trav.	*Recueil de Travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes*
REJ	*Revue des Études Juives*
RES	*Revue des Études Sémitiques*
RGG	*Die Religion in Geschichte und Gegenwart*
RHA	*Revue Hittite et Asianique*
RHPhR	*Revue d'Histoire et Philosophie Religieuse*
RHR	*Revue de l'Histoire des Religions*

RLA Reallexikon der Assyriologie
RLV Reallexikon der Vorgeschichte
RR The Review of Religion
RSO Rivista degli Studi Orientali
SAOC University of Chicago, Studies in ancient oriental civilisation.
SAWW Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse
SBAW Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse
SC Studia Catholica
SHAW Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse
SKGG Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft
Skrift.DVS Historisk-Filologiske Skrifter, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Kopenhagen
SL P. Deimel, Lexicon Šumericum
SMSR Studi e Materiali di Storia delle Religioni
SPAW Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse
SSWG Schriften der wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg; ook: Schriften der Strassburger wissenschaftl. Gesellschaft in Heidelberg
StE Studi Etruschi
StOr Studia Orientalia, Helsinki
Syria Syria, Revue d'art oriental et d'archéologie
TCL Textes Cunéiformes, Musée du Louvre
TDO Travaux du Département Oriental, Musée de l'Ermitage, Leningrad
ThL Theologische Literaturzeitung
ThR Theologische Rundschau
ThWzNT Theologisches Wörterbuch zum N.T.
Urk Urkunden des ägyptischen Altertums, bearbeitet von K. Sethe
VAB Vorderasiatische Bibliothek
VAT Tontafeln aus der Vorderasiatischen Abteilung
VCOG Verslagen der Congressen van het Oostersch Genootschap in Nederland
WaG Die Welt als Geschichte
WVDOG Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
WZKM Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZA Zeitschrift für Assyriologie und (verwandte Gebiete) vorderasiatische Archäologie
ZÄS Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde
ZAW Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft
ZDMG Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
ZDPV Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins
ZNW Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft